

Рівненська обласна рада
Рівненська обласна державна адміністрація
Науково-редакційна група книги
“Реабілітовані історією. Рівненська область”

АНДРІЙ ЖИВ'ЮК, ІГОР МАРЧУК

**ВІД “ДЕРМАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ”
ДО “ДЕРМАНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ”**

*НАРИСИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ
В ДЕРМАНІ НА ВОЛИНІ*

Рівне – 2011

УДК 94(477.81)
ББК 63.3(4Укр)5
Ж 679

Рецензенти:

Сергійчук В.І. – доктор історичних наук, професор
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Давидюк Р.П. – кандидат історичних наук, доцент
(Рівненський державний гуманітарний університет)

Художник Олександр Кузьмич

Видано за сприяння Рівненської обласної ради та Рівненської обласної державної адміністрації відповідно до обласної Програми розвитку книговидавничої справи, збільшення випуску книг на 2011-2015 роки

Ж 679 Жив'юк А.А., Марчук І.В. Від "Дерманської республіки" до "Дерманської трагедії": нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 156 с.: іл.

ISBN 978-617-515-064-1

У книзі нариси висвітлено історію українського визвольного руху в селі Дермань на Волині впродовж ХХ століття. Автори відстежили еволюцію національної свідомості мешканців Дерманя під впливом поширення освіти, книги, діяльності українських партій та інституцій. Особливий акцент зроблено на зародженні й розгортанні на теренах, прилеглих до Дерманя, боротьби за створення самостійної української держави, яку провадили ОУН і УПА. З'ясовано, що наступ радянської влади на Дермань у повоєнний період мав на меті не лише поборення підпілля, а й руйнацію системи традиційних цінностей, властивих місцевим мешканцям, взяття під свій контроль духовно-освітнього простору села, витоки якого сягають XVI-XVII століть.

Для дослідників, викладачів, студентів, учнів, усіх зацікавлених історією України.

УДК 94(477.81)
ББК 63.3(4Укр)5

ISBN 978-617-515-064-1

© Андрій Жив'юк, Ігор Марчук, нариси

ВІД АВТОРІВ

*І я сказав собі: ось воно – село,
створене для повстанської боротьби
і написання безсмертних трилогій.
Сорока Петро. Денники.*

11 грудня 2009 року Президент України видав указ №1039/2009 “Про створення національного природного парку “Дермансько-Острозький”. Парк заснований на території Здолбунівського та Острозького районів Рівненської області з метою збереження цінних природних територій та історико-культурних об’єктів. Його площа складає 5448,3 гектара земель державної власності.

Ці п’ять з половиною тисяч гектарів волинської землі в середині ХХ століття були епіцентром відчайдушного протистояння Української повстанської армії супроти прийшлих сюди влад – німецької і радянської. У 1943-1945 роках місцеві села – Дермань, Борщівка, Будараж, Буща, Гурби, Залібівка, Зелений Дуб, Мала Мощаниця, Мости, Нова Мощаниця, Півче, Святе, Стара Мощаниця, Ступно, Суйми, Батьківці, Верхів, Лебеді, Майдан, Обгів, Кутянка, Переморівка, та навколишні ліси – Бущенський, Верхівський, Гурбенський – іменувались не інакше, як “повстанська республіка”. Її мозком і серцем був Дермань.

Тут зароджувалась, формувалась, розгорталась і міцніла українська “партизанка”, метою якої було створення власної самостійної держави. Тут у змагу за неї стали чільні націоналістичні діячі, яких доля пов’язала з Дерманем – Василь Кук, Михайло Степаняк, Йосип Позичанюк, Омелян Логущ, Дмитро Клячківський, Ростислав Волошин, Яків Бусел, Леонід Ступницький, Петро Олійник, Микола Козак, Микола Свистун, Семен Котик. Серед них було немало дерманців – Микола Андрощук, Андрій Кисіль, Олекса Скоропада, Іван і Федір Мартинюки, Василь Тибенко. З іншого, радянського, боку в різний час і за різних обставин виявили себе в Дермані Дмитро Паламарчук, Олександр Святогоров, Юрій Мельничук, Дмитро Павличко.

Події 1940-х – початку 1950-х років мали свої витоки і наслідки. Ще в 1919 році на території Дерманя й прилеглих сіл існувала інша “Дерманська республіка” – радянська. Звідси місцеві селяни ходили на Здолбунів поборювати Петлюру. Однак упродовж 1930-х – 1940-х років їхня свідомість кардинально перемінилась з прорадянської на національну, що стало наслідком ширення освіти, книги (для Дерманя особливо заважило слово Уласа Самчука), діяльності українських партій та інституцій – церкви, просвітніх установ, преси, кооперативів.

Саме тому широкомасштабний наступ радянської влади на Дермань у 1940-х – 1980-х роках мав на меті не лише побороення підпілля, а й взяття під контроль духовно-освітнього простору села, включно з монастирем, церквою, школою, котрі своїми витокami сягали XVI-XVII століть. Саме руйнація комуністичною номенклатурою системи традиційних цінностей, властивих місцевим мешканцям, а не лише провокативно-галасливі пропагандистські кампанії, складає суть “Дерманської трагедії”.

Своєрідною помстою Дерманеві з боку радянської влади видається перейменування його на Устенське. Згодом компартійна номенклатура нехтувала зростанням продуктивних сил, засобів сполучення, культури, соціальної сфери “політично неблагонадійного краю”.

Пропонована на читацький суд книга складається з окремих нарисів-розділів, укладених у хронологічній послідовності, об’єднаних географічно (Дермань і околиці), змістовно (український визвольний рух), персоналіжно (головніші персонажі присутні в різних розділах). Автори вважають це видання за початкове щодо оприлюднення матеріалів, пов’язаних з Дерманем, які вдалося відшукати у різних архівах та книгозбірнях, і лише частина з яких використана для написання цієї книги. Окремі з нарисів, що увійшли до видання, публікувались раніше, однак їх текст при підготовці книги суттєво доповнений і доопрацьований.

Автори щиро вдячні працівникам Центрального державного архіву громадських об’єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного архіву Рівненської області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Києві, Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Рівному, Рівненської державної обласної бібліотеки, Рівненського обласного краєзнавчого музею, Головної редколегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” та колегам з науково-редакційної групи книги “Реабілітовані історією. Рівненська область” за допомогу і сприяння в роботі.

“Дерманська республіка”

На перших сторінках трилогії Уласа Самчука “Волинь” малий Володько, засинаючи ввечері на полу біля батька на хуторі Лебедщина, розпитує того, “куди пливе наша річка”:

– *“Наша насамперед до Горині вливається. Колись до Острога поїдем, то зобачиш ту річку...*

– *А та Горинь куди тече?*

– *Десь далі. Туди далі, на Полісся. Там є багна такі, а в багнах тих є річка Прип’ять. Отуди десь. А Прип’ять впадає в Дніпро...*

– *А де то є той Дніпро?..*

– *Та то там... Коло Києва.*

– *А що то є Київ?..*

– *То місто таке. Дуже велике місто і гарне.*

– *Місто? Хм. А де є те місто?..*

– *В Росії.*

– *А що то таке Росія?*

– *Росія – то наша “родіна”.*

– *Що то “родіна”?*

– *То є те місце, де ми родилися.*

– *Але ж, тату. Я родився в Дермані на Запоріжжю.*

– *То дрібниці. Все одно. Для нас усіх це одна родіна – Росія. Росія дуже, дуже велика.*

– *То наша річка пливе, тату, в Росію? І чорногузи живуть у Росії? На нашій хаті чорногузяче кубло. Воно також належить до Росії?*

– *Все. Все. Геть усе. І чорногузи з кублами, і хати, і поля, і ліси, річки, небо; навіть ми, люди, – все це належить до Росії”¹.*

Власне, на цьому, як правило, обривають цитату з У.Самчука, роблячи наголос на метафорі назви першого тому трилогії – “Куди тече та річка” – для означення поступового зростання життєвого видноколу малого Володька і національного горизонту його земляків. Власне про це – як дерманці ставали і стали впродовж ХХ століття українцями, і як їх українцями бачити не воліла влада – російська, польська, радянська, німецька, знову – і особливо! – радянська – розповідає ця книга.

¹ Самчук У. Волинь. Роман у трьох частинах / У.Самчук. – Острог-Львів: Вид-во НаУОА, Сполон, 2005. – С.40.

Для її зачину наведемо продовження Самчукового тексту:

– *“А кому, тату, належить Росія?”*

– *Росія належить цареві.*

– *Цареві? А де він, той цар?*

– *Ого, го, го!.. Де той цар? Цар живе дуже, і то дуже далеко.*

– *То мусить бути багатий, той цар. А чому він не хоче дати німецькому цареві хліба? Чого вони хочуть воювати?*

– *А тобі хто це казав?*

– *А мама.*

– *Е! Мама! Нічого вона не тямить”².*

Національна й політична “тямущість” дерманців у 1917 році була серйозно зрушена падінням “багатого” царя, якому “належала Росія”. Що робити за нових обставин – село не знало.

Проте в селі з’явилися люди, що зворохобили серед населення дерманських “кутків” руїнницький інстинкт, споєння яким раптово підштовхнуло вчорашніх вірно-підданих, ніби того малого Володька, “плюнути” на панську чи якусь там царську “холеру” та “вкусити” її за руку.

Активність більшовицької пропаганди на території Волинської губернії, починаючи з кінця 1917 року, зробила свою справу. Вона була пов’язана з тим, що край знаходився в прифронтовій смузі, де розмішувалися революціонізовані війська Південно-Західного фронту – 3-я, 8-а, 11-а та Особлива армії³. В 1918-1919 роках більшовицький повстанський рух на Волині, зокрема в Дубенському повіті, до якого належав Дермань, інспірувався демобілізованими солдатами і матросами, переважно балтійцями, подекуди чорноморцями.

Головою Дубенського ревкому був матрос-балтієць В.Рикун, головою Дубенської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів – колишній член дивізійного солдатського комітету М.Прокопчук. У 1918 році М.Прокопчук керував партизанськими силами Західної Волині, згодом зробив блискучу військову кар’єру, увійшов у 1935 році до числа перших комбригів Червоної армії, в 1938 році став жертвою “Великого терору”⁴. Матроси діяли як організатори повстанських загонів у навколишніх селах: Ф.Яндолін – у Черешнівці, Погорільцях (нині Привільне), І.Леник (з “Аврори”) – в Сморгді, Д.Головай (унтер-офіцер Чорноморського флоту) – в Новій Мощаниці⁵, Парфенюк⁶ і М.Лис (матрос з крейсера “Новик”, учасник розгрому ставки головнокомандуючого Духоніна в Могильові)⁷ – у Мізочі, І.Довбенко і Каменяка – в Дермані.

Сумбурна, суперечлива популістська демагогія, революційні гасла цих “ватажків” поєднувалися з загальною дезорганізацією, падінням дисципліни, розгулом напівкримінальних елементів, які провокували погроми і грабежі. Як подає П.Селезіон,

² Там само.

³ Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. – К., 1973. – С.25-26.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Рівне, спр.П-3124, т.3, арк.12.

⁵ Дем’янчук Г. Революцією покликані: краєзнавчі нариси / Г.Дем’янчук. – Львів: Каменярь, 1987. – С.46-52.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. – С.323.

⁷ Клекоцький Р. Матрос революції / Р.Клекоцький, М.Стригун // Шлях Ілліча. – 1967. – 11 лютого. – С.3.

навесні 1918 року в Дермані прийшли солдати і місцеві селяни, заохочені бувшим матросом Балтійського флоту І.Довбенком (Галатою), пограбували маєток княгині Я.Любомирської та монастир. Після цього з Мізоча налетів відділ гайдамаків, які привселюдно, на сільському сході, відшмагали нагаями винних⁸.

Однак наступної весни історія повторилась, увійшовши в аннали трагіфарсом під назвою “Дерманська республіка”. Підбурені “провідником” Спасівської волості В.Рикуном, який часто приїздив до Дерманя “на просвещеніє”, матросами І.Довбенком і Рибакком, дерманці проголосили “самостійну республіку”. До неї увійшли сусідні села Буща, Борщівка, Мізочик, Лебеді й Здовбиця. Створено власну “армію”, до керівництва якою “ревком” запросив колишнього старшину російського війська, чеха-колоніста Говорку з села Урвенна. Той, однак, категорично відмовився.

Фарс перетворився в трагедію, коли в тій же Урвенній повстанці напали на петлюрівську стежу зі Здолбунова: двох козаків роззброїли й відпустили, а старшину – розстріляли. Мусили попередньо тягти жеребки, кому це випаде зробити, тоді, задля “хоробрості”, ще й понापивались.

Після того “армія” здійснила військову виправу на Здолбунів. Місто обстріляли із захоплених на станції гармати, кількох кулеметів і рушниць. Потерпів чавунно-ливарний завод. Не зустрівши якогось опору, повстанці увійшли на вокзал та до міста. Петлюрівський підрозділ тим часом відійшов до цементного заводу, підпустив наступаючих на 200 кроків, а тоді вдарив по них. “Армія” розбіглась.

Через кілька днів “Дерманська республіка” остаточно ліквідована стрілецькою частиною. Ті, хто засів у лісах і відстрілювався, були знищені. “Розлючене козацтво, – наголошує П.Селезійон, – хотіло зтерти з лица землі Дермань та почало обстріл з гармат по Дермані зі ст. Мізоч, але делегація селян, які поставилися до повстання – оскільки не негативно, то пасивно – ублагала козаків, і стрілянину припинено”⁹.

Вірогідно, що акцію покарання села провадила сотня з Першого Галицького полку, розташованого в Рівному. Частина цього полку на початку 1919 року була відкликана з фронту, поповнена новобранцями і несла охорону міста. Командир полку полковник Тихий виконував обов’язки коменданта Рівного. Саме цей полк, за спогадами заступника Тихого – чотаря Івана Білоуса, був втягнутий у ліквідацію повстань в околицях Рівного: у березні 1919 року йому довелося “розганяти комуну” в місті Дубному, “заспокоювати” села Дермань і Тайкури. Автор спогадів зазначає, що з Дерманя “комуністи повтікали далі в гори”. Згодом серед селян існував переказ, що керівника Дерманського повстання Комарова застрілив дерманський селянин О.Хоровець біля млина в селі Мости¹⁰.

Про придушення власне дерманського виступу в спогадах І.Білоуса не йдеться, але можна припустити, що воно відбувалося подібно до того, як це сталося в Тайкурах. Там селяни пограбували кількох стрільців, які виїхали на заготівлю фуражу. За наказом штабу Північної групи армії УНР, очолюваного С.Агапівим, І.Білоус з сотнею стрільців, маючи на озброєнні кілька кулеметів і дві гармати, дісталися поїздом до Здолбунова, а звідти здійснили нічний вимарш до Тайкур. Засвіта вони відкрили гарматно-кулеметний вогонь по селу. Там спалахнула пожежа. Назустріч воякам негайно вийшла делегація сільської старшини, яка просила вибачення. Умовою прощення

⁸ Селезійон П. “Дерманська Республіка” / П.Селезійон // Літопис Червоної Калини. – 1930. – С.14.

⁹ Там само.

¹⁰ ГДА СБУ, Рівне, спр.2068, арк.116.

стала виплата матеріальної компенсації. “Винуватців село не видало, а ми не мали часу шукати за ними, – додає І.Білоус і підсумовує: – Нам ще донині дивно, як наш уряд, наша армія могли терпіти у запіллі “пашківські” та інші волості. Жодна армія в світі не толерувала б такого стану”¹¹.

Дійсно, не толерувала б. Але армія окупаційна, а не своя. Свій же уряд і армія мали, окрім військового, ще й просвітницький обов’язок щодо свого народу, раптово заскоченого будівництвом власної держави. Й тут одне проникливе слово важило не менше, а то й більше, ніж десятки гармат й сотні кулеметів.

Сказати вагоме українське слово в Дермані вже було кому. За рішенням Міністерства народної освіти УНР, з 1 січня 1919 року Дерманська церковно-учительська школа, що існувала з 1906 року, була перетворена в Українську учительську семінарію, яка виведена з-під керівництва архімандрита Дерманського монастиря Російської православної церкви. Обов’язки ректора семінарії виконував Михайло Кедров (з 1948 року – єпископ Вроцлавський Польської автономної православної церкви (ПАПЦ), згодом – архієпископ Української автономної православної церкви (УАПЦ) в Канаді); до викладацької праці стали Михайло Черкавський (у 1922-1926 роках – сенатор польського сейму і голова української парламентарної репрезентації, один із засновників Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО), заступник голови партії), Платон Артем’юк (з 1944 року – єпископ Рівненський і Острозький УАПЦ), Афіноген Павлюк (згодом – директор семикласної школи в Дермані, священник) та ін. При гімназії створено вище початкове чотирикласне училище, учнем якого, серед інших, був У.Самчук. Студенти і викладачі гімназії з піднесенням відзначали українські свята.

“Молоді подвижники, – на думку дослідника історії дерманських шкіл Ф.Єфімчука, – робили багато, щоб ця Україна міцно ввійшла в серця і голови дерманців та жителів навколишніх сіл, особливо молоді”¹². Розпочатий український засів дав свої сходи пізніше, коли стали до праці випускники цих та інших дерманських шкіл, коли в селі виникли “Просвіта”, кооператив, танцювальні, хорові колективи...

З колишніми учасниками походу на Здолбунів відбулися радикальні метаморфози. “Семен [Андрощук] – це особливий розділ нашої дійсності, – згадував про одного зі своїх родичів У.Самчук. – Найчистіший колись пролетар, сирота, бундючний матрос Балтицької флотії з крейсера “Пересвет”, перший з перших, що піднімали “красный флаг” революції “великого жовтня”, один з організаторів протиукраїнського повстання тут, у Дермані, 1919 року (відомий напад на Здолбунів), гнаний і переслідуваний пізніше польською поліцією, а разом тепер перший з перших “куркуль”, перший господар на цьому кутку, перший розкуркулений і перший кандидат на вивіз до Сибіру, який уникнув висилки лише випадково”¹³.

“Дерманська республіка” для покоління 20-30-х років стала болісним уроком. Відповідні рефлексії знаходимо в уродженців Дерманя Антона Бориса і Уласа Самчука.

11 Білоус І. Отаман Оскілка і Перший Галицький Стрілецький полк ім. Оскілка / І.Білоус // Вісті: друкований орган військово-політичної думки Крайової управи братства колишніх вояків І-ї Української Дивізії УНА в Німеччині. – 1965. – Ч.118-121. – Жовтень.

12 Єфімчук Ф. Нариси історії дерманських шкіл (до 400-ліття дерманської школи та друкарні) / Ф.Єфімчук. – Рівне: ВАТ “Рівненська друкарня”, 2002. – С.23.

13 Самчук У. На білому коні. Спогади / У.Самчук // Літопис Червоної Калини: історико-літературний часопис. – 1999. – Ч.10-12. – С.147.

Перший лишив їдку сатиру на дерманських “штабовців”-“совкомбарів”, опубліковану через двадцять років після повстання в збірці “З берегів Дерманки”¹⁴. Сатира варта того, щоб навести її повністю:

Було колись в Дермані,
 Біжучого століття,
 Штабовці руху п'яні
 Творили лихоліття.
 Штабовці-комуністи –
 Творителі “Красполку”,
 Тузами хтіли сісти,
 Але не вийшло толку.
 Штабовці-дуросвіти,
 Земля б вас не носила!..
 Кричали: “За савети!”
 Як та нечиста сила.
 Ось Комаров, як лідер,
 Рибак – організатор,
 Читайте, weiter wider:
 Швидун, як пропагатор.
 І секретар “Зал-штабу”,
 Рябий від віспи Каміняка,
 Здирав кожушка з баби –
 Червона ця чортяка!..
 Горбатий був “Компродом”,
 Сидів у “Комнезамі”.
 (Швидун був верховодом!)
 А Знахар був при брамі.
 Рекун став дерти кирпу.
 Рибак кричав: “Нет Бога!..
 Ченцям спалили стирту,
 Селом пішла тривога.
 Швидун за гріш, за “рублік”,
 Співав по всіх на зміну:
 “В Сов-Союз Республік,
 Вайдйот і Україна!..
 Мистець сей “пропагдару”
 Аж стукав кулаками.
 Живцем летів під хмару, –
 Вчепився гапликами.
 Під проводом Галати
 Без мила скрізь голили:
 Тягнули все з палати
 І сушину ділили.
 Добро було в “Начхоза”:

¹⁴ Борис Антін. З берегів Дерманки. Пісні та поезії. Книжечка перша / А.Борис. – Рівне: Накладом гуртка сільської молоді в Дермані, 1939. – С. 15-16.

Крупа, мука і риба.
 “Совкоми” голомозі
 Судили у “Рев-трибі”.
 Дерманські “Совкомбари”
 Пустили профанацію,
 Вони, як пролітари,
 Верхом на ситуацію.
 Всі голодранці світа
 Збиралися до купи.
 Кричали: “Многа літа!..
 Сафсем ми бедной групи!..
 Кричали, аж поглотили,
 Так, ніби придуріли,
 Вже нині всі, як здохлі.
 (На ділі прогоріли).
 Було колись в Дермані,
 Біжучого століття,
 Штабовці руху п’яні
 Творили лихоліття.

У.Самчук у другій книзі трилогії “Волинь” – “Війна і революція” – вмістив розлогий, барвистий опис подій, пов’язаних з проголошенням “Дерманської республіки”¹⁵. Його розповідь, як і сатира А.Бориса, є художніми творами, тому не можуть слугувати для нас за історичне джерело. Водночас зауважимо, що 14-літній У.Самчук і 20-літній А.Борис були безпосередніми свідками цієї історії й переказали її досить докладно. Це дозволяє розглядати їхні тексти як свідчення очевидців, викладені в художній формі, з відносно незначної часової дистанції (роман “Волинь” створювався на початку 30-х років).

У числі керівників повстання У.Самчук називає Каміняку, Сергія Корнійчука, Гнатюка з Дерманя, Комарова зі Здолбунова. Початком виступу письменник вказує перший день великого посту. В 1919 році Великдень був 20 квітня за новим стилем, тобто початок посту припав на 3 березня. Звісно, що вважати ці дані за dokonані факти ми не можемо, але до уваги взяти їх варто.

Симптоматичною видається оцінка походу на Здолбунів, вкладена У.Самчуком до вуст дядька Єлисея: “Шкода, що вони пішли туди. Вони ж пішли, щоби покласти на наше село і на наш люд вічну пляму ганьби... А хіба ж це справедливо?..”¹⁶.

Несправедливість такої opinii село доводило, а тоді спокутувало до кінця століття.

¹⁵ Самчук У. Волинь. – С. 325-341.

¹⁶ Там само. – С.329.

Просвітитель Пилип Павлюк

Хрестоматійний парадокс: село Дермань, позначене тривкою історико-культурною традицією, котра репрезентована такими іменами як Іван Федорович, Дем'ян Наливайко, Мелетій Смотрицький, Борис Тен, Улас Самчук та інші, до цього часу не має власного викінченого наукового чи науково-популярного літопису в формі, хоча б, синтетичної історико-краєзнавчої праці. Розвідки архімандрита Іерофея (Я.Ф.Лобачевського)¹, Г.В.Бухала², фрагменти праць М.С.Возняка, митрополита Іларіона (І.І.Огієнка), Я.Д.Ісаєвича, Є.Л.Немировського, І.З.Мицька³ та інших лише частково заповнюють лауну, оскільки з більшою чи меншою повнотою і систематичністю висвітлюють історію Дерманського Свято-Троїцького монастиря, зокрема перебування в ньому Івана Федоровича (друга половина 70-х років XVI ст.) та діяльність Дерманської друкарні (1603-1605 роки), залишаючи осторонь власне історію самого села (єдина, досить тенденційна, спроба написання нарису історії Дерманя була зроблена Кияном в "Історії міст і сіл Української РСР"⁴).

Тим більше зацікавлення викликає напівзабута нині історико-краєзнавча розвідка Пилипа Павлюка "Історія села Дермані", опублікована львівським часописом "Наш прапор" у січні 1935 року⁵. Праця П.Павлюка позначена добрим фаховим рівнем і літературним хистом, що вигідно вирізняє її на тлі краєзнавчого графоманства.

Складається вона з чотирьох розділів: 1-й – власне історія села (без назви), 2-й – "Природні багатства Дермані", 3-й – "Господарські та культурно-освітні уста-

¹ Іерофей. Историческая записка о Дерманскомъ монастыре / Іерофей // Волинскія епархіальныя вѣдомости. – 1873. – №8. – 16 апреля. – С.282-301; №9. – С.320-334.

² Бухало Г. Деякі проблеми історії Дерманського Свято-Троїцького монастиря / Г.Бухало // Матеріали І-ІІІ науково-краєзнавчих конференцій "Остріг на порозі 900-річчя" (1990-1992 рр.). – Ч.І. – Остріг: Науково-краєзнавче товариство "Спадщина", 1992. – С.32-33.

³ Возняк М. Історія української літератури. У 2 книгах: Навч. вид. / М.Возняк – Вид. 2-ге, перероб. Кн.1. – Львів: Світ, 1992. – С.336,346,523-530; Митрополит Іларіон. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця / Митрополит Іларіон. – Луцьк, 1992; Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я.Ісаєвич. – Львів: Вища школа, 1975. – С.119; Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн.1 (1572-1700) / Я.Запаско, Я.Ісаєвич. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1981. – С.33; Немировский Е. Путешествие к истокам русского книгопечатания / Е.Немировский. – М., 1991; Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636) / І.Мицько [Відп. ред. Я.Д.Ісаєвич; АН УРСР. Ін-т суспільних наук]. – К.: Наук. думка, 1990. – С.10,123,125-127,158.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. – //.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973.

⁵ Павлюк П. Історія села Дермані / П.Павлюк // Наш прапор. – 1935. – Ч.2. – 6 січня. – С.7-8; Ч.3. – 13 січня. – С.2; Ч.4. – 17 січня. – С.2; Ч.5. – 20 січня. – С.5; Ч.6. – 24 січня. – С.2; Ч.7. – 27 січня. – С.2.

нови в Дермані”, 4-й – “Населення села”. Розвідку можна з повним правом вважати науковим раритетом з огляду на широке залучення до написання її історичної частини значної кількості писемних, речових (тут П.Павлюк посилається на консультації з І.В.Новицьким), етнографічних, усних джерел, як також з огляду на унікальний господарський, культурно-освітній, побутовий зріз села сучасних авторів 1920-х-1930-х років. Річ у тім, що багато з використаних джерел, як то: архів і бібліотека Дерманського монастиря, метричні книги приходської церкви, деякі місцеві перекази та легенди, – є втраченими назавжди, або ж, недоступними сьогодні для пересічного дослідника-краєзнавця.

Взяти хоча б рідкісну, відсутню в писаній традиції, гіпотезу П.Павлюка про походження назви села Дермань від татарського (турецького?) “місце спокою видатного мужа”, котрий нібито був тут похований. Або ж лаконічно-стримане пояснення: “Батієва криниця” тому, що звідти знаменитий завойовник напився води. І тільки, без пізніших, як думається, літературних нашарувань про вперту боротьбу татар з непокірним джерелом і т. ін. Надзвичайну вартість має детальна, до дрібниць, історія православного приходу та церкви в Дермані, яка, на відміну від монастирської хроніки, завжди залишалася осторонь уваги фахівців і любителів старовини. Не кажучи вже про панораму села 1920-х-1930-х років, котра відтворюється сьогодні по крихтах.

Зрозуміло, що на вповні закінчену картину минулого села розвідка не претендує. Пояснити це можна, в одному разі – щодо Дерманського монастиря, відомості про який здаються надто скупими – найшвидше за все небажанням дублювати вже опублікований на той час історичний матеріал. Хоча відсутність в “Історії” П.Павлюка таких імен як, наприклад, Іван Федорович чи Мелетій Смотрицький, пояснити все-таки важко.

Зіграли, без сумніву, свою роль й обмежені рамки публікації. Редактор “Нашого прапору” Іван Тиктор, який володів на той час у Львові цілим видавничим концерном, де видавалися часописи “Наш час”, “Наш прапор”, “Народна справа”, “Дзвіночок” та інші, а також популярна “Українська бібліотека”, самочинно скорочував подані рукописи, підганяючи їх під необхідний йому стандарт. Так, в усіченому вигляді з’явилася в “Українській бібліотеці” 1934 року резонансна “Марія” знаного вже Уласа Самчука. Що вже тут казати про розвідку маловідомого автора (на думку про редакційні скорочення наводять логічні неузгодження окремих частин публікації і, особливо, її закінчення на півслові).

Колоритність постаті автора “Історії села Дермані”, громадського і кооперативного діяча 1920-х-1930-х років Пилипа Павлюка вирізьбив у слові знаний дерманець Олекса Скоропада (нотатки походять з 1993 року):

“Сьогодні ніхто вже не скаже в селі, коли саме і звідки прибули до Дерманя Пилип Павлюк з жінкою. Ймовірно, приїхали вони до нас десь після світової війни, в роках 1917-1918, із східних губерній України. В селі Павлюки завжди сусідили недалеко центру, наймаючи в селян якусь кімнатку або обживаючи хату, що стояла пустою. Це вже потім, мабуть, ближче до 1930-го року, спромоглися вони на свою таки власну хатину і невеликий городець коло неї в самому центрі, тільки через дорогу від будинку семінарії. Можна думати, що їх хатина з городом розмістилась на землі монастиря, який міг піти Павлюкам на руку за якихось умов. Тих кілька грядок новоприбулих громадян села були дбайливо відгороджені від дороги і завжди зразково доглянуті, вабили погляди односельчан, вражаючи винахідливістю господарювання.

В найбільшому громадському будинку села, що знаходився на монастирських луках, в двадцять роки відкрили кооператив. Очевидно, це було ділом рук Пилипа Павлюка. В усякому разі, він там почав активно працювати, очоливши торгівлю великого села, навчаючи здібних, відповідальних, чесних людей помагати самим собі в цій ділянці. В кооперативі завирувало життя, тут стало завжди людно, гамірно і якимось по-новому привітно, ділово. Особливо, під кінець робочого дня та напередодні кожного свята. Значно менше ставало відвідувачів-покупців в південь. Зате в таку пору юрмилась у кооперативі школярі, бо кінчались уроки і тоді найзручніше можна було їм оглянути та й купити щось потрібне з шкільної приваби: книжки, зошити, календарі, кольорові олівці, перебивні малюнки. І саме тоді дочути від головного продавця про новини на книжковому ринку. Так же багато видавалось у тих роках у Києві, Львові та в інших містах, і про все знав і гарно розповідав Павлюк. Бачили ми, що з ним у кооперативі зустрічаються і вчителі обох шкіл села: Карпо Перебийніс, Дмитро Демчук, Йосип Кухар, Афіноген Павлюк і ін. Всі вони саме через кооператив поповнювали новинами свої бібліотеки. Не було тоді, та й пізніше у великій школі учня, який би не знав, хто такий А.Кащенко чи А.Чайковський та їх твори, що посередньо чи безпосередньо переходили через руки скромного Пилипа Павлюка. Дійшло до того, що про нього говорили учні, як про найавторитетнішого вчителя – з повагою і повагою. Уже потім, геть попідрославши, споважнівши, ми часто зупинялись при зустрічах з Павлюком на принагідні, хай і короткі, розмови про найсвіжіші новини, політичні події світу, що про них глибоко вдумливо, по-своєму умів завжди сказати вагоме слово шановний громадянин центру села.

А як наполегливо він закликав односельчан сіяти ранній ріпак, який завжди високо оплачувався, не висипався при збиранні і не боявся шкідників. З подякою згадували про це інженер-землемір І.Мартинюк, І.Садовський і ін. Дуже переконливо намовляв при кожній нагоді занехаювати аматорське садівництво, де кожна яблуня численних садів родила інший сорт яблук та переходити до вирощування промислових садів (наприклад, якийсь один-два гатунки ренет). Такий сад, хай навіть і невеликий оплачуватиметься сторицею. Зрозуміли це дерманці, що допомогло нав'язати торговельні контакти з великими містами – Львовом, Данцигом, Познанем, Катовицями, сполучатись із Заходом, обминаючи мізоцьких дрібних гендлярів. Уже навіть при тодішньому стані садівництва перспективно працювала дерманська овочарня, збуваючи свою високоякісну продукцію (сушені вишні та яблука) тільки у Варшаві. А старші вже сьогодні жінки з вулиці Сидорів тепло згадують дівочькі літа, коли вони кожне літо й осінь мали добре оплачувану роботу в овочарні. І тут діяла працююча рука і глибока думка скромного Пилипа Павлюка. В його планах економічної допомоги селу була й молочарня, хоч покладених на неї надій вона не виправдала.

Привітну, скромну і завжди дуже задбану хатину Павлюків відвідували поважні господарі-селяни Михайло Мартинюк, Михайло Романюта, Іван Садовський, Грицько Бухало, вчителі, передова молодь і в першу чергу студенти та старші учні гімназії, що цікавились минулим села, священик Абрамович, заточений на покуту до монастиря за “вільнодумство” і дії, несумісні з церковною політикою “колокомного дворянства”, бували тут поважні гості села”⁶.

⁶ Спогади Олекси Скоропади // Архів автора, оригінал.

Додамо, що Пилип Павлюк був батьком відомого українського поета Антона Павлюка, який народився 21 грудня 1899 року в місті Острозі. Закінчив із золотою медаллю Острозьку чоловічу гімназію. У роки революції спочатку належав до анархістів, потім – сотник армії УНР. На початку 1920-х років А.Павлюк опинився в Празі, де здобув фах хіміка. Брав активну участь у тогочасному літературному процесі: редагував альманах “Стерні”, з 1925 року очолював групу українських письменників радянської орієнтації “Жовтневе коло”. Згодом А.Павлюк став членом літературної організації “Західна Україна” (1927-1933), до якої входили В.Бобинський, В.Атаманчук, М.Гаско, М.Ірчан, Д.Загул та ін. У 1932 році виїхав до Радянської України, де був репресований. За даними літературознавця Миколи Ільницького, помер у 1960 році в Астрахані⁷.

Антін Павлюк – автор восьми поетичних збірок і однієї збірки оповідань. Перші свої вірші друкував у гімназійному журналі “Юність”, а перша поетична збірка – “Сумна радість” – побачила світ на початку 1919 року в острозькому видавництві “Будучність”,⁸ що належало його батькові Пилипові.

Висловимо здогад, що літературні зацікавлення Антона Павлюка могли походити саме від батька, який підготував і видав в Острозі збірку казок для дітей, а в 1920-1930-х роках співпрацював з часописами “Наше життя” (Холм), “Наша бесіда” (Варшава), “Волинське слово” (Луцьк), у яких публікував краєзнавчі нариси⁹, статті про виховання молоді в сім’ї, школі, “Просвіті”¹⁰, розвідки з історії української кооперації¹¹ тощо.

Зав’язавши співробітництво з львівським видавцем І.Тиктором, у його часописі “Наш прапор” П.Павлюк, окрім “Історії села Дермані”, видрукував повість “Козацький монастир”¹². Дія повісті відбувається в монастирі Святої Покрови над Горинню на Волині – притулку старих запорожців, що знаходиться на місці княжого міста Тихомля, де був заточений Данило з братом Васильком і матір’ю.

Трагічна доля сина, смерть у 1942 році дружини підточили здоров’я немолодого вже Пилипа Павлюка. Незабаром по війні, маючи десь до 70 літ, він помер. Похований на цвинтарі в Дермані. Така деталь: помираючи, Пилип Павлюк не мав ні рукописного, ні друкованого варіанту своєї “Історії Дерманя” – перший віддав до видавництва, другий хтось позичив і не повернув.

⁷ Ільницький М. Західноукраїнська і емігрантська поезія 20-30-х років / М.Ільницький. – К.: Товариство “Знання” України, 1992. – С.23.

⁸ Дем’янчук Г. Остріг у творчості Антона Павлюка / Г.Дем’янчук // Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992 рр.). – Ч.І. – Остріг: Науково-краєзнавче товариство “Спадщина”, 1992. – С.56.

⁹ Павлюк П. Волинська Швейцарія / П.Павлюк // Наша бесіда. – 1926. – Ч.18. – 12 вересня. – С.16-17.

¹⁰ Павлюк П. Про виховання молоді / П. Павлюк // Наша бесіда. – 1926. – Ч. 21.

¹¹ Павлюк П. Волинська Українська кооперація у минулому й сучасному / П.Павлюк // Волинське слово. – 1937. – №5. – 11 лютого.

¹² Павлюк П. Козацький монастир / П.Павлюк // Наш прапор. – 1936. – Ч.112. – 2 жовтня. – С.4; Ч.113. – 5 жовтня. – С.4; Ч.114. – 7 жовтня. – С.4; Ч.115. – 9 жовтня. – С.4; Ч.116. – 12 жовтня. – С.4; Ч.117. – 14 жовтня. – С.4; Ч.118. – 16 жовтня. – С.4.

Вплив “українізації” за Збручем. Справа Миколи Кир’янука

У липні 1924 року, темної дощової ночі, дев’ятнадцятирічний юнак, учень Кременецької української гімназії, уродженець Дерманя Улас Самчук, разом з товаришами Миколою Щедриним і Лонгином Данилевичем, на ділянці польсько-радянського кордону біля Лановець здійснили спробу потрапити на територію СРСР. За мету хлопці мали навчатися в Києві, в університеті.

Про подальший вислід цієї одиссеї У.Самчук написав так: *“Нас спіймали, везли назад до Крем’яця, передали “дефензиви”, багато питали, досить били, дома зробили трус, знайшли наші гімназійні журнали, які я редагував, пришили до цього нелегальщину, додали пів року в’язниці, відібрали мої п’ятирублівки (батько дав на дорогу Уласові шість царських золотих п’ятирублівків, виручених за продаж телиці – авт.) і окремо, судово дали тридцять злотих кари за нелегальний вивіз золота”*¹.

Згодом художньо інтерпретована історія з невдалим переходом кордону утворила зачин до Самчукового роману “Кулак”². До вуст свого головного героя Лева Бойчука автор вклав захоплену тираду про СРСР: *“Це – країна вільної праці, країна панування слабких, малих, бідних, гнаних, обдертих, переслідуваних, чорних мозолястих рук, обмитих кривавим потом облич, країна щирих сердець, що їм людський добробут, добробут загальний дорожчий за рідних батька й матір, дорожчий за традиції, батьківщину, рідну землю й усе “святе”... І як їй, власне, нікому іншому, а їй, написано історією бути визволителькою людства від страшної пошести забобонів, пережитків, отупіння, нещастя, дикунства (так, так, дикунства, як хочете!)”*³.

За приблизними оцінками сучасних істориків, Радянську Україну в якості об’єкта еміграції в 1920-х роках обрали 50-60 тисяч західноукраїнських мешканців⁴. Очевидно, що не менше було таких, чия спроба виявилася невдалою (серед них ті, хто був

¹ Самчук У. На білому коні: спомини і враження / У.Самчук. – Видання третє. – Вінніпег: Накладом товариства “Волинь”, 1980. – С.237-239.

² Самчук У. Кулак. Месники. Віднайдений рай: Роман, оповідання, новели / У.Самчук. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 2009. – С.30-44.

³ Там само. – С.39.

⁴ Рубльов О. Західноукраїнська еміграція в УСРР 1920-1930-х років / О.Рубльов // Енциклопедія історії України: Т.3: Е–Й / Редкол.: В.Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во “Наукова думка”, 2005. – С.296.

затриманий польською стороною або ж радянською й виданий полякам, як також затримані й ув'язнені на радянському боці).

Серед факторів, що сприяли цьому явищу виділимо процес “українізації” за Збручем, який мав тоді вагомий здобутки, як також вплив комуністичної пропаганди на західноукраїнських землях з її ідеями “класової боротьби”, “соціальної рівності”, а з іншого боку – спекуляції на національних почуттях людей (вони тут, “під Польщею”, а там же Україна, байдуже яка за формою). Не дивно, що в час, коли в Радянську Україну повернувся сам Михайло Грушевський, засліпленими реальною українізацією в сумі з реальною ж більшовицькою пропагандою виявилися жителі прикордонних Волині і Галичини. Наслідком постало “радянське фільство, яке грозило поширитися на ширші кола українського суспільства, головню на молодь”⁵.

Важливою видається й така обставина. Десятки і сотні мешканців Волині й Полісся (західної і східної їх частин) виявились втягнутими у “велику агентурну гру”, затіяну в 1920-1930-х роках радянськими, польськими та уенерівськими спецслужбами. На практиці перехід польсько-радянського кордону впродовж 1920-х років став явищем якщо не буденним, то достатньо звичним. Цьому сприяли та ситуація, що Ризький мирний договір сторони, які його уклали, розцінювали як справу компромісну і тимчасову, прагнучи до реалізації своїх попередніх планів.

Досить поширеним явищем стало також порушення польсько-радянського кордону з контрабандною метою. Для прикладу, контрабанда годинників з Польщі до СРСР йшла значною мірою через здолбунівських годинникарів братів Шмуля і Мойшу Гузів⁶.

Затриманих у той час на кордоні, як польська, так і радянська сторони, у більшості випадків повертали назад, нерідко перед тим спробувавши завербувати. Масштаб і жорстокість репресій проти порушників кордону чи виявлених після його переходу реальних та гіпотетичних агентів значно зросли, зокрема з боку ДПУ УСРР, після згортання політики “українізації” та початку колективізації на селі.

Якраз тоді, близько 22-ї години дощового вечора 9 травня 1930 року, вартовий 20-го Славутського прикордонного загону Костянтин Душик затримав на дорозі, що веде з хутора Кавказ до села Слободка, навпроти прикордонного стовпа 1730, за 700 метрів вглиб території СРСР, порушника. Ним виявився громадянин Польщі, мешканець села Дермань Микола Кир'янчук⁷.

Про обставини переходу кордону він на допиті, який провадив 18 травня 1930 року помічник оперуповноваженого Ткаченко, розповів так: *“Вранці 9/11.30 році я пішов з села Дермань на Острог, куди прийшов десь о 12-й годині дня. Падав великий дощ, і я зайшов до готелю “Варшавський” на вулиці Дубенській, номер [будинку] не знаю, взяв одну кімнату, пересушився і ввечері, як стало темніти, пішов до кордону, пішов на “Нове місто”, підійшов до дротяної загорожі, переліз через неї і опинився на радянському боці. Польський вартовий мене не бачив, радянського прикордонника також я не помітив; спостереження перед цим я не вів*

⁵ Гунчак Т. Українська політична думка 1920-х років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм / Т.Гунчак // Літературна Україна. – 1991. – №25. – 20 червня.

⁶ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської області), ф.Р-2771, оп.2, спр.4240.

⁷ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-16180, арк.3.

за вартовими, а пішов відкрито. Час був добрий; накрапував дощ, ніч була темна, і я благополучно пройшов з кілометр від кордону, де й наткнувся на більшовицького вартового, який мене затримав. Ховатися я від нього не став, а зразу признався, що є перебіжчиком. Вартовий цей не стріляв, а просто завів мене в якийсь будинок, що стояв поруч, де мене й арештували”⁸. (Герой роману У.Самчука Л.Бойчук з товаришами переходив радянський кордон у таку ж ніч: “Погода знов. Темнота – очі виколи. Дощ, дощ і дощ. Люрить, як з ринви. Два кроки вперед – могила. Хоч у морду трісну”⁹. Зухвальці тішились: “У дійсності, така пора якраз і добра для переходу кордону. Сам чорт тепер не впіймає. Хай побачить тепер що-небудь. Або чи, врешті, захочеться кому тепер вилазити на дощ?”¹⁰. І так само наскочили на прикордонників).

Під час обшуку в М.Кир’янчука вилучено бритву, перочинний ніж, відзнаку пожежника з дозволом на її носіння, польський паспорт (“довод особистий”), один злотий і 65 грошів, фотокартки, поштові листівки, конверти. Все це було долучене слідчим, оперуповноваженим Цейтліним, до справи.

Народився Микола 19 квітня 1909 року у місті Здолбунів, у сім’ї Олексія Кир’янчука і Ганни з Ружицьких, вихідців з Дерманя. Батько працював на залізниці. В 1912 році сім’я перебралася назад до Дерманя, де зайнялася сільським господарством. Олексій Кир’янчук же продовжував трудитися на залізниці до 1922 року, поки не був звідти звільнений, як і всі українці, польською владою¹¹. Під час Першої світової війни, в ході німецько-австрійського наступу 1916 року, його, як залізничника, евакуювали до міста Знам’янка, і за главою сім’ї його родина виїхала до села Дмитрівка, волосного центру Олександрійського повіту Херсонської губернії, де пробули близько року¹² (нині Дмитрівка належить до Знам’янського району Кіровоградської області).

У 1916-1920 роках М.Кир’янчук навчався в Дерманській чотирьохкласній вищепочатковій школі (де мав би бути однокласником У.Самчука). Опісля поступив до Острозької гімназії, однак через брак коштів після 6-и місяців навчання її залишив¹³. Пізніше, у 1925-1926 роках, навчався кравецької справи у містечку Мізоч, у єврея Мошка Шнелека, в якого й мешкав¹⁴. Під кінець 1926 року М.Кир’янчук став членом добровільної пожежної команди в Дермані. В 1928 році, після закінчення 8-денних курсів пожежників, на загальних зборах команди обраний її начальником, згодом виконував обов’язки секретаря¹⁵. 12 квітня 1930 року М.Кир’янчук нагороджений бронзовою медаллю Головного союзу пожежників Польщі, запровадженою на ознаменування 10-річчя незалежності, яка, серед іншого, була вилучена в нього під час арешту на кордоні¹⁶.

⁸ Там само, арк.8,8зв.

⁹ Самчук У. Кулак. – С.30.

¹⁰ Там само. – С.32.

¹¹ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-16180, арк.3зв.

¹² Там само, арк.6зв.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само, арк.11.

¹⁵ Там само, арк.3зв.

¹⁶ Там само, арк.23.

Водночас, головним заняттям сім'ї Кир'янчуків у 1920-1930-х роках була праця на землі. Жилося важко, оскільки родина нараховувала тоді 10 осіб¹⁷. До їх господарства, за свідченням М.Кир'янчука, належали хата, хлів, клуня, пара коней, плуг, борони, віз, дрібний сільськогосподарський інвентар, як також дві десятини землі¹⁸. Господарська десятина дорівнювала 1,45 га, тобто сім'я мала до обробітку десь 2,9 га землі. З іншого джерела довідуємося: під час проведення в 1935 році польською владою комасації землі в Дермані (таку назву мала аграрна реформа в ІІ Речі Посполитій), в Олексія Кир'янчука було 3,5 га землі¹⁹, що співставне з повищою цифрою. Таким чином, на одного члена сім'ї припадало близько чи трохи більше тридцяти “соток” землі, що аж ніяк не могло стати передумовою хоча б відносного достатку. На одному з допитів слідчий, зі слів М.Кир'янчука, сформулював це так: “Землі в господарстві у нас дуже мало, сім'я велика; жилося на загал дуже кепсько”²⁰.

Про свій відхід за кордон нікому з членів родини Микола не сказав, повідомивши лише товариша Василя Рудого²¹. Мати дуже боляче пережила його зникнення: постійно бідкалася, потім впала в довге безпам'ятство, лежала хвора, розмовляючи з сином, так ніби він був поруч неї. Лише на початку наступного року, коли М.Кир'янчука вже не було серед живих, вона підвелася²². (В У.Самчука знаходимо: *“З рідним селом прощаючись, він бачив майже все. Майже все притягувало його увагу. Кожне дерево, кожна хата... Кинувся до неї [до матері], поспіхом цілував її в чоло, щось мокро чув на вустах, щоках, очах, скронях, чолі, щось ніби костистими клешнями тиснуло його, але він кинув її і побіг. По дорозі до товариша зайшов. Той жартував, міцно руки тис та просив писати”*²³).

¹⁷ Олексій (1873-1961) і Ганна (1880-1950-і) Кир'янчуки мали дев'ятеро дорослих дітей. Історія цієї сім'ї може правити за своєрідну “соціологічну матрицю” того, як впродовж ХХ ст. складалася доля чи не переважної більшості західноукраїнських родин. Старший їх син Прохор, орієнтовно 1902 р. н., у 1920 р. був мобілізований до Червоної армії, подальші його сліди загубилися в Радянській Україні. Інші два сини – це герой нашого нарису Микола (1909-1931) і Андрій (1910-1993). Останній у 1941 р. перебував якийсь час в українській поліції, після відмови від продовження служби потрапив до Німеччини як остарбайтер, під кінець війни залишився в західній окупаційній зоні, виїхав до США, де мешкав і помер у Нью-Йорку. Старші дочки Наталка, орієнтовно 1906 р. н., і Віра, 1914 р. н., мали традиційну селянську долю. Перша вийшла заміж до м. Мізоч, де молодою, у 1930-х рр., померла; друга дожила до 1981 р., рано, однак, втративши чоловіка, який загинув у 1939 р. як вояк польської армії під Перемишлем. Дочка Ольга (1920-2002) як остарбайтер з травня 1942 р. до березня 1945 р. працювала в Австрії, у м. Герцогенбург, на заводі з виробництва замків, повернулася в Дермань. Менші дочки, Люба, 1922 р. н., і Надія, 1924 р. н., силою обставин були втягнуті в українське підпілля 1940-х рр.: Люба була зв'язковою ОУН, зникла безвісти за нез'ясованих обставин під час чисток у підпіллі в 1944 р.; Надія допомагала запілля УПА, за що в липні 1945 р. ув'язнена на 10 років до виправно-трудового табору, покарання відбувала в м. Інта Комі АРСР, звільнилася в 1954 р., нині реабілітована, мешкає в Дермані. Найменша Ніна, 1927 р. н., разом з батьками, як члени сім'ї “ворогів народу”, вислані на Урал, де померла мати сімейства Ганна. Ніна згодом повернулася до Дерманя, померла у 2008 р.

¹⁸ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-16180, арк.33в.

¹⁹ Держархів Рівненської області, ф.156, оп.10, спр.7, арк.24зв.

²⁰ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-16180, арк.7.

²¹ Там само, арк.8.

²² Свідчення сестри М.Кир'янчука, Кучерук Надії Олексіївни, записане автором 10 серпня 2011 р. // Архів автора.

²³ Самчук У. Кулак. – С.31.

Під час перших допитів на заставі й в управлінні комендатури М.Кир'янчук причиною свого переходу до СРСР назвав загрозу арешту з боку польської поліції, яка нібито підозрювала його в антидержавній політичній діяльності. М.Кир'янчука відвідував якийсь Станіслав Мертенс, власник лавок у селах Верхів і Дермань, уродженець Полтавщини, котрий у 1922 році перейшов до Польщі. На його скарги про важке життя М.Кир'янчук зауважив: навіщо тоді було залишати Росію, люди й там живуть, мають землю (С.Мертенс володів 50-ма десятинами), висловився також за колективізацію. С.Мертенс про цю розмову доніс у поліцію, його ж дружина попередила М.Кир'янчука про загрозу арешту. Думається, що додатковою мотивацією для його переходу в СРСР стало також те, що там знаходився старший брат Прохор²⁴ та двоюрідний брат Йона²⁵.

Однак, на допитах в управлінні прикордонного загону М.Кир'янчук свої покази змінив, зізнавшись, що він посланий на радянський бік з розвідувальним завданням польської поліції. Впродовж 2-х тижнів М.Кир'янчук мав зібрати дані про кількість радянських військ на кордоні і настрої серед селян прикордонної смуги та повернутися до Польщі. Вказане завдання він нібито отримав від коменданта польської поліції в Дермані Стефана Соснежа²⁶. При цьому “ніяких інструкцій від коменданта поліції про те – яким шляхом добувати необхідні відомості, яким шляхом перейти кордон, туди й назад, чиею допомогою користуватися на радянській стороні, як себе тримати на випадок затримання”, М.Кир'янчук не отримав. Оперуповноважений Цейтлін, який провадив слідство і склав звинувачення, витлумачив таке пояснення арештованого (а він тримався його до останнього допиту 16 жовтня 1930 року) його “нещирістю”, зробивши висновок: “Немає сумніву в тому, що Кир'янчук не вперше на нашій стороні, що він має шпигунські зв'язки і явки, які не хоче видати”²⁷.

Може видатися, що поведінка М. Кир'янчука під час переходу кордону та на слідстві (зміна версії щодо мотивів свого вчинку, дивовижна легковажність під час здійснення “шпигунської місії”, плутанина в деталях) підштовхнули слідчого до висновку, що він має справу з досвідченим агентом. Тим більше, що слідство володіло додатковим аргументом на користь цього – показами працівника розвідувального управління Червоної армії “Каменя”. 10 травня 1930 року він надав свідчення начальникові прикордонної застави Янсону, в яких повідомив, що нібито бачив М.Кир'янчука (прізвища його “Камінь” не знав), перебуваючи під арештом у повітовій поліції міста Здолбунів 27 квітня 1930 року. М.Кир'янчук, зі слів “Каменя”, знаходився у товаристві польських поліцейських і висловлював здивування, чому ті не затримують посла до польського сейму С.Козицького, котрий проводив у Здолбунові зібрання робітників із закликом до них виступити 1 травня проти підготовки війни з Радянською Росією²⁸.

²⁴ Очевидно, що Прохор Кир'янчук був мобілізований до Червоної армії в липні 1920 р. Так, 20 липня 1920 р. командир одного з червоноармійських підрозділів отримав мандат для мобілізації молоді в Дермані, за яким мав право “у тих, хто ухиляється від мобілізації конфіскувати все майно та живий інвентар” (Держархів Рівненської області, ф.100, оп.1, спр.13). Тоді ж забрані до Червоної армії інші дерманські юнаки, зокрема Лис Григор.

²⁵ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-16180, арк.4,4зв.

²⁶ На постерунку польської поліції в Дермані панському (нині Дермань Перший) служили, окрім коменданта С.Соснежа, поліцейські Віцентій Гіль, Северин Гудзиновський, Стефан Хомутерський, Станіслав Козловський (ГДА СБУ, Рівне, спр.П-16180, арк.4зв).

²⁷ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-16180, арк.17.

²⁸ Там само, окремих пакет.

Вирок у справі М.Кир'янчука було ухвалено судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР 23 грудня 1930 року: відповідно до статей 80 і 54-6 Кримінального кодексу УСРР трійка постановила його розстріляти²⁹. 31 грудня 1930 року витяг з протоколу судової трійки за підписами заступника голови ДПУ К.Карлсона і секретаря президії та начальника секретного відділу Я.Письменного надіслано начальникові Славутського прикордонного загону для виконання до 7 січня 1931 року³⁰. Однак у загоні витяг отримали лише 9 січня, тому вирок стосовно М.Кир'янчука був виконаний о 24 годині 11 січня 1931 року в Бердичівському бупрі (будинок примусових робіт), що засвідчили заступник начальника загону Гроссман та діловод Сметанін³¹. (З Самчукового "Кулака": *"Пішов туди й зник. Розказують, ніби в Житомирі в "допр" за шпіона сидить. Також шпіона ще знайшли! А сидить"*³²).

Про долю зниклого М.Кир'янчука стало відомо аж у 1998 році, після його реабілітації, з публікації старшого помічника прокурора області, старшого радника юстиції Остапа Басюка³³. Очевидно, що з-поміж інших архівних кримінальних справ той виокремив справу М.Кир'янчука не стільки через виключність його вчинку і застосованого покарання, скільки через виключність процедури реабілітації. Управління СБУ в Рівненській області пропонувало реабілітувати М.Кир'янчука за статтею про шпигунство (54-6), водночас вважаючи, що за нелегальний перехід кордону (стаття 80) він засуджений обґрунтовано. Однак прокуратура Рівненської області занесла до свого протесту, а президія Рівненського обласного суду до своєї ухвали таке трактування вчиненого М.Кир'янчуком: *"Факт нелегального переходу держкордону СРСР Кир'янчуком М.О., підтверджений актом його затримання на кордоні, не утворює складу злочину, передбаченого ст.80 КК УСРР (1927 р.), оскільки він не впливав з диспозиції цієї статті, що передбачала кримінальну відповідальність за виїзд за кордон чи в'їзд у СРСР без встановленого паспорта чи дозволу відповідної влади, а Кир'янчук перейшов кордон пішки"*³⁴.

23 квітня 1997 року постанову судової трійки ДПУ щодо М.Кир'янчука скасовано, а провадження у справі припинено за відсутністю в його діях складу злочину³⁵.

²⁹ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-16180, арк. 22.

³⁰ Там само, арк. 27.

³¹ Там само, арк. 29.

³² Самчук У. Кулак. – С. 30.

³³ Басюк О. Розстріляли, звинувативши у шпигунстві / О.Басюк // Дзвони Дерманя. Збірник спогадів та документів. – Рівне: Азалія, 1998. – С. 11.

³⁴ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-16180, арк. 43.

³⁵ Там само, арк.43 зв.

“З берегів Дерманки”. Антін Борис

Ні, не хочу я хвалиться,
Хай бринить душі струна:
Дермань – “овочів столиця”,
Слова й пісні сторона.
Дермань в ранішніх загравах;
Скрізь сади, як ті ліса,
Гори в цвіті, гори в травах,
Гори – дерманська краса!
Білих квітів... Глянь, мій друже!..
Край весь прадідів цвіте,
Мов осніжане Залуже, –
Царство праці золоте!..
Подивіться – рай весною.
Дермань – дівчина в вінку.
Соловейка спів луною
Лине в радість гомінку.
В барвах грають квіти травня.
Зелень... Сонце і блакить!..
Батьківщино наша славна,
Як тебе та й не любить?!..

Цей поетичний гімн рідному селу вийшов з-під пера Антона Бориса.

У зовсім короткій автобіографії, яка відкривала його першу і єдину поетичну збірку, 1 травня 1939 року він зазначив: *“Народився в Дермані (1898 року – авт.), “цвітучій столиці овочів” волинського села. Син хлібороба-трударя, чорнозему, плуга і ціпа. Майже не вчився, мріяв про Реалку (реальну школу – авт.). Любив читати. З малих дитячих літ мріяв про поезію і бажав зробитися ським таким віршоскладом”¹.*

Збірка віршів “З берегів Дерманки”² стала життєвим фатумом для її автора, що заховався під вишукано-промовистим псевдонімом “Ан-Бо”, та легендарною “fata

¹ Ан-Бо. Автобіографія // Борис Антін. З берегів Дерманки. Пісні та поезії. Книжечка перша / А.Борис. – Рівне: Накладом гуртка сільської молоді в Дермані, 1939. – С.2.

² Борис Антін. З берегів Дерманки. Пісні та поезії. Книжечка перша / А.Борис. – Рівне: Накладом гуртка сільської молоді в Дермані, 1939. – 32 с.

morgana” для повоєнного покоління дерманців і зацікавлених краєзнавців. Завершуючи нарис про Антона Бориса, що увійшов до книжки літературних силуетів “Воскреслі для життя”, Григорій Дем’ячук у 1998 році висловлював надію, що “книжечка поезій А.Бориса ще вирине із небуття”³.

Виринула. Аж на дев’ятнадцятому році української незалежності, незаперечно потвердивши дві класичні істини: що рукописи таки не горять (наляканий приходом радянської влади автор спалив не роздаровану ще частину книжкового накладу), як водночас те, що світ його так і не впіймав.

Спосіб для втечі від світу А.Борис обрав також класичний – монастир. Причому не Дерманський, де б він залишався в усіх односельчан на виду, а Почаївську лавру, в скиту поблизу якої він провів якийсь, певно що тривалий, час. Пішов звідти вже по війні, чи то через якусь незгоду з настоятелем обителі⁴, чи то вимушено опинився на засланні, загідозорений у зв’язках з оунівським підпіллям⁵.

Що ж хотів приховати від радянської влади Антін Борис? Красномовну відповідь на це питання знаходимо в його збірці 1939 року. Вона включає 35 віршованих текстів. Текстів надто різномірних, різностильових, різновеликих, різнохарактерних, тільки окремі з яких (переважно, ліричні спроби) можна б беззастережно віднести до справжньої поезії.

Одна з сюжетних ліній збірки – політична – представлена у ній сатиричними віршами (“Комуна співала”, “Фрагменти”, “Було колись...”, “Рес-Дер-Комам”) та елегією “Соловки”. Ці твори, далекі від досконалості в художньому сенсі, становлять ідейно-композиційне осердя книжки, спрямоване своїм вістрям проти більшовицької теорії та практики. А.Борис чітко маніфестує свою позицію у “Фрагментах”: “Ми на кліку підєм креатур, Ми противники “Маркс-комунізму”⁶. Така постава автора, як видно зі збірки, стала наслідком його ближчого знайомства з революційною практикою “Рес-Дер-Комів (Республіки Дерманської Комісарів)” у 1919 році, дошкульно висміяною й засудженою в сатирі “Було колись...”⁷. Вислід соціальних експериментів більшовизму А.Борис фіксує в елегії “Соловки”: “Йдуть жертви-вигнанці, поломані терором... Братерства, щастя, де ж обіцяні роки?!..”; “Раби, що йдуть на смерть, в останнім менті, Вже проклинають Маркса-Сталіна закон”; “Так ось воно – червоне царство Сатани!!!”⁸. Автор сподівається, що, зрештою, “на гріх трійливої облуди, впаде народній гніву бич” й “скінчиться танець Сатани”⁹.

По-селянському тверезо оцінивши невтішну перспективу свого безпосереднього ударення з радянською системою, А.Борис доклав максимум зусиль, щоб збірка “З берегів Дерманки” канула в лету, геть з очей представників нової влади. Тим паче, що в 30-х роках, як свідчать архіви польської поліції, він долучився до націоналістичної діяльності. 27 червня 1935 року А.Бориса затримано на території Козацьких могил,

³ Дем’ячук Г. Антін Борис: “Хай бринить душі струна” / Г.Дем’ячук// Його ж. Воскреслі для життя. Літературні силуети. – Рівне: Оріана, 1998. – С.97.

⁴ Дрозюк В. Монах / В.Дрозюк // Його ж. Оповідання. – Здолбунів, 1996. – С.40.

⁵ Дем’ячук Г. Антін Борис... – С.94.

⁶ Борис Антін. З берегів Дерманки. – С.13.

⁷ Там само. – С.19-20.

⁸ Там само. – С.25.

⁹ Там само. – С.13.

у селі Пляшева, і звинувачено у діяльності, пов'язаній з ОУН¹⁰. 17 грудня того ж року притягнувся до відповідальності за продаж на ярмарку в Мізочі “українських книжок націоналістичного забарвлення”. Окрім того, виконував обов'язки секретаря сільської “Просвітянської хати”¹¹.

Гра “в хованки”, яку повів з радянською владою А.Борис, мала ще одну утаємничену сторінку – його контакти з львівським мистецьким середовищем, зокрема листування з Богданом-Ігорем Антоничем. У фонді Б.-І.Антонича, який зберігається в історичному архіві у Львові, Г.Дем'янчук віднайшов у 90-х роках рукописний цикл з 12 віршів А.Бориса, надісланих на суд знаного поета¹². На жаль, чи скоріше на щастя автора, вони не були в той час опубліковані, однак творче спілкування з Б.-І.Антоничем не минуло для нього безслідно, що помітно зі збірки “З берегів Дерманки”.

У Дермані А.Борис знову з'явився вже в колгоспні часи. Жив по занедбаних хатах, пас колгоспних корів, сторожував. Про колишнє згадувати не волів навіть після чарки, боячись провокацій (такі спроби мали місце). Дивував усіх здоров'ям і силою. Відомо, що навіть віршував, але вже... російською. В селі його називали не інакше, як монахом.

Журналіст Володимир Дрозюк запам'ятав зі своїх шкільних років про “монаха” таке:

“Коли ми зустрічалися з монахом і казали йому “добрий день”, він низько вклонявся кожному, скидаючи при цьому свій незмінний чорний клубок, і проказував:

– Доброго здоров'ячка Вам, дітки. Доброго дня. Дай, боже, щастя Вам і радості всякої.

...А ще ми вчилися у монаха любові до книг. Звідки тільки не одержував він їх. Бандеролі і посилки надходили йому з Києва, Одеси, Харкова – звідусіль. Тоді це було для нього свято. Він приходив за ними у шкільний буфет (чомусь саме туди їх привозили) і обережно брав у руки кожну, нюхав навіщо, а потім ніжно, ніби пелюстки на троянді, гортав сторінки своїми довгими, зашкарубленими від роботи руками.

За ті книги він віддавав усі свої гроші, які заробляв, пасучи колгоспних корів. Біля них він і читав, перечитував свої книги.

– За книги, – перешіптувалися у селі, – він і в тюрмі побував”¹³.

“Fata morgana” Антона Бориса лишилася в довоєнному світі. Від воєнного-повоєнного лихоліття він заховався в монастирі. Пізніше обрав для себе роль сільського дивака (безперечно, то була маска, яку він носив свідомо).

Долею йому судилося стати безпосереднім свідком цілої історичної драми рідного села впродовж двадцятого століття – від “Дерманської республіки” до “Дерманської трагедії”. Свідком, зацікавленим, як і сотні його односельчан, від свавілля різних зайд, кривди й безвиході. З глибоко захованими в душах гордістю й шляхетністю колишніх дерманців.

“Він багато чого знав і вмів, – резюмував у своїх нотатках про “монаха” В.Дрозюк. – Але ті знання і вміння йому не пощастило передати нікому. Хоча, хтозна? Можли-

¹⁰ Держархів Рівненської області, ф.33, оп.4, спр.74, арк. 221.

¹¹ Держархів Рівненської області, ф.156, оп.1, спр.371, арк.

¹² Дем'янчук Г. Однокласник Уласа Самчука. Вірші дерманського поета Антона Бориса / Г.Дем'янчук // Рівне. – 1993. – 25 вересня.

¹³ Дрозюк В. Монах. – С.40-41.

во, у кожного з нас залишилося щось і крім його ввічливості, і крім великої любові до книг”¹⁴.

Життя Антона Бориса зупинилося на межі дев'яноста років, заледве не перетривавши “других советів”. Як повідомив директор Дубенського будинку-інтернату для інвалідів та престарілих В.Яковець на запит депутата міської ради М.Пшеничного, Антін Андрійович Борис з 10 січня 1986 року проживав у вказаному будинку-інтернаті. Помер 31 січня 1987 року, похований на кладовищі м. Дубно по вул. Кременецькій. Місце захоронення визначене, на могилі споруджено пам'ятник за кошти будинку-інтернату¹⁵.

¹⁴ Там само. – С.42.

¹⁵ Відповідь директора будинку-інтернату В.О.Яковця міському голові В.М.Антонюку від 3 вересня 1997 р. №163 // Архів автора, копія.

Початок Другої світової війни на Волині. Дерманське повстання 1939 року

1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу. Розпочалась Друга світова війна, яка тривала 6 років, принесла величезні людські жертви і матеріальні втрати та кардинально змінила політичну карту світу.

Українські самостійницькі політичні сили, зокрема ОУН, виразно усвідомлювали неминучість великого воєнного конфлікту в Європі. Більше того, вони очікували його, маючи на меті реалізацію проекту відновлення української державності. Початком визвольного походу бачилася Карпатська Україна, а після невдачі на Закарпатті ОУН розпочала інтенсивну поготовівлю на Галичині і Волині, що входили до Польщі.

Від 29 липня до вересня 1939 року у військових таборах, розташованих у різних місцевостях Галичини, пройшли вишкіл не менше 967 членів і симпатиків ОУН. Текстів інструкцій крайової екікутиви ОУН на західних українських землях, яку з червня 1939 року очолював Володимир Тимчій-Лопатинський, про підготовку та проведення повстання наразі не виявлено, але окремі положення з них можна реконструювати за іншими джерелами – спогадами, слідчими зізнаннями, а також за реальними подіями.

Досить докладно описує передвоєнні приготування ОУН тодішній окружний провідник Дрогобиччини Адольф Гладилевич: “На наших побаченнях у Львові Провідник [Володимир Тимчій] давав усе докладніші інформації й доручення, що робити на випадок війни. Перш за все, нашим членам не вільно ночувати в себе вдома. “Коли вибухне війна, – казав він, – всіх націоналістів чекає або Береза Картузька, або фронт. Нам треба уникнути одного і другого. Тому всі мають так робити, щоб не потрапити в руки поліції, ані не піти на війну”. В разі загальної мобілізації українці не мали йти до польського війська, тільки вступати до відділів, що їх буде організовувати ОУН”¹.

Зрозуміло, що силами однієї тільки ОУН успішно воювати проти Польщі було неможливо, тому початок виступу українських партизанських загонів залежав від ситуації на польсько-німецькому фронті. Дочекавшись відступу поляків, підпільні групи повинні були долучитись до Українського Легіону, який мав прибути разом із німецькими частинами, і зорганізувати з ним українське військо та проголосити власну державу. Якщо ж Західну Україну займуть більшовики, проти них не потрібно чинити опору, але використати момент для здобуття польської зброї.

¹ Шпіцер В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський” / В.Шпіцер, В.Мороз. – Львів: Афіша, 2004; див.: <http://forum.milua.org/vietopic.php?t=2325>

В історіографії існує точка зору, що у вересні 1939 року ОУН зупинила маси від передчасного виступу, а загальнонаціональне повстання, яке планувалося нею раніше, було відкладене з огляду на хиткість ситуації і можливі значні недоцільні втрати². За доказ береться позиція голови ПУН А.Мельника, яку він оприлюднив у відповідь на запит керівництва крайової ексекютиви ОУН щодо намірів Берліна в справі подальшої долі Західної України. А.Мельник, зокрема, вияснив: “Не можу дати згоди і видати наказ до повстання Організації українських націоналістів на тилах польської армії тому, що не бачу, в ім’я чого це б мало статися. Найперше німецький уряд мусить офіційно зайняти чітке становище щодо України, а тоді, в залежності від того становища, ми можемо розглядати німецькі пропозиції включення ОУН у війну Німеччини з Польщею і повстання на тилах польської армії”³. Подальший розвиток подій проте засвідчив, що значна частина оунівців Галичини й Волині або не отримали, або зігнорували роз’яснення ПУН.

Оскільки націоналісти не сподівалися, що Польща так швидко програє війну, повстання розпочалося не одночасно і було не таким масовим, як планувалося. Окрім того, на початку війни поляки посилили репресії проти українців. Вже у перші дні було інтерновано біля 7000 активістів українського громадсько-політичного життя.

Сприятливі умови для розгортання збройного повстання українських націоналістів, зокрема в Галичині, виникли у другій декаді вересня 1939 року внаслідок поразки польської армії на фронті та деморалізації суспільства. Як відзначається в сучасній українській історіографії, найбільшими осередками повстанської боротьби стали Миколаївщина, Стрийщина і Сколівщина, де впродовж 10-15 вересня 1939 року розгорілися значні бої між українськими повстанцями та польською поліцією, підсиленою військами.

Так, 10 вересня у Миколаєві повстанці розбрóрили станицю поліції і перебрали владу в свої руки. За короткий час було встановлено українську владу в 12 селах, вивішено синьо-жовті прапори, розпочато мобілізацію чоловіків віком від 18 до 35 років, захоплено декілька мостів. У польських поліційних та військових частинах, кинутих на придушення повстання на Миколаївщині, загалом налічувалось 3000 вояків.

12 вересня німецька авіація бомбардувала Стрий, поліція та військо залишили місто, щоб уникнути втрат. У такій ситуації контроль над містом взяли озброєні члени ОУН. Проте наступного дня, 13 вересня, польське військо і поліція повернулися та придушили виступ, хоча бої за місто тривали кілька днів. Один із повстанських відділів у Стрию очолював крайовий провідник ОУН В.Тимчій-Лопатинський. Особливо запеклий спротив польській армії вчинив відділ чисельністю 900 осіб, який було створено 12 вересня у селі Дуліби: в боях 51 повстанець загинув, а село на дві третини було спалене⁴.

У загальному звіті “Результати повстань на Західній Україні у вересні 1939 р.” сказано, що виступи, підготовлені членами ОУН, відбулися у 20 повітах та 183 місцевос-

² Кучерепа М. 17 вересня 1939 р.: Волинь у геополітичних розрахунках СРСР і Німеччини / М.Кучерепа // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М.М.Кучерепа. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С.18.

³ Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. / М.Швагуляк // Україна – Польща: важкі питання. – Т.4. – Варшава, 1999. – С.45.

⁴ Шпіцер В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський”.

тях. Втрати ОУН становили 160 вбитими та 53 пораненими, втрати польської сторони – 796 вбитими (!) і 37 пораненими⁵.

Однак, у жодному з досліджень, присвячених протипольському українському повстанню на Західній Україні у вересні 1939 року, не згадуються хоча б якісь збройні виступи, інспіровані ОУН на Волині⁶. Водночас є відомою інформація про підготовчі заходи ОУН на Волині напередодні війни. Зокрема, Ярослав Гайвас, переказуючи слова Микити Опришка-“Медведя”, зазначав: “Тимчій висилав вас на Волинь творити зелені кадри на випадок війни й будувати основи під майбутню політичну роботу”⁷.

Відомо, що серед 36 керівників відділів, які проходили вишкіл у військових таборах влітку 1939 року, були переважно галичани, окрім двох оунівських функціонерів з Волинського воєводства: один представляв Володимир-Волинський, другий Здолбунівський повіти⁸. Цей останній не хто інший, як уродженець селі Спасів Анатолій Монь (1920-1945), котрий згодом, у 1943-1945 роках, під псевдами “Тамалія”, “Дяченко” очолював сотню УПА в курені Я.Ждана (“Острога”)⁹.

Польсько-українські стосунки на Волині загострилися з лютого 1939 року, коли на зміну порівняно ліберальному курсові щодо українців, який проводив воєвода Г.Юзефський, прийшла політика “зміцнення польськості на кресах”. Основною її метою була цілковита денационалізація українців, їх окатоличення та намагання пов’язати Волинь з Польщею економічно, культурно й організаційно, що означало повернення до ендецьких концепцій однопольської держави. Уряд, намагаючись упорядкувати систему безпеки в краї, активно поборював комуністичний і націоналістичний рухи. За час управління воєводи А.Гавке-Новака (1938-1939) на Волині було заарештовано близько 3000 комуністів і 700 оунівців. Натомість українці активно виступили проти мобілізації до польського війська напередодні й на початку Другої світової війни¹⁰.

Саме на Волині, в історично відомому селі Дермань (тодішньої Мізоцької гміни Здолбунівського повіту Волинського воєводства) 2-3 вересня 1939 року відбулося перше з початку війни антипольське збройне повстання на Західній Україні. Ще в 1990-х роках кілька публікацій про нього з’явилися з-під пера покійного нині рівненського історика Гурія Бухала¹¹. Однак автор, опираючись лише на спогади очевидців, помилково вказав датою повстання 22-23 серпня 1939 року, мимовільно дезорієн-

⁵ Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. / А.Руккас // Дрогобицький краєзнавчий збірник / За ред. К.Кондратюка. — Дрогобич, 2002. — С.393.

⁶ Окрім вищевказаних авторів, див.: Кучерук О. Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні / О.Кучерук // Пам’ять століть. — 2000. — №5. — С.143-151; Гривул Т. Протипольське повстання на Західній Україні у вересні 1939 р. / Т.Гривул // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: історичні науки. — Острог, 2003. — Вип.3. — С.230-237; Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 року у тогочасній пресі та споминах очевидців / О.Дзюбан // Український визвольний рух. — Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час другої світової війни. — Львів, 2003. — С.74-85 та ін.

⁷ Шпіцер В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський”.

⁸ Кучерук О. Українське повстання вересня 1939 року... — С.148-149.

⁹ Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання. — Кн.2 / Упоряд. А.Жив’юк. — Рівне: ВАТ “Рівненська друкарня”, 2009. — С.144.

¹⁰ Кучерепа М. 17 вересня 1939 р.: Волинь у геополітичних розрахунках СРСР і Німеччини. — С.5-6.

¹¹ Бухало Г. Ви жертвою впали в нерівній бою: До 55-річчя збройного виступу у Дермані / Г.Бухало // Волинь. — 1994. — 12 серпня; Бухало Г. За Україну, за її волю! // Дзвони Дерманя. Збірник спогадів та документів. — Рівне: Азалія, 1998. — С.13-14.

тувавши інших дослідників. Окрім того, перебіг повстання висвітлювався досить поверхово і суперечливо.

Перш, ніж вести мову власне про сам виступ, спробуємо відповісти на питання: чому він відбувся не деінде, а в Дермані; чому розпочався вже 2 вересня; наскільки був спонтанним або організованим?

Як можна судити з таємної доповіді суспільно-політичного відділу Волинського воєводського управління щодо діяльності ОУН на Волині, датованої травнем 1935 року, в Дермані існувало численне оунівське середовище, до якого польські органи влади зараховували 26 чоловік. Комендант постерунку поліції в Дермані Титус Попеловський в інформації для Здолбунівського повітового староства 20 лютого 1938 року зазначав, що “Просвітянська хата” в селі “не проявляє жодної діяльності”, а “коли б “Просвітянська хата” проявила тут будь-яку діяльність, то, безсумнівно, що розвивалася б вона на бажання українських націоналістів” завдяки націоналістичним елементам, які вступили до її членів і до управи¹².

Серед дерманських діячів ОУН варто виділити Андрія Кисіля та Олексу Скоропаду. Обидва випускники Рівненської української гімназії, подальші студії здійснювали у Львові, де належали до середовища Академічного дому, контрольованого крайовою езекутивною ОУН на ЗУЗ. А.Кисіль за свою націоналістичну діяльність відбув ув’язнення в концтаборі Береза Картузька в 1934 році; О.Скоропада потрапив туди на початку вересня 1939 року. Знаходились під постійним наглядом польської поліції, про що свідчить кримінально-слідча справа, заведена на них прокуратурою Рівненського окружного суду в листопаді 1938 року¹³. А.Кисіль та О.Скоропада користувались значним впливом серед національно свідомої дерманської молоді, маючи в неї незаперечний авторитет. Пізніше вони займали помітне становище в УПА. Таким чином, впродовж 1930-х років у Дермані підготовлено сприятливий ґрунт для поширення діяльності ОУН, зростання кількості її членів і симпатиків.

Один з місцевих націоналістичних осередків виник у кінці 1930-х років на кутку Залужже (кутками в Дермані називають відокремлені від решти села вулиці, своєрідні хутори, яких тут існує чимало – Залужже, Застав’є, Запорожже, Пропастище тощо). Як можна судити з кримінально-слідчої справи Олексія Максися, заарештованого згодом органами НКВС, засновником залужького осередку ОУН в Дермані був Микола Кульчинський, син місцевого священика Євгена Кульчинського, відомого на Волині організатора українського культурницького руху.

Микола Кульчинський, шоста дитина в сім’ї Євгена і Марії Кульчинських, закінчив Рівненську українську гімназію, студював на богословському факультеті Варшавського університету. Після встановлення радянської влади був головою сільради, а потім учителював у селі Тесів Острозького району; за німецької окупації працював експедитором Бабинського цукрозаводу. В часі створення УПА став до її лав, загинув 17 лютого 1944 року в бою з підрозділом НКВС, похований у селі Тесів¹⁴.

Безпосереднім керівником осередку залужців, що нараховував 13 членів, став Анатолій Турчин, який народився в селянській сім’ї в Дермані 1919 року, отримав по-

¹² Кучерепа М. Волинське українське об’єднання (1931-1939 рр.): Монографія / М.Кучерепа, Р.Давидюк. – Луцьк: Надстир’я, 2001. – С.339-340.

¹³ Держархів Рівненської області, ф.33, оп.2, спр.2256.

¹⁴ Шморгун Є. Рано-вранці вітри заголосять... Життєпис родини Кульчинських: Документальний нарис / Є.Шморгун. – Рівне: ВАТ “Рівненська друкарня”, 1994. – С.20-22.

чаткову освіту¹⁵. За свідченням згаданого О.Максися, окрім Турчина Анатолія Максимовича до місцевої оунівської організації належали: Шавронський Андрій Гнатович, Шавронський Василь Гнатович, Шавронський Антон Терентійович, Костюк Трохим, Рудий Іван Максимович, Логвин Степан Трохимович, Логвин Прокіп Трохимович, Ушинський Микола Іванович, Кравчук Микола Гаврилович, Борис Андрій Арсенович, Гребінь Василь Аникійович і Максись Олексій Григорович¹⁶.

Хлопці періодично збирались у когось з них вдома, в літній час – у чиемусь садку, в лісі чи на лузі. Мову вели про те, щоб купувати товари в українців, а не в поляків (“свій до свого по своє”); читали націоналістичну літературу; йшлося також про повалення польської влади¹⁷. А.Турчин побував у Львові, звідки приїхав з переконанням, що для здобуття своїх прав перед поляками українцям необхідно об’єднуватись¹⁸.

Серед завдань, які ставила перед собою організація, О.Максись на слідстві вказав такі: 1) з початком війни підготувати людей до повстання проти поміщиків, які гнобили український народ; 2) добувати зброю; 3) здійснювати терор стосовно представників польської влади; 4) вести пропаганду й агітацію серед місцевого населення, спрямовуючи її проти поляків, доводячи населенню, що поляки живуть на українській землі¹⁹. Члени організації мали на озброєнні 2 карабіни, наган та кинджал²⁰.

Ймовірно, що безпосереднім поштовхом до початку повстання в Дермані стали арешти національно свідомих людей, проведені в селі 1 вересня 1939 року, у день нападу Німеччини на Польщу. На час війни в дію вступила інструкція №XIV, що була частиною мобілізаційного плану, розробленого польським МВС. У ній містилися вказівки щодо осіб, які в момент війни, зважаючи на безпеку держави, повинні бути інтерновані. До них належали ті, хто був покараний в судовому порядку за шпигунство, антидержавну діяльність (комуністи і члени ОУН) та підозрювані в таких злочинах. З цією метою МВС доручило воеводі А.Гавке-Новаку організувати в околицях Сарн табір, в якому утримувалося майже 2000 осіб²¹. У ніч з 1 проти 2 вересня 1939 року близько 7 тисяч опозиційно налаштованих до влади українців Польщі були арештовані й вивезені до концтабору Береза Картузька²².

За свідченням Здолбунівського повітового старости Віктора Іванського, 29 або 30 серпня 1939 року він отримав з Луцького воеводства розпорядження щодо ізоляції 125-130 осіб, політично налаштованих проти польської держави. В.Іванський дав згоду на ізоляцію 25-30 чоловік, в т.ч. 4-5 німців, 1 росіянина, до 25 українців²³. Серед них у Дермані були арештовані Євген Кульчинський, Олекса Скоропада, Микола і Григорій Фридрихи, Євген Кисільчук, Василь Рудий, Ничипір Шпичак²⁴. Залузькі хлопці, очевидно, вирішили не чекати, коли черга дійде до них.

¹⁵ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.3308, арк.36.

¹⁶ Там само, арк.19.

¹⁷ Там само, арк.18зв.

¹⁸ Там само, арк.20.

¹⁹ Там само, арк.11зв.

²⁰ Там само, арк.17.

²¹ Кучерепа М. 17 вересня 1939 р.: Волинь у геополітичних розрахунках СРСР і Німеччини. – С.12-13.

²² Пурат А. Українці у вересневій кампанії / А.Пурат // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – С.137.

²³ Держархів Рівненської області, ф.2771, оп.2, спр.3767, арк.17зв.

²⁴ Дзвони Дерманя. Збірник спогадів та документів. – Рівне: Азалія, 1998. – С.3.

Спроба дерманського осередку ОУН підняти повстання й захопити владу в селі не видається лише спонтанним й позбавленим якоїсь реальної перспективи кроком, коли зважити на тодішню тактичну настанову керівництва організації. За твердженням Я.Гайваса, тактика проголошення незалежності, якої дотримувалася в той час ОУН, базувалася на т. зв. теорії “будови держави від першого села”. Автором її був військовий референт крайової ексективи ОУН, відомий військовий теоретик полковник Михайло Колодзінський (загинув на Закарпатті в березні 1939 року). Відповідно до цієї теорії, у випадку захоплення під час військових дій членами ОУН влади в будь-якому населеному пункті на своїй етнічній території, вони, незалежно від обставин, мають проголошувати українську державу і народну революційну владу. Таким чином, цей населений пункт стає територією Української Держави, а усі сторонні чинники постають перед доконаним фактом²⁵.

2 вересня 1939 року учасники повстання на чолі з А.Турчином зібрались на лузі біля річки, де він проголосив присутнім, що “настав час звільнити Україну”. Там же було вироблено план заходу й розподілено ролі кожного: Анатолій Турчин з Андрієм Шавронським і Прокопом Логвином мали напасти на поліцейський постерунок, решта – Степан Логвин, Андрій Борис, Олексій Максись, Василь Шавронський, Антон Шавронський, Василь Гребінь і Микола Кравчук – отримали завдання виступити проти осадників та конфідентів (освідомлювачів) поліції. Першочерговою метою для всіх було здобуття зброї, щоб з її допомогою “утворити Українську самостійну соборну державу” (слідчий НКВС витлумачив її назву як “українську самостійну селянську державу”)²⁶.

Однак захопити осадників, зокрема Павляка, зненацька не вдалося. Окрім того, жінка одного з поліцейських конфідентів Андрія Головача (іншим був Петро Шавронський) повідомила про напад на постерунок поліції. На Залужжє прибув посилений поліцейський підрозділ, з яким у повстанців зав’язався бій²⁷. Жертвами цієї сутички стали Андрій Шафранський, Андрій Борис, Прокоп Логвин і Трохим Костюк²⁸. За спогадами очевидців, тіла загиблих юнаків поліцейські відправили до Острога, де закопали. Пізніше, вже після встановлення радянської влади, вони були з почетом перепоховані на сільському цвинтарі²⁹ (як можна судити з поховання, віддано землі було не четверо, а п’ятеро тіл, хоча ім’я п’ятого – Іллі Лавренюка – ніким не згадувалось серед залузьких повстанців).

Варто відмітити, що повстання на Залужжі наробило переполоху серед місцевих польських осадників. Зокрема, Адам Танкель, який мав осаду на сусідньому Застав’ї, виїхав до повітового Здолбунова, боячись розправи “бандитів”³⁰.

Організатор повстання Анатолій Турчин разом з Олексієм Максимем декілька днів переховувались у лісі, а згодом, за порадою батька А.Турчина, перейшли через польський кордон на сторону СРСР. При цьому О.Максись мав з собою карабін та набої до нього. 6 вересня 1939 року вони затримані на ділянці Ямпільського прикордонного загону НКВС³¹.

²⁵ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський”.

²⁶ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.3308, арк.25-28.

²⁷ Там само, арк.13-14.

²⁸ Там само, арк.28.

²⁹ Бухало Г. За Україну, за її волю! – С.14.

³⁰ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.2916, арк.10зв, 49зв.

³¹ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.3308, арк.3.

Слідство у їхніх справах (вони були розділені) почергово велося у Кам'янці-Подільському, Луцьку, Рівному, Харкові й тривало більше року, що вказує на неабияку зацікавленість органів НКВС історією дерманського повстання. В одній з постанов слідчого управління НКВС Кам'янець-Подільської області Куца від 13 листопада 1939 року наголошувалось, що свідчення А.Турчина і О.Максися “за-слуговують на великий інтерес”³².

У звинувачувальному висновку щодо О.Максися, підготовленому 16 вересня 1940 року старшим слідчим управління НКВС Харківської області молодшим лейтенантом держбезпеки Зубом, зокрема йшлося:

“У процесі слідства в дійсній справі встановлено, що в селі Дермань Мізоцького району, колишня Польща, нині Волинська область УРСР (тут помилка, насправді Рівненська область – авт.), існувала організація українських націоналістів “ОУН”, яка в перших числах вересня 1939 року вчинила озброєний напад на поліцейську дільницю і деяких осадників для захоплення зброї й підняття збройного повстання проти польського уряду та організації самостійної України. Під час сутички з поліцією частина учасників “ОУН” були останньою розстріляні, а багато учасників “ОУН” зникли”³³. З усього видається, що саме оті зниклі повстанці найбільше й цікавили енкаведистів.

Зрештою, 7 травня 1941 року Олексій Максись засуджений Особливою нарадою при НКВС СРСР на 3 роки ув'язнення у виправно-трудоному таборі “за нелегальний перехід кордону”³⁴. Інакше кажучи, слідчі та каральні органи НКВС уникли в своїх вердиктах прямої оцінки дерманського повстання: з одного боку, організувала його ненависна їм ОУН з метою утворення самостійної України, з іншого боку, повстанці виступили проти не менш ненависних для радянської влади польських осадників, поліцейських та польського уряду. Своє покарання О.Максись відбував на будівництві Воркути. 11 вересня 1941 року амністований, як польський громадянин, і відправлений в місто Бузулук Чкаловської (нині Оренбурзької) області³⁵.

Саме там знаходився штаб Армії Владислава Андерса, яка, відповідно до домовленості між СРСР та еміграційним польським урядом В.Сікорського від 30 липня 1941 року, формувалася з колишніх громадян Другої Речі Посполитої (звільнених військовополонених, в'язнів таборів, висланих), щоб воювати на радянському боці. Проте влітку 1942 року Армія Андерса виведена до Ірану і згодом брала участь у воєнних діях на Західному фронті.

Очевидно, до армії Андерса О.Максись не потрапив (та й чи намагався?). З усних розповідей жителів Дерманя відомо, що він після війни мешкав на північному сході СРСР, приїжджав до Дерманя.

Ряд жителів Дерманя, учасників вересневого повстання 1939 року, заарештовані радянськими каральними органами на початку 1941 року за підозрою в приналежності до ОУН. Серед них знаходимо Миколу Кравчука, Степана Логвина, Івана Рудого, Антона Шавронського³⁶. Слідчих, які провадили допити цих та інших арештованих, поміж іншим цікавила їх причетність до подій 2-3 вересня. Так, старший слідчий управління НКВС Рівненської області старший лейтенант держбезпеки Харитонов

³² Там само, арк.31.

³³ Там само, арк.38.

³⁴ Там само, арк.39б.

³⁵ Там само, арк.41.

³⁶ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.2895, арк.54а, 71.

домагався відповіді Антона Кучерука на питання, чи брав він або його брат Василь “участь у нападі на колишню польську поліцію 3.09.39 р.”³⁷.

Подальша доля керівника повстання Анатолія Турчина остаточно не з’ясована. За інформацією “Книги пам’яті і слави Волині” він загинув у сталінських концтаборах. У цій же книзі знаходимо, що п’ятеро учасників повстання 1939 року на Залужжі – Степан Логвин, Іван Рудий, Микола Ушинський, Василь Шавронський, Антон Шавронський – полягли, як вояки УПА, в 1943-1944 роках. Василь Гребінь відбував покарання в радянських таборах³⁸.

Таким чином дерманське, як і інші протипольські повстання в Західній Україні в першій половині вересня 1939 року, організовані ОУН, зазнало невдачі. Основними причинами цього стали слабка організаційна підготовка та несприятливі зовнішні чинники.

³⁷ Там само, арк.38.

³⁸ Книга Пам’яті і Слави Волині. Рівненська область. – Т.7: Здолбунівський район / упорядник О.Денищук. – Рівне: ППДМ, 2004. – С.209-253.

Вибір 1939-го. Євген Кисільчук

“Нас визволили, і нема на те ради” – таку оцінку входження західноукраїнських земель до складу Радянського Союзу у вересні 1939 року приписують композитору Станіславу Людкевичу¹. Хто б не був автором цих слів, вони з точністю математичної формули характеризують те, що сталося у вересні-жовтні 1939-го: не можна дати собі ради тоді, коли до чогось вас змушує більша за вашу сила або ж обставини. На означення цієї ситуації існує навіть спеціальний юридичний термін – “непереборна сила”. В такому разі “визволення” у формулі Людкевича стає змінною величиною, під якою слід вбачати “насильне приєднання”, “примусове включення” чи “анексію”.

Сьогодні загальновідомим з кожного підручника історії фактом стало те, що вторгнення 17 вересня 1939 року частин Київського особливого військового округу під командуванням командарма 1-го рангу Семена Тимошенка у східні області Речі Посполитої – Західну Україну і Західну Білорусію – реалізувало таємний протокол пакту Молотова – Ріббентропа. Як офіційний привід до введення своїх військ радянське керівництво назвало допомогу “своїм єдинокровним братам”, “захист життя і майна трудящих Західної України і Західної Білорусії”². Однак, як зауважує Ярослав Грицак, цей мотив радше давав можливість СРСР не виглядати агресором і представляти інтервенцію Червоної армії у вигідному для себе світлі³.

До 28 вересня 1939 року територія Волині, Полісся і Східної Галичини була цілком зайнята радянськими військами. Органи місцевої влади, які існували за часів польської держави, втратили чинність. Службовців колишніх гмінних, повітових, воєводських управлінь, постерунків і комендатур поліції, які залишились на місцях своєї служби чи мешкання, негайно заарештували органи НКВС. Натомість створено тимчасові міські та повітові управління і селянські комітети. Радянські дослідники вказували на здійснення ними програми “широких революційних перетворень”⁴, однак насправді вони були покликані забезпечити елементарний порядок на місцях, спираючись на присутність червоноармійців.

¹ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я.Грицак. – К.: Генеза, 1996. – С.215.

² Рибалка І. Історія Української РСР: епоха соціалізму / І.Рибалка, В.Довгопол. – К.: Вища школа, 1982. – С.316-317.

³ Грицак Я. Нарис історії України. – С.210.

⁴ Рибалка І. Історія Української РСР: епоха соціалізму. – С.317.

Поряд з цим, тимчасові органи влади, з ініціативи Львівського тимчасового управління, виразно диригованою з Москви, розгорнули підготовку до виборів у Народні Збори Західної України. 1 жовтня 1939 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову “Питання Західної України і Західної Білорусії”, якою затверджено детальний сценарій з вказівкою часу, місця і терміну проведення Народних Зборів Західної України. Постанова зобов’язувала першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова підготувати текст декларації для затвердження депутатами Народних Зборів від імені населення краю⁵.

Вибори ж були необхідні для того, щоб надати легітимного характеру приєднанню західноукраїнських земель до Української РСР. Проводились вони під жорстким наглядом радянських військ, партійної влади і органів НКВС, голосувати дозволялось солдатам Червоної армії, всі кандидати належали до “блоку партійних і непартійних”, спроби висунення альтернативних кандидатур придушувались⁶. В результаті, 22 жовтня 1939 року, за даними радянських джерел, 4 мільйони 434 тисяч виборців обрали 1484 депутатів, серед яких 415 робітників, 766 селян, 270 представників “трудової інтелігенції”⁷.

Тут потрібно зауважити, що представники легальних західноукраїнських політичних партій і об’єднань – УНДО, ВУО та інших – з початком Другої світової війни виявили свою підтримку польській державі, закликавши українське населення виконати патріотичний обов’язок щодо неї. Після приходу радянських військ вони були розпущені (УНДО), або, остерігаючись репресій, самі припинили свою діяльність⁸.

Дотепер вважається, що єдиною політичною силою, котра вітала прихід Червоної армії і взялась до активної праці щодо розбудови органів радянської влади, були члени розпущеної Комінтерном КПЗУ. Українські націоналісти, навпаки, зразу ж повели проти нової влади боротьбу, особливо під час виборів: поширювали антирадянські листівки, розганяли виборчі комітети, вбивали агітаторів, підпалювали хати кандидатів⁹. Такі випадки дійсно були, але тактика ОУН в ході радянізації західноукраїнських земель, як свідчать факти, виявилась значно гнучкішою. Зокрема ставилось завдання проникнути в органи радянської влади, щоб через них контролювати ситуацію і використовувати, нехай тимчасово, їх “адміністративний ресурс”.

Так, один з керівників ОУН на Дубенщині Михайло Винниченко спонукав членів організації “пролізти в міліцію і радянські органи з тим, щоб отримати зброю, викликати довіру, точніше кажучи замаскуватись, і в потрібний момент зброю використати проти радянської влади”¹⁰. Члени та “симпатички” ОУН в Козинському районі (Борис Берлінець, Григорій Оборський, Дмитро Кондрас, Мойсей Іващук, Григорій Савчук, Михайло Льоба), які увійшли у вересні-жовтні 1939 року до тимчасових органів районної влади, з міліцією включно, на своїх нарадах домовились, “що у зв’язку з приходом рад[янських] військ всім українським націоналістам необхідно змінити своє політичне обличчя, замість попередньої ворожнечі до рад[янського] ладу і комунізму, потрібно якнайбільше своїм людям – українським націоналістам, проникати в органи місцевого управління, потрібно йти в глибоко законспіроване підпілля, видаватись

⁵ Литвин М. 1939. Західні землі України / М.Литвин, О.Луцький, К.Науменко. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 1999. – С.123.

⁶ Грицак Я. Нарис історії України. – С.212-213.

⁷ Рибалка І. Історія Української РСР: епоха соціалізму. – С.317.

⁸ Грицак Я. Нарис історії України. – С.215.

⁹ Там само. – С.214-215.

¹⁰ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.1109, арк.14.

радянським активістом, зберегти націоналістичні кадри, посилено готувати молодь в націоналістичному дусі...”¹¹.

Те, що така настанова не була епізодичною, доводить поведінка у вересні-жовтні 1939 року “рівненського грона” діячів ОУН, для яких відправним пунктом на шляху до націоналістичного підпілля стала, у свій час, Українська гімназія в Рівному. Серед цього кола були Сергій Ілляк, Ростислав Волошин, брати Яків та Олександр Бусли, Олекса Скоропада, Андрій Кисіль, Микола Фридрих, Євген Кисільчук та інші.

Вийшовши на волю після ув'язнення на початку вересня 1939 року в Березі Картузькій, частина з них успішно легалізувалась вже при радянській владі. Ростислава Волошина одностайно обрали секретарем тимчасового комітету в селі Озеряни Дубенського повіту. Він став одним з організаторів транспортної профспілки на місцевій станції, очолив дільничну виборчу комісію до Народних зборів. Однак напередодні виборів, 20 жовтня 1939 року, заарештований органами НКВС¹².

Інакше склалась ситуація в селі Дермань Перший Здолбунівського повіту. Тимчасовий комітет тут очолив Олекса Скоропада¹³, а депутатом Народних зборів від села обрано Євгена Кисільчука¹⁴. Народився він у цьому ж селі в багатодітній селянській родині у 1908 році. Після початкової школи навчався у Рівненській українській гімназії (1924-1929 роки), а у 1931 році закінчив учительські курси в Острозі. З 1931 по 1936 рік вчителював у селі Копилі Колківської волості Луцького повіту, звідки звільнений польською владою як неблагонадійний. Працював на господарці з братом. Після Берези Картузької, з 3 жовтня 1939 року, – вчитель і директор неповної середньої школи у селі Дермань Перший¹⁵.

Під час засідань Народних зборів Західної України, які відбувались у Львівському оперному театрі 26-28 жовтня 1938 року, депутат Євген Кисільчук провадив докладні записи. Не виключено, що по завданню організації. Блокнот із записами вцілів і зараз зберігається у фондах музею Уласа Самчука, який діє у Дерманській гімназії. Досить вірогідно, що документ є виключним раритетом, котрий стенографічно фіксує події трьох днів жовтня у Львівському оперному, подаючи їх через призму сприйняття учасника¹⁶.

Народні збори зрештою реалізували написаний для них сценарій, ухваливши чотири декларації: про встановлення радянської влади; про входження Західної України в СРСР і возз'єднання її з УРСР; про конфіскацію поміщицьких, монастирських, державних земель і передачу землі у власність держави; про націоналізацію банків і великої промисловості.

Зважаючи на місце і обставини проведення зборів, виникає алюзія з подією, яка відбулась майже десятиліттям раніше: процесом Спілки визволення України. Подібно до того, як процес СВУ став прологом “великого терору” в Україні Східній, рішення Народних Зборів відкрили шляхи радянського терору в Україні Західній. Є, однак, стилістична відмінність: коли першу подію народна уява вклала у формулу “Опера СВУ, музика ДПУ”, то другу варто означити як “Опера НЗЗУ, музика КП(б)У”. Дійством

¹¹ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.1847, арк.77-78.

¹² Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.2715, арк.3,25.

¹³ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.2890, арк.74.

¹⁴ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.2787, арк.12.

¹⁵ Там само, арк.4,12.

¹⁶ Музей Уласа Самчука в Дермані. – Записник депутата Народних зборів Західної України Євгена Кіндратовича Кисільчука. – 41 арк.

у Львівському оперному особисто диригував перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов, оскільки подія мала характер політичний, а не судовий, як у випадку СВУ. Очевидно також, що форс-мажорні обставини підготовки і проведення Народних зборів не дозволили органам НКВС належним чином відкоригувати їх партитуру. Про це, між іншим, свідчить записник депутата Євгена Кисільчука.

В обговоренні винесених на розгляд зборів питань впродовж трьох днів виступило більше 50 депутатів. Вони представляли різні регіони Західної України; різні соціальні прошарки – робітництво, селян, інженерів, вчителів, лікарів, науковців; різні національності – українців, поляків, євреїв. Безумовно вирізнялись серед промовців особи композитора Василя Барвінського, гостя з Радянської України кінорежисера Олександра Довженка, академіка Кирила Студинського, якому довелось головувати на зборах.

Статистичний аналіз основних положень виступів депутатів у редакції Євгена Кисільчука фіксує наступне. Найчастіше промовці ратували за приєднання Західної України до УРСР і СРСР – 29 разів. Цікаво, що при цьому виступаючи переважно послугувались терміном “злука”, який до тексту прийнятої декларації не потрапив. Що й не дивно: при згадуванні злуки надто виразними ставали асоціації з актом 1919 року між УНР і ЗУНР.

Наступними за частотою виголошення стали тези про необхідність проголошення радянської влади на західноукраїнських землях та значення в їх долі дня 17 вересня 1939 року – по 18 разів. Далі йдуть положення про конфіскацію поміщицьких, церковних, монастирських, куркульських осадницьких земель та земель великих урядовців – 13 згадок, націоналізацію фабрик і промисловості – 8. Суттєва деталь: одночасно висловлювалось сподівання на передачу чи розподіл землі тим, хто її обробляє – 8 разів. І тільки раз прозвучали гасло “земля – державі”, як також згадка про розвиток колгоспів. Так само рідко (по 1 разу) ставився наголос на класовому поділі і класовій боротьбі як мірилові стосунків між людьми, поборюванні націоналізму і критиці колишніх західноукраїнських партій.

Несподіваною видається полеміка навколо питання про долю осадників. Звертаючись до Народних Зборів, депутат Олексюк заявив: “Якого осадника ви маєте на думці? Викажіть класову зрілість”¹⁷. Тему підхопив Матвій Бабчук, вказавши на різницю між військовими осадниками і осадниками-бідняками: “Селянські ради повинні докладно розглянути цю справу. Винні геть – біднота має землю”¹⁸. Відповіддю стала репліка Микити Хрущова, яка прозвучала як історичний вирок осадництву: “Вопрос про осадників – вопрос класовий. Осадник – поліцай в одязі селян і робітників”¹⁹. Однак положення щодо конфіскації осадницьких, як також церковних і куркульських, земель до тексту відповідної декларації все ж таки не потрапило.

Спадщина польського режиму зводилась виступаючими до тяжкої долі (недолі, неволі) робітництва, селянства, інтелігенції, всього трудового народу (26 згадок). Наголошувались також переслідування, знущання польської влади (6 разів), які вилились у “муки по тюрмах”, “засудження на смерть українського народу”. Сталося це, на думку одного з промовців, через те, що “ми не були свідомі, не зуміли вдержати радянської влади в 1920 році”²⁰. Тут же ставилось завдання на найближчу перспективу:

¹⁷ Там само, арк.29.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само, арк.30.

²⁰ Там само, арк.25.

“Підемо визволяти Карпатську Україну, Буковину і Бессарабію” (характерний штрих: депутат Богуніс, котрому належать ці слова, під час виступу бравадно тримав руки в кишенях)²¹. Нагадаємо, що Буковина і Бессарабія опинились у складі СРСР наступного, 1940 року.

Варто відмітити, як ознаку часу, виголошення промовцями численних здравиць керівникам радянської влади, СРСР, Червоної армії, ВКП(б), персонально товаришам М.Хрущову і С.Тимошенку, присутнім на зборах, подяк товаришу Й.Сталіну, ухвалення вітального листа на його ж адресу та телеграм В.Молотову, К.Ворошилову, Раднаркому УРСР і Народним Зборам Західної Білорусі. Одностаїне голосування за 4 декларації відбулось з надзвичайною синхронністю 27 і 28 жовтня – об 11-й і 19-й годинах.

Не позбавленим інтересу видається “справоздання мандатної комісії”, як його подає Євген Кисільчук. По-перше, загальне число депутатів, наведене ним – 1495 – на 11 чоловік розходиться, у сторону збільшення, з офіційними даними радянських джерел. У той же час, цифри щодо соціального складу депутатського корпусу співпадають. Варто навести також інші рідкісні дані, які характеризують склад учасників Народних зборів: за національною приналежністю: 1389 українців, 44 поляки, 8 росіян, 51 єврей; за освітою: 24 неписьменних, 1076 з початковою, 305 з середньою, 77 з вищою освітою; за віком: 119 – до 25 років, 500 – від 25 до 35 років, 570 – від 35 до 45 років²².

У кращих і незмінних традиціях жанру засідання у Львівській опері закінчилось феєричним мистецьким дійством з участю блискучої плеяди київських і московських артистів. Група підтримки нової влади була представлена народною артисткою УРСР Оксаною Петрусенко, народними артистами СРСР Марком Рейзенем і Марією Литвиненко-Вольгемут, майбутніми народними артистами СРСР Іваном Козловським та Іваном Паторжинським, видатним Михайлом Донцем, розстріляним у Києві в 1941 року. Прозвучали твори Михайла Вериківського, Михайла Лисенка, Левка Ревуцького, Петра Ніщинського, Якова Степового, Анатолія Вахнянина, Семена Гулака-Артемівського та інших. Не обійшлося, звісно, без обов’язкового концертного зачину у вигляді пісень про Сталіна, Ворошилова і Батьківщину²³.

Заключний мистецький акорд мав додати Народним Зборам національного колориту і переконливості. Вибір Західної України восени 1939 року проголошувався виявом народної волі. Чи було так насправді?

Перше і найголовніше: волевиявлення населення здійснювалось за присутності військ, фактично за надзвичайного стану. Не випадково більшість виступаючих історичним днем Західної України визначили 17 вересня – день вступу на територію Західної України Червоної Армії. І тільки окремі відвели таке місце 22 жовтня (день виборів, 1 згадка) чи 26 жовтня (день початку роботи Народних Зборів, 2 згадки).

Друге: вибори депутатів відбувались на підставі тимчасового положення, за відсутності виборчого закону, що уможливило системне втручання влади в їх проведення.

Третє: прийняття Народними Зборами визначальних щодо вибору державно-політичного і економічного устрою західноукраїнських земель рішення (референдумних

²¹ Там само, арк.23.

²² Там само, арк.33-34.

²³ Там само, арк.38-41.

по своїй суті) здійснювалось контрольованим депутатським корпусом. Що створило простір для маніпулювання народним волевиявленням.

Четверте: “опера” під назвою “Народні Збори Західної України” була звичайним політичним театром. Позицією і рішеннями Народних Зборів аж ніяк не визначалась подальша політика радянської влади: розгортання примусової колективізації, ігнорування елементарних прав громадян, масові арешти всіх неугодних, в тому числі депутатів тих же Народних Зборів.

Депутат Євген Кисільчук заарештований Здолбунівським повітом відділом НКВС 24 грудня 1939 року за звинуваченням у приналежності до ОУН і проведенні анти-радянської діяльності (ст. 54-10, 54-11 Кримінального кодексу УРСР). В ході слідства тримався стійко, вини своєї не визнавав. Ніхто з односельчан Є.Кисільчука, допитаних в якості свідків, показів проти нього не дав. Відповідно до висновку слідства і постанови помічника облпрокурора, після піврічного перебування у Рівненській тюрмі, з-під варти звільнений 13 червня 1940 року²⁴.

Повернувся в Дермань. У 1944 році мобілізований до Червоної армії, воював, отримав поранення в руку. Після війни вчителював у дерманських школах, 1968-го вийшов на пенсію. Про своє колишнє депутатство більше мовчав. Помер у 1978 році, похований в Дермані.

²⁴ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.2787, арк.27-31.

Зброярня “Комара”

З весни 1943 року в Дермані, окрім оунівців, з’явилися упівці. Досить швидко село перетворилося в центр повстанської боротьби на південній Волині. УПА стала на захист українського люду, не маючи над собою української держави. Законмірно, що армія без держави виявилась армією без зброї. Зброю вояки УПА мали здобувати, направляти й лагодити власноруч.

У серпні 1943 року на території південної військової округи УПА, якою командував “Еней”, стали до роботи майстерні з ремонту зброї. На Дубенщині вони були створені у кожному підрайоні. Звітні документи підпілля ОУН повідомляють, що до жовтня 1943 року фахівці у цих майстернях відремонтували 36 гвинтівок, 4 автомати, 10 кулеметів різних систем та іншу зброю. Дві майстерні діяли на території Рівненського надрайону ОУН. На Здолбунівщині найбільш відомою була майстерня К.Парфенюка-“Комара”, яка знаходилась у лісі поблизу села Дермань Другий.

Чільний учасник УПА М.Андрощук-“Вороний” у своїх спогадах, написаних у підпіллі взимку 1947-1948 років, згадував про цього майстра: *“У Дермані, на Залужжі, жив дуже здібний слюсар-механік, який від початку брав активну участь у повстанчому русі під псевдо Комар. Хто тоді його не знав? Його знали всі, що були чи переходили через Дермань... Один з найкращих зброярів В.О. УПА-Південь. ... Напевно кожен бачив повстанську гранату, т[ак] зв[ану] “комарівку”, його ж таки конструкції. А зроблена вона була зі стрільна від міномета 65 мм¹. З переду, до запалу дороблено спеціальний забезпечник (подібно, як у звичайній гранаті), зі задньої сторони крильця віднято. Старанно обточено на токарському станку і дороблено подвійну дерев’яну ручку, що одна в другу всувалася. Перед вжиттям гранати, витягаєте забезпечник. А з другої сторони розтягаєте (стає в два рази довша) ручку, яка стає на см. 30 довга і граната готова до кидання. В місяці серпні Комар вже на більшу скалю поширив свої варстати та перенісся до гаївки в Дерманському лісі. Рівночасно під наглядом Комара були варстати й в таборі Крука.*

Десь так в перших днях травня Комар викінчив направляти кулемета “Шкаса”, якого відкрутив в розбитому літаку. Доробив до нього ножки і старанно перечистив. Кулемет на ленту і стріляє шалено скоро”².

¹ Ймовірно, використовувались мінометні міни для 50 мм мінометів, які мають вагу 800-900 грамів.

² ГДА СБУ, Київ, ф.13, спр.372, т.47, арк.279.

Працю зброярень забезпечували організаційно-мобілізаційні референтури воєнних округ. Командир П.Олійник-“Еней” на терені своєї округи керівником такої референтури призначив Ю.Чміля-“Тирсу”. В одному зі своїх звітів той подавав: *“По всіх надрайонах організуються майстерні зброї, які постійно направляють стару зброю... Зараз направляється в них 56 крісів, один міномет, один “Максим”. Загалом вироблено в майстернях таку зброю: 10 крісів, 2 скоростріли, 1 гарматку 44 мм, 1 ротний міномет, 10 лож до крісів... На терені Місяця створено, крім існуючої майстерні зброї Комара, нову майстерню, в якій, крім біжучого ремонту зброї, виробляються гранати типу “Комар”³.*

У донесенні управління контррозвідки “Смерш” І-го Українського фронту від 16 березня 1944 року повідомлялось про ліквідацію двох майстерень та кількох складів військового майна у селі Дермань Другий⁴. Ще 20 лютого у селі Залісся Шумського району Тернопільської області був схоплений працівник радіомайстерні Сергій Бородавко-“Сергій”, який зізнався, що з жовтня 1943 року працював у радіомайстерні, яку очолював інженер-електрик “Тріска”. Окрім нього там знаходились співробітники “Сашко”, “Старий”, “Хрущ”, “Вовк”, “Тополя”, а всю роботу з ремонту зброї та радіообладнання очолював місцевий житель “Комар”.

Використовуючи “Сергія” як провідника, “смершівці” вночі 21 лютого провели арешти співробітників майстерень, які легально проживали у місцевих жителів. Їм вдалося захопити керівника майстерні “Комара” (назвати себе той відмовився), зброярів Олексія Бушнева-“Козака”, Олексія Абрамова-“Льоньку”, слюсаря Анокія Фридриха-“Хруща”, вояка УПА Євгенія Гнатюка-“Вільного”, Олексія Мацюка-“Сокола” та інших (всього 11 чоловік).

Одразу ж було виявлено зброярню, радіомайстерню та три склади з різним майном. Загалом зі сховищ та майстерень вилучено 4 ручних кулемети, 2 міномети, 17 гвинтівок, 1 радіостанцію, 8 радіоприймачів, 9 телефонних апаратів, 1 комутатор зв’язку, 10 акумуляторів, 30 км телефонного кабелю, стрілен мінометних різних калібрів 450 штук, артилерійського пороху 500 кг, 1 токарський верстат, 6 ящиків слюсарних інструментів, 2 ящики запасних частин до кулеметів та мінометів, 2 друкарські машинки, різна електро-радіоапаратура та інше майно⁵.

Місце збереження частини вище переліченого майна виказав затриманий 21 лютого Олексій Матвійович Мацюк-“Сокіл”, 1925 року народження, уродженець села Дермань Другий, заступник “Комара”⁶. Він заявив співробітникам контррозвідки, що знає, де розташовано склад з озброєнням УПА. Оперативна група на чолі з підполковником Сидоренковим та капітаном Бухурбаєвим разом з 35 червоноармійцями виявила цей склад, за допомогою О.Мацюка, у підземному сховищі в лісі у районі села Дермань Другий. Там було знайдено 1 несправний батальйонний міномет, 1 несправний ротний міномет, 25 мін для вказаних мінометів з капсулями, 370 мін без капсулів, 12 протитанкових мін, 6 магазинів до ППШ та порох для артилерійських снарядів у 18 ящиках розміром 50-80 см⁷.

³ Літопис УПА. Нова серія. – Т.2. – Київ-Торонто, 1999. – С.467.

⁴ ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.930, арк.170-172.

⁵ Там само.

⁶ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-5705, арк.77.

⁷ Там само, арк.78.

Через чотири дні, 25 лютого 1944 року, старший слідчий відділу контррозвідки “Смерш” 13 армії капітан Бухурбаєв розпочав справу на заарештованих повстанців, серед яких були:

1) Кирило Парфенюк⁸, 1915 року народження, уродженець села Плоска Острозького району, слюсар, що проживав у селі Дермань Другий, керівник зброярні УПА з серпня 1943 року, був затриманий 22 лютого 1944 року;

2) Володимир Пилипович Кульчинський⁹, 1924 року народження, уродженець села Карпилівка Рівненського району, зброяр цієї майстерні;

3) Ананій Семенович Столяр-“Ягідка”¹⁰, 1926 року народження, уродженець і житель села Кунин, зброяр майстерні “Комара”.

Інші особи, перелічені у доповідній “Смершу”, в цій справі не фігурували. Окрім того, 29 лютого капітан Бухурбаєв припинив справу на Мацюка-“Сокола” з оперативних міркувань і звільнив його з-під варті. Сам “Сокол” на попередньому допиті повідомив, що до роботи у зброярні був залучений надрайонним референтом СБ Пилипом Рудим-“Громом” у жовтні 1943 року. За його словами, “Комар” був окружним керівником зброярень на південній Рівненщині і нібито виконував функції керівника ОУН у селі Дермань Другий, хоча це було не так.

Протокол допиту К.Парфенюка-“Комара” від 24 лютого містить його короткі біографічні дані. До 1936 року жив у селі Плоска. У цьому році одружився на дерманці Олександрі Фридрих і пристав у прийми. Працював у господарстві тестя, згодом займався слюсарною справою. Самотужки вивчив спеціальність годинникаря, займався цим ремеслом у себе вдома. Певний час, у 1939-1941 роках, працював слюсарем у Дерманському педучилищі. Далі знову лагодив вдома годинники та інші механізми, якими користувались селяни. У серпні 1943 року мобілізований в УПА. Спочатку працював зброярем при групі УПА “Еней”, а з листопада 1943 року очолив майстерню по ремонту зброї, де під своїм началом мав 4-ох слюсарів і окрему охорону з повстанців¹¹. Майстерня проіснувала до 22 лютого 1944 року, коли була викрита співробітниками “Смершу”.

Безпосереднім зверхником Кирила Парфенюка-“Комара” був керівник організаційно-мобілізаційної референтури південної військової округи “Тирса”. Того відрекомендував “Комареві” сам керівник округи “Еней” під час відвідин зброярні у вересні 1943 року. “Еней” повідомив “Комара”, що він повинен виконувати всі накази “Тирси”. У свою чергу “Тирса” згодом розповів “Комареві”, що керує роботою всіх зброярень і веде облік усього озброєння групи. Жив він на Бушчанському хуторі, у хаті вчителя¹². Звідти ж у Дермань Другий привозили зброю, яка потребувала ремонту. Займався цим “Беркут”.

Кирило також розповів про своїх співпрацівників та час створення зброярні. Під час німецької каральної акції згоріла його хата, сама ж майстерня була розташована

⁸ Мати Кирила Парфенюка, Парфенюк Тадосія Яківна, померла 1928 року у селі Плоска. Він мав дружину, Парфенюк-Фридрих Олександрю Дем’янівну, 1922 року народження; сина, 1940 року народження; брата, Парфенюка Якіма, 1922 року народження; всі мешкали у с. Плоска.

⁹ Родичі В. Кульчинського: батько, Кульчинський Пилип Дем’янович, 49 років; мати, Кульчинська Варвара Степанівна, 46 років; брат, Кульчинський Аркадій Пилипович, 28 років.

¹⁰ Родичі А.Стояра: батько Столяр Семен Мартинович, 55 років; мати Столяр Ганна Іванівна, 52 роки.

¹¹ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-5705, арк.20-32.

¹² Там само, арк.30-31.

у хаті коваля Дем'яна Кравчука у Дермані Другому, радіомайстерня – у хаті лісника. Для оборони зброярі мали 6-7 гвинтівок, кілька гранат, два кулемети системи Дегтярьова, зняті з танків. У “Комара” був пістолет і автомат.

Спочатку “Еней” прислав йому чотирьох хлопців, але коли “Комар” з ними познайомився, то виявив, що частина зовсім не надавалась до тієї роботи, яку мала виконувати. Він залишив тільки уродженця Київської області “Чуприну” та “Козака”¹³. Щойно у січні 1944 року через зв'язок “Славка” прибув радіомайстер “Тріска”, який частенько називав себе інженером з радіосправи. Разом з “Чуприною” та радіотехніком з Рівненщини “Орлом” вони ремонтували радіоприймачі.

За увесь час існування майстерні було відремонтовано орієнтовно 10 ручних кулеметів, 10 автоматів, 40 гвинтівок і така ж кількість пістолетів різних систем та одна гармата¹⁴. Радіомайстерня здійснила ремонт чотирьох радіоприймачів, які згодом забрав А.Кисіль-“Немо”, оскільки готував радіоінформації. Вперше він приходив до “Комара” у грудні 1943 року. *“Другий раз “Немо” мене викликав через зв'язкового у село Майдан, – розповів “Комар”, – і повідомив, що шукає радиста. Я виділив йому “Орла”... На початку лютого 1944 року “Немо” наказав мені та “Орлу” прийти в село Мирогоща Дубенського району на курси по вивченню радіоапаратури. Всього на курсах було три людини: я, “Орел” і “Микола”. Останній був родом з села Лебеді. Викладав радіосправу мадяр у цивільному одязі. Курси тривали всього тиждень”*¹⁵.

Після навчання всі троє на чолі з співробітником СБ “Палієм” переїхали у село Майдан, де в одній з хат їх зустрів командир групи УПА “Еней”. К.Парфенюк прозвітував, що “Орел” та “Микола” встановили радіостанцію та зв'язалися з мадярами, але де в тих була станція він не знав¹⁶. “Палій” навчив “Миколу” шифрувати повідомлення. Опісля “Комар” повернувся у Дермань Другий і не знав, що сталося з цією радіостанцією. 20 січня 1944 року надійшло розпорядження “Тирси” про тимчасове закриття зброярні та радіомайстерні до особливого розпорядження. Всі працівники (на той час їх було восьмеро) залишались у селі, мешкаючи у різних господарів.

Слідство щодо захоплених повстанців тривало недовго. 12 березня складений звинувачувальний висновок, а 31 березня винесено вирок, згідно якого Кирила Парфенюка і Володимира Кульчнського було засуджено до розстрілу з конфіскацією майна, а Ананій Столяр отримав 7 років радянської каторги¹⁷. Між іншим, А.Столяр спочатку назвався Фридрихом Ананієм Дем'яновичем на псевдо “Хрущ”, але під час допитів вказав своє справжнє ім'я, зазначивши, що є жителем Кунина. У Дем'яна Фридриха жив на квартирі, тому спробував викрутитись, подаючи себе за дерманця.

У справі є довідка про те, що 6 квітня 1944 року у селі Птича на Дубенщині вирок стосовно засуджених за ст. 58-2 Кирила Парфенюка та Володимира Кульчнського виконано¹⁸.

¹³ Там само, арк.32.

¹⁴ Там само, арк.35.

¹⁵ Там само, арк.35-36.

¹⁶ Там само, арк.36.

¹⁷ А.Столяр вийшов на волю щойно 23 лютого 1951 року.

¹⁸ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-5705, арк.89-101.

Балабів хутір. Картографічний інститут УПА

На Великдень, 25 квітня 1943 року, землемір Іван Мартинюк гостив у свого брата, лікаря Федора Мартинюка, в товаристві письменника Уласа Самчука. У спогадах “На коні вороному” У.Самчук написав про цю гостину так: *“Тут була вся їх родина, старі батьки і брат Іван з малою дочкою. Сідали урочисто за стіл, читалась молитва, їлось свячене яйце, ломилось свячену паску, випивалось з Христос воскрес по чарці і закусувалось щедрими дарами родючої землі. А далі “билися” крашанками, “вибивали битки” і було весело”*¹.

До наступного Великодня, що припав на 16 квітня 1944 року, Іван Мартинюк на дожив два дні. В страсну п’ятницю, 14 квітня 1944 року, він зійшов на свою Голгофу: в п’яти кілометрах західніше Дубна єфрейтор 2-го взводу при відділі контррозвідки “Смерш” 13-ї армії Сухоросов застрілив засудженого до вищої міри покарання директора картографічного інституту УПА Івана Мартинюка при спробі втечі під час конвоювання. Тіло вбитого закопали неподалік у рівчаку².

Невідомо, чи встиг про щось подумати професійний землемір І.Мартинюк у ті останні миті свого життя. Можливо, згадав малу доньку, яка рано залишилась без матері. Постріли конвоїра відібрали в неї ще й батька.

За два місяці перед цим, 16 лютого 1944 року картографічний інститут УПА викрили “смершівці”, захопивши його обладнання, очільника І.Мартинюка-“Козака” і ще двох співробітників – “Волинця”³ та “Яра”⁴. Серед вилученого майна фігурували готвальня з необхідним креслярським інструментом, лупа, флакони з тушшю, кольорові олівці, пера креслярські, два рулони кальки, три топографічні мапи СРСР та 18 мап, виготовлених у картографічному інституті УПА (серед них 10 мап Здолбунівського, по 4-и Рівненського і Кременецького районів)⁵.

¹ Самчук У. На коні вороному. Спогади // Літопис Червоної Калини: історико-літературний часопис. – 2000. – Ч.1-3. – С.239.

² ГДА СБУ, Рівне, спр.П-8250, арк.104.

³ Столярчук Трохим Павлович, 1925 року народження, уродженець села Войниця Демидівського району.

⁴ Марчук Василь Климович, 1914 року народження, уродженець села Плоска Дубенського району, сім’я проживала у селі Калинівка Демидівського району. До 1943 року колишній рядовий артилерист перебував у німецькому полоні, у таборі поблизу Берліна. У липні 1943 року мобілізований в УПА. Був направлений у картографічний інститут УПА креслярем.

⁵ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-8250, арк.15-19.

Звідкіль з'явилася така дивна інституція на хуторі Лебедщина, або ж Балабовому хуторі поблизу Дерманя? Наказом по УПА за числом 12 від 4 вересня 1943 року вимагалось, щоб кожна група УПА організувала курси картографів і створила картографічні відділи, як також виготовила збірки карт⁶. Мапи були вкрай необхідні для ведення бойових дій та планування військових операцій повстанцями.

Південна група УПА, яку очолював П.Олійник-“Еней”, вирішила створити власний картографічний заклад і назвати його “Картографічний інститут УПА”. На керівника вирішено призначити Івана Мартинюка, який у 1920 році закінчив Житомирське землемірне училище й довгий час працював на посаді землеміра. В 1943 році І.Мартинюк учителював у Дермані. Як видно з його свідчень, на початку листопада 1943 року він був викликаний політичним референтом Здолбунівського надрайону Г.Кучеруком-“Буйним” до командира “Енея” і отримав відповідне розпорядження:

“До мене прийшов житель села Дермань Перший Григорій Кучерук-“Буйний” з озброєним охоронцем і сказав, що мене викликає командир “Еней”... Привезли мене у село Мости, у школу, де я зустрівся з заступником “Енея” Д.Казваном-“Черником”. Він повідомив мене, що я мобілізований для виготовлення карт. Я почав відмовлятися, бо маю маленьку дитину, напівсироту, але він сказав що я можу працювати вдома, а мені ще дадуть на допомогу людей. Необхідні вказівки буду отримувати через “Буйного”... Тоді ж мене попередили про сувору конспірацію і дали псевдо “Козак”⁷.

Отже, інститут починався з праці однієї людини, яка крім обов'язку, професійного досвіду та письмового приладдя більше нічого не мала. Хоча можна сказати інакше: ця людина мала щось більше, ніж вигідні умови – це обов'язок, професійний досвід і навіть письмове приладдя. І.Мартинюк-“Козак” отримав завдання зробити матрицю – перенести на кальку з польської карти територію Здолбунівського повіту і розмножити цю мапу на світлочутливому папері, через друк на сонці. На роботу він витратив місяць часу, й коли все було готове, повідомив “Буйного”. У кінці листопада І.Мартинюк по зв'язку знову дістався у штаб “Енея”, який на той час перемістився у село Батьківці. Його звіт і побажання були коротко відображені у загальному звіті шефа штабу “Черника” за 15-30 листопада 1943 року: *“Слід подати про урухомлення картографічного відділу. Керує інженер Козак. Виготовлено карту Здолбунівського терену. Гальмом в роботі є брак амоняку, ро[...] відповідного паперу і двох креслярів-картографів. Після належної допомоги до приходу червоних необхідно мати запас карт із необхідних теренів”⁸.*

У цей час німці провели чергову каральну акцію проти села Дермань Другий. В ніч з 13 на 14 листопада 1943 року 50 німців, козаків і поляків з Мізоча пограбували та спалили в селі 60 господарств, при чому вбили 6-ох людей і 3-ох поранили. Прикметним було те, що нападники підійшли до села такими дорогами і стежками, за які знали не всі мешканці села. Очевидно, німці мали у терені не зле зорганізовану розвідку, як також користувались з допомоги поляків, котрі до весни 1943 року мешкали в навколишніх селах⁹. Микола Андрощук з приводу цього нападу писав у спогадах, що нападників було понад 150 і вони діяли під виглядом повстанців. В'їхали у

⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т.2. – Київ-Торонто, 1999. – С. 28.

⁷ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-8250, арк.20, 21.

⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т.2. – С.352.

⁹ Там само. – С.450.

село. Закріпились у мурах монастиря і почали палити та нищити довколишні господарства. Селяни, оскільки діялось це вночі, перелякались і втікали хто куди¹⁰.

Формування інституту активно розгорнулося наприкінці осені. Персонал нараховував 33 працівники, серед яких, окрім І.Мартинюка, було два інших фахових інженери: один єврей, другий – “східняк”. 28 осіб, серед них 10 дівчат, виконували менш кваліфіковану роботу. До інституту як охорону та розвідку прикріплено трьох кавалеристів¹¹.

На початку грудня І.Мартинюк знову зустрівся з “Енеєм” у селі Батьківці, у хаті навпроти школи. На зустрічі був присутній “Черник”, який зажадав звіт про проведену роботу. Прочитавши його, сказав, що потрібно розширюватись, а люди й матеріали, які просять “Козак”, будуть. На той час підійшов Р.Волошин-“Горбенко”, який теж опікувався роботою картографічної інституції. Він запропонував, щоб Іван уклав необхідний список матеріалів. Підпілля постарається їх дістати з дистрикту “Галичина”. Незабаром у Дермань прислали п’ятьох майбутніх креслярів, яких потрібно було навчати. Ці хлопці на псевдоніми “Яр”, “Бір”, “Степан”, “Чирко”, “Волинець” походили з Дубенщини¹².

Зі слідчої справи на Володимира Івановича Кравця-“Вовка”, 1924 року народження, уродженця села Марушино Млинівського району, дізнаємось, що у жовтні 1943 року він був мобілізований до УПА. По зв’язку потрапив у Дермань до “Картографічного інституту”, де навчався півтора місяця креслярської справи. “Навчалось нас шестеро, – розповів В.Кравець. – Один викладач і кухар Маруся. Викладав Мартинюк-“Козак”, а серед курсантів були “Яр”, “Борис”, “Сергій”, “Блакитний”, “Орлик” і я – “Вовк”¹³.

Курс креслення для хлопців тривав до початку січня 1944 року. Адміністратором осередку був призначений Василь Андрощук-“Молодець” (“Іон”) з села Дермань Перший, а для виготовлення спеціальних креслярських дошок та рам був запрошений житель села Дермань Перший Микола Семенчук-“Невільник”. Кухарем працювала дівчина Маруся з села Дермань Перший.

За такий короткий відтинок часу зроблено було небагато. Коли прибула делегація угорців, щоб на власні очі побачити, як функціонує підпільний інститут, І.Мартинюку довелося говорити з ними лише про заплановану роботу. Саме під час прибуття цієї делегації на чолі з представником Проводу ОУН Омеляном Логушем-“Іванівим” майстерню з виготовлення карт вирішено гучно назвати “Картографічним інститутом УПА”. З того часу відповідні надписи проставлялись на картах.

Загалом, до лютого 1944 року було виготовлено такі мапи: мапу Здолбунівського повіту з польської мапи масштабом 1:100000; мапу лісової полоси “Остріг” з німецької авіаційної мапи масштабом 1:300000; мапу “Київ” з радянської мапи масштабом 1:200000. Розпочато роботу над копіями мап “Бердичів”, “Вінниця”, “Умань”, “Біла Церква”, “Ковель”, “Кременець” масштабом 1:200000.

Оригінали мап для копіювання надсилали командири УПА “Черник”, “Кропива” та інші. Для реєстрації готових робіт вівся спеціальний журнал, а всі виготовлені мапи зберігалися у дерев’яному ящику, який було закопано неподалік від хати І.Мартинюка.

¹⁰ Андрощук М. Записки повстанця. – Торонто-Львів, 2011. – С.63.

¹¹ Там само. – С.45, 46.

¹² ГДА СБУ, Рівне, спр.П-8250, арк.21-24.

¹³ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-6878, арк.6, 7.

Сам “Козак” докладав значних зусиль до розгортання роботи, але не все вдавалося: *“Люди були все випадкові і мені самому довелося багато креслити і писати, бо писати на картах ніхто не умів... У першій половині січня було отримано нашатирний спирт, світлочутливий папір і зроблена перша спроба друку карт на сонці. У той час була дуже тяжка ситуація. Фронт рухався і бродили німці та мадяри. Для охорони та розвідки “Черник” надіслав трьох кавалеристів, крім того видано 15 гранат і дві гвинтівки. Все це було роздано креслярам і адміністратору, а 1 гвинтівка та 2 гранати були закопані у ящику... У мене в хаті проживало 10 чоловік, та “Горбенко” дав розпорядження, щоб частину креслярів перевести в інше місце і так само розподілити матеріальну базу. Тому “Яр”, “Чирко”, “Степан”, “Волинець” і “Борис” були переведені на хутір Клопот і знаходились там під керівництвом “Яра”. Їм була дана самостійна креслярська робота і вони отримали частину матеріалів”¹⁴.*

У другій половині січня 1944 року “Козак” спробував організувати друк карт на сонці, але оскільки світлодрук давав тільки один колір, то частині хлопців довелося ліси і води зафарбовувати від руки, а горизонталі зовсім не проводити. Це займало у креслярів надто багато часу. Тому “Черник” наказав “Буйному” організувати окремий жіночий відділ з 10 дівчат спеціально для зафарбовування карт. “Буйний” прислав зв’язкову на псевдонім “Мак”. Вона мала організувати цю справу в хаті Березовського з Дерманя Першого. Така продуктивна праця картографічного інституту УПА розпочалась у другій половині січня 1944 року і тривала два тижні¹⁵. І.Мартинюк розумів, що це ніякий не інститут, а звичайна креслярня, де копіювались на кальку карти, а потім друкувались на світлі та зафарбовувались. Та назва всім подобалась, тому ніхто з цього приводу не протестував.

Знову виник брак необхідних матеріалів, не вистачало світлочутливого паперу. О.Скоропада-“Будяк” надіслав 3 рулони по 20 метрів, з яких два повністю були використані. “Горбенко” обіцяв папір, але він так і не надійшов. За 2 дні до приходу частин Червоної армії у Дермань робота була припинена і більше не поновлювалась.

За свідченням “Козака” у лютому 1944 року в інституті працювали:

Село Дермань-Перший, хутір Лебедщина: технічний керівник І.Мартинюк-“Козак”; кресляр “Сидор” з Бугрина; кресляр “Блакитний”, який мав художню освіту, родом зі Східної України; кресляр “Воробкевич”; кресляр “Баламут” – насправді художник Корж зі Східної України та його дружина “Аза”; друкар “Бір”; кресляр Ю.Якимчук-“Дим” зі своєю дружиною; кресляр “Ромашка”; адміністратори “Ярема” і “Розгін”.

Село Мізоч хутір Клопот: креслярі “Яр”, “Степан”, Трохим Столярчук-“Волинець”, “Борис”, практикант “Чирко”.

Село Дермань Перший, у хаті Сахара: кресляр-єврей “Легоф”; у хаті Пилипа Кальчука – підпільник “Богдан”, який зафарбовував карти¹⁶.

Кавалеристи “Довбуш”, “Білий” та “Бистрий”, на яких було покладено охорону картографічної школи, перебували у селі Дермань Другий, у хатах на Нагорянцях навпроти Марцинковського. Неподалік, у селах Батьківці та Тинівка, дислокувалась кавалерійська сотня О.Даниленка-“Данька”.

¹⁴ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-8250, арк.21-24.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

У свідченнях І.Мартинюка від 16 лютого 1944 року зафіксовано цікаву фразу, яку слідчий, підполковник Сидоренков, не відредагував, хоча міг це зробити: “Доручену мені картографічну роботу виконував сумлінно, маючи ненависть до німців, з якими УПА вела боротьбу. А німці залили нам сала за шкуру...”¹⁷.

З арештом І.Мартинюка-“Козака” в історії картографічного інституту можна було б поставити крапку, однак, як вдалося з’ясувати, ця інституція продовжувала діяти у Дермані ще майже півроку, забезпечуючи загони УПА необхідними картами.

¹⁷ Там само.

Мобілізація чи провокація

У звільнених від німців районах Рівненської, Волинської, Тернопільської областей згідно з директивами з Москви було здійснено низку заходів для проведення мобілізації до Червоної армії. Мобілізаційна політика Кремля в Західній Україні мала особливий підтекст: разом із поповненням радянських збройних сил ставилося завдання позбавити УПА можливості залучати необхідні людські резерви для власних цілей. Безпосередньо з цією проблемою зіштовхнулись керівники партійної й радянської номенклатури, на яких покладалось реалізація заходів щодо утвердження в краї радянського режиму. Один з них, секретар Рівненського обкому КП(б)У В.Бегма адресував М.Хрущову ряд доповідних записок, у яких пов'язував труднощі мобілізаційних заходів з діями українського національно-визвольного руху¹.

Відділи УПА контролювали значну частину сіл Волині та Полісся, робили часті напади на важливі транспортні магістралі, блокували райцентри, де відсиджувався під прикриттям гарнізонів радянський партійний актив. Знаючи про ворожі настрої серед західноукраїнського селянства, В.Бегма вважав, що в Рівненській області необхідно здійснити суцільну мобілізацію чоловічого населення віком від 17 до 50 років, «відправити подалі в тил східних областей, де їх розсортувати: частину до армії, а частину у робочі батальйони»².

М.Хрущов, у свою чергу, інформуючи Й.Сталіна про ситуацію на Волині, доповнив цю думку конкретними цифрами. *«Щоб позбавити можливості націоналістів вербувати чи то добровільно, чи то примусово учасників своїх банд, – писав він, – треба провести мобілізацію всього чоловічого населення призовного віку. Усіх мобілізованих негайно відвести в тиллові округи і після фільтрації кращу частину спрямувати у бойові формування»*³. У документі зазначалося, що призову, за приблизними підрахунками, підлягає 71,5 тисяч мешканців звільнених районів⁴. Не маючи необхідного апарату для здійснення призову на місцях, керівництво республіки домовилося з командувачем 1-го Українського фронту маршалом Г.Жуковим про задіяння в цій справі армійських і фронтових відділів комплектування.

¹ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – К., 2005. – С. 304

² Там само.

³ Там само. – С. 305.

⁴ ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.703, арк.2.

Цілком таємний наказ військам 60-ої армії 1-го Українського фронту від 13 березня 1944 року вимагав:

“1. У всіх звільнених районах західних областей України з 15.3.44 року розпочати мобілізацію чоловічого населення у віці з 1926 по 1894 року народження включно...

2. Для проведення мобілізації створити вісім постійно діючих призовних комісій на чолі з підполковником або майором, райвоєнкомом, представником РК ВКП(б), райради і РВ НКВС.

У їх розпорядження виділити по 5 офіцерів, з них один політпрацівник. Кожній комісії надати 30 чоловік рядових і сержантів, озброєних автоматами.

3. Медогляд мобілізованих не проводити, одночасно виключити призив калік.

4. Всіх мобілізованих спрямовувати під конвоєм на збірний пункт. Збірні пункти організувати у Вороб'івці, Дитківці, Москалівці. Транспортування по залізниці організувати зі ст. Ямполь.

Керівником збірного пункту призначити підполковника Живодьорова. Для допомоги йому виділити двох помічників, а для роботи і охорони збірного пункту, для супроводу в дорозі по залізниці призначити: офіцерів – 35, озброєних сержантів і рядових – 250 чол.

5. Начальнику ВОСО Армії своєчасно згідно заявки начальника збірного пункту через ВОСО фронту надавати залізничний транспорт... Всі ешелони з мобілізованими спрямовувати на ст. Київ, де вони будуть прийматися штабами Київського воєнного округу для подальшого транспортування у тил країни.

У кожний ешелон призначити начальника ешелону, двох заступників, уповноваженого відділом контррозвідки “Смерш” Армії, медфельдшера, одного офіцера на 200 чоловік мобілізованих і конвой... по 2 чоловіки на вагон”. Наказ підписали генерал-полковник Черняхівський, генерал-майор Оленін, генерал-майор Тер-Гаспарян⁵.

Один з документів Державного комітету оборони (ДКО) пропонував у першу чергу мобілізувати чоловіків до 30-річного віку, а всіх інших по мірі необхідності. Та “необхідні потреби” згодом перетворились у масове явище. Про тотальний характер радянської мобілізації свідчать наступні дані: з початку до 25 квітня 1944 року діюча армія отримала поповнення з Рівненської, Волинської та Тернопільської областей близько 170 тисяч осіб⁶.

Водночас радянська мобілізаційна акція наштотувались на постійну протидію ОУН та УПА. З наявних документальних джерел відомо, що влітку-восени 1943 року командування УПА-Північ проводило свою мобілізацію. Для цього підпільна мережа ОУН створила спеціальну організаційно-мобілізаційну референтуру різних рівнів: село – підрайон – район – надрайон – округа. Восени 1943 року відповідальні працівники цих референтур склали списки чоловіків, які могли служити в армії, з обов'язковим зазначенням родинного стану, військової та цивільної спеціальності, освіти й інших даних.

На території Військової округи (ВО) “Богун”, яка охоплювала Кременеччину, Здолбунівщину, Дубенщину, Рівненщину і Кореччину цією роботою керував Ю.Чміль-“Тирса”. Зберігся його звіт за грудень 1943 року, в якому повідомлялось, що

⁵ Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 / В. Сергійчук. - К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. - С.424-426.

⁶ ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.1002, арк.13, 68; Держархів Тернопільської області, ф.П-1, оп.1, спр.110, арк.11.

“організаційно-мобілізаційний апарат на терені цілої ВО підлягає дальшій розбудові. Відноситься це особливо до мобілізаційної і вишкільної лінії. На терені всіх надрайонів потворено мобілізаційні пункти, районові і надрайонові. Покликано до праці при орг[анізаційно]-моб[ілізаційних] референтурах н[адрай]онів моб[ілізаційних] референтів і ознайомлено їх з мобілізаційними обов’язками”⁷. Далі “Тирса” інформував про створення лікарських комісій для обстеження призовного контингенту і створення мобілізаційної мережі на Кореччині та Здолбунівщині: “Рівночасно поширено число працівників ВО, створюючи поряд з існуючим рефератом зброї, окремий мобілізаційний апарат, який очолює друг Вишня... За біжучий місяць змобілізовано загалом 100 осіб”. Проте значну частину цього поповнення склали “люди, більшістю погано скомплектовані, з невідповідним вирядом і в 40% хворі”⁸.

З багатьох спогадів колишніх вояків УПА і документів Державного архіву Рівненської області відомо, що “Тирсою” були призначені організаційно-мобілізаційними референтами Здолбунівського району – О.Поліщук (“Лихо”), Острозького – М.Синогін (“Жмайло”), Мізоцького – Н.Шпичак (“Бистроум”). Вони мали своїх заступників. Безпосереднім координатором мобілізаційної роботи по Здолбунівському надрайону виступав “Місяць”, по Дубенському – “Тарас”. Усі мобілізовані спрямовувались або в УПА, або на спеціальні вишколи Повстанської армії.

Шеф штабу південної групи УПА Д.Казван-“Черник”, аналізуючи стан і діяльність підпорядкованих йому відділів УПА в грудні 1943 року, у своїх аналітичних звітах торкнувся проблеми мобілізації. Так, зокрема, він писав: *“Завважено, що теж новозмобілізовані з терену не прибувають належно одягнені і взуті, найчастіше через брак часу (людей беруть раптово), або через “малоруську хитрість”: не буде одягу – завернуть домів... Військові частини збільшуються тільки шляхом одержування людей з мобілізаційного апарату ВО”⁹. Для новоприбулих в УПА було створено спеціальний вишкільний відділ під числом “223”. З цитованих документів відомо, що на той час підрозділи УПА в основному поповнювались не добровольцями, а саме мобілізованими. Крім того, максимально розширити лави УПА не вдавалось через недостатню кількість взуття (діючим відділам групи УПА “Богун” станом на грудень 1943 року не вистачало 600 пар), одягу, а головне стрілецької зброї та амуніції до неї. Наприкінці свого звіту Д. Казван зазначив, що “по селах амуніції вже не зустрічається. Потрібно мінімум 30000 шт.”¹⁰.*

Загалом, група УПА “Богун”, якій у майбутньому доведеться вести бої під Гурбамі, на початок 1944 року нараховувала майже 2,5 тисяч вояків. Окрім того, близько тисячі озброєних підпільників діяло в різних теренових боївках, боївках СБ, або так званих районних відділах особливого призначення (ВОП).

Перед повстанцями виникла серйозна проблема переходу фронту, який швидкими темпами рухався на захід. Одні відділи були змушені маневрувати, вступати у бої й таким чином долати оборонні лінії німців і радянських частин. Інші відділи розформовувались командирами, зброя ховалась, а вояки розходились по селах, маскуючись під місцевих жителів, чи використовуючи вже готові сховища-криївки. У такому випадку командир мав призначити місце збору та обумовити па-

⁷ Держархів Рівненської області, ф.Р-30, оп.2, спр.33, арк.89, 90.

⁸ Там само.

⁹ Там само, арк.153.

¹⁰ Там само.

ролі і зв'язки. Прикладом є ситуація в Рівненському військовому надрайоні (був складовою частиною південної округи ОУН під командуванням “Енея”). Захоплений енкаведистами курінний В.Трофимчук-“Недоля” свідчив на допиті в Рівному, що наприкінці січня 1944 року він отримав наказ надрайонного керівництва ОУН розпустити свою сотню на період проходження німецько-радянського фронту, а самому перейти в підпілля. Ця вказівка була виконана:

“Розпустивши по хатах особовий склад сотні, я ховався у двокорідної сестри Ярмольчук Стефи, що живе в Тучині.

Після того, як фронт пересунувся через ріку Горинь, організаційно-мобілізаційний референт “Самара” через зв’язкових “Лебедя” та “Ярого” викликав мене на Бугринські хутори Гоцанського району. Там “Самара” зустрів мене в присутності надрайонного коменданта ОУН “Матроса”, надрайонного коменданта СБ Войтовича-“Зенона” і надрайонного референта пропаганди А. Маєвського-“Греблі”. Я отримав від них вказівку негайно приступати до організації куреня шляхом збору всіх осіб, що були в УПА в період німецької окупації, одночасно призвати для служби в УПА нові контингенти осіб, що мають військову підготовку.

У ході наради надрайонний комендант СБ “Зенон” повідомив мене, що всі районні коменданти СБ отримали спеціальні вказівки про проведення відповідних міроприємств, пов’язаних із забезпеченням своєчасної явки мобілізованих на визначені призовні пункти... Надрайонний референт “Гребля” розповів мені, що він також дав вказівки районним політичним референтам про розгортання пропаганди навколо проблеми мобілізації в УПА. Далі “Гребля” повідомив, що з цією метою він вже роздав відповідну літературу і в багатьох селах провів збори колишніх учасників УПА і молоді”¹¹.

Курінь, який створював “Недоля”, мав слугувати своєрідним резервом для основних частин УПА і отримав кодову назву “Загін імені Робітницького”.

Використовуючи ситуацію, пропагандистські відділи ОУН підготували масові наклади листівок. Одна з них, датована 30 березня 1944 року, наголошувала: “Московський імперіалізм хоче загнудзати наших українців мобілізацією. А потім, маючи нас в руках, кинути в карних загонах на першу лінію, на гарматне м’ясо, або морити голодом в таборах праці”. Відповідно, все населення мало брати до рук зброю і боротися за свободу й інтереси української нації в лавах УПА.

Розгорілась справжня пропагандистська війна. У лютому-березні 1944 року з’явилося офіційне звернення “До учасників так званих “УПА” та “УНРА” за підписами “Голова Президії Верховної Ради Української РСР М.Гречуха” і “Голова Ради народних комісарів Української РСР М.Хрущов”. У цих зверненнях повстанців нарекли “українсько-німецькими націоналістами” і закликали перейти на бік радянської влади, порвавши з “гітлерівцями-оунівцями”. Наклади цього звернення перевищували 100 тисяч примірників.

Михайло Степаняк-“Сергій”, член проводу ОУН, який перебував у той час на Рівненщині, підготував у квітні 1944 року лист-відповідь у формі летючки на ім’я М.Гречухи і М.Хрущова, підписавши його “Дем’ян Нестерович – боєць УПА”¹². Пропагандистські ланки швидко розповсюдили цей текст серед місцевого населення.

¹¹ ГДА СБУ, Рівне, спр.10012, арк.104, 105.

¹² Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ / С.Кокін. – Вип.1. – К., 2000. – С.12.

У підсумку звичайні цивільні громадяни не могли предметно й об'єктивно розібратися у процесах мобілізації двох воюючих між собою сил. Люди просто не знали кому вірити: на боці одних була романтична ідея боротьби за незалежну Україну, на боці інших – потужний мобілізаційний апарат і потенціал кількомільйонної армії, яка долала гітлерівську Німеччину. Кожна із сторін намагалася залучити максимальну кількість місцевого населення для поборювання свого суперника й у проведенні мобілізаційних заходів не рахувалася з гуманізмом у методах.

Перехід фронту співпав з реорганізацією УПА на Волині. На початку 1944 року на прохання Василя Кука-“Леміша”, керівника підпілля ОУН у центральній та східній Україні, частину відділів УПА-Північ переведено до нового формування під назвою УПА-Південь. Воно мало діяти у Вінницькій, Київській, Кам'янець-Подільській та інших областях. Дуже часто історики стверджують, що існувала окрема група УПА-Схід, але ми схильні трактувати подібну тезу як помилкову. Її коріння криється у звичайній “видимій” причині: під час рейдів відділи УПА називали себе УПА-Схід чи “Східна група”. Насправді ж, на території України в розумінні повноцінного військового з'єднання діяло в 1944-1946 роках лише три групи Української Повстанської Армії: УПА-Північ, УПА-Південь та УПА-Захід.

18 січня 1944 року в селі Батьківці Острозького району відбулась розширена нарада вищого командування УПА-Північ з участю представників Проводу ОУН. Серед учасників наради були: “Леміш” – крайовий провідник ОУН на центральні і східні землі України, “Клим Савур” – крайовий провідник ОУН на Волині і Поліссі, його заступники Р.Волошин-“Горбенко” і М.Медвідь-“Карпович”, П.Олійник-“Еней” – командир групи УПА “Богун”, представники крайового проводу Східної України О.Логуш-“Іванів” та Я.Дудар-“Верес” й інші¹³.

“Леміш” як головний керівник збройного підпілля серед присутніх... оголосив про створення ще одного формування – УПА-Південь. За рішенням головного проводу, він мав його очолити. Справами формування, забезпечення новоствореної групи УПА належало зайнятись прибулому з Галичини Луці Павлишину-“Ігорю”. З його спогадів відомо, що за наказами “Клима Савура” та “Енея” в підпорядкування “Леміша” переходили три курені спеціального рейдуючого з'єднання під кодовою назвою “Кодак”. Один із них діяв на Вінничині (курінь “Олега”), а другий під командуванням “Крука” здійснював рейд на територію так званої Трансністрії (Буковина, Бессарабія, Одещина). Також потрібно було сформувати новий курінь з радянських військовополонених та шуцманів, які переважно втікали з відступаючою німецькою армією, але частина з них потрапляла до лав повстанців. Відомо, що восени 1943 року повстанці напали на Дубенський концтабір і звільнили з німецького полону всіх полонених радянських вояків. Значна частина з них поповнила підрозділи південної групи УПА під командуванням “Енея”. Шефом штабу одного з куренів був колишній майор Червоної армії “Чучупака”, родом з Дніпропетровщини. До нього всі так і звертались за формою повстанського привітання та змістом радянського військового звання водночас: “Друже майор!”¹⁴.

Першим начальником штабу новоствореної УПА-Південь став петлюрівський полковник О.Даниленко-“Данько”. Усе керівництво разом із штабом, охороною і

¹³ Щеглюк В. “...Як роса на сонці”. – Львів, 1992. – С.118.

¹⁴ Там само. – С.121-123.

зв'язковими перебувало на околицях села Майдан, неподалік штабу “Енея”. Фронт, який прокотився по цих теренах, розпорочив новостворену УПА-Південь і в березні 1944 року від її основного складу дієвими залишилось лише декілька сотень. Крім того, командування наказало змінити псевдоніми командирів і зашифрувати перед ворогом назви частин УПА. Курені почали називати словом “з'єднання”, а сотня перетворилась на “загін”, із заборонаю вживати в назві вислови “сотня Докса” чи “куринь Ясена”. З'явилися нові назви куренів – “Полтава-100”, “Дністер-200”. Крім того, спеціально шифрувалися райони перебування відділів УПА та напрямки їхнього руху.

Єдиним безсумнівним здобутком українського повстанського руху під час весняно-зимового періоду стали значні запаси стрілецької зброї та боеприпасів, які вдалося захопити внаслідок роззброєння дрібних частин німецької, угорської чи радянської армій. В одній із сутичок упівці відбили обоз, у якому було 55000 набоїв, в іншій – гармату із запасом снарядів. На Тернопільщині навіть вдалося захопити секретну “каштошу”, але енкаведисти швидко встигли її відбити назад.

На початку квітня, коли почали сходити сніги, командування УПА зауважило, що багато чоловіків, а серед них і окремі вояки та командири УПА чи члени ОУН, уже опинились у лавах Червоної армії. Тож вирішили провести загальну мобілізацію, аби поповнити поріділі відділи УПА-Північ та УПА-Південь. Ось тут і був задіяний на повну потужність організаційно-мобілізаційний апарат вже згадуваного “Тирси”, який підготував необхідні списки і провів початкові військові вишколи ще в 1943 році.

Секретар Рівненського обкому КП(б)У В.Бегма, роблячи підсумковий огляд звіт за березень 1944 року, повідомляв М.Хрущова, що в Рівненській області з 1 березня розпочато мобілізацію військовозобов'язаних до лав Червоної армії і на час подання документа на мобілізаційні пункти вже відправили 10000 осіб. Але в деяких районах ситуація вийшла з-під контролю внаслідок діяльності українських націоналістів, які прагнули зірвати мобілізаційні заходи. Так, зокрема, В.Бегма зазначав:

“У деяких районах на противагу мобілізації, яку провадять військкомати, оунівцями проводиться “мобілізація” всього чоловічого населення в загони Української Повстанської Армії, що діє на території Ровенської області. Долучаю копію наказу Зінко Смілого по одному із загонів УПА (наказ не виявлено – авт.).

Мізоцьким райвійськкоматом 3 березня 1944 року була оголошена мобілізація військовозобов'язаних по населених пунктах Мізоч, Білашів і Дермань. Дізнавшись про це, бандерівці в ніч на 3 березня вислали в ці села озброєні групи, котрі оголосили населенню, що “мобілізація в Червону армію припинена”, і провели “мобілізацію” всього чоловічого і частково жіночого населення в загони УПА”¹⁵.

Отже, усі чоловіки виводилися в більші лісові масиви, де частково озброювались і вишколювались. Так УПА зберігала за собою мобілізаційні резерви. Заарештований НКВС комендант відділу УПА Сергій Васишин, уродженець і житель села Білашів Мізоцького району, на слідстві засвідчив, що УПА має розроблений план зриву мобілізації до лав Червоної армії і що йому як комендантові УПА ще до приходу частин Червоної армії в грудні 1943 року керівництво УПА запропонувало провести підготовку до мобілізації населення. Із цією метою С. Васишин був зобов'язаний своєчасно скласти списки всього призовного контингенту села, провести облік кінського

¹⁵ ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.970, арк.87, 88.

поголів'я й чекати подальших вказівок¹⁶. Це ще раз підтверджує, що ОУН провела серйозну підготовчу роботу на випадок повернення “советів” у регіон. Незважаючи на протидію українського національно-визвольного руху, рівненським партійцям станом на 20 березня 1944 року вдалося все-таки мобілізувати в області 35000 осіб.

Плани більшовиків поступово втілювалися в життя: відправляючи все чоловіче населення на fronti Другої світової, вони позбавляли УПА резервів, мережі зв'язку і розвідки, яку повстанці формували з цивільних людей. Наприклад, у Здолбунівському районі мобілізаційні органи радянської влади вручили 2193 повістки, а на призовний пункт з'явилося лише 1280 осіб, решта – 913 осіб ухилились від призову. Відправити в армію цих людей було вирішено 5 березня 1944 року, але в призначений час з'явилося 190 осіб, решта так і не прийшла. “З огляду на те, що зазначені особи злісно ухиляються від мобілізації в армію, нашими місцевими органами влади проводиться примусова мобілізація чоловічого населення... Таким чином, станом на 15 березня 1944 року всього відправлено в армію добровільно 190 і примусово 270. Разом 460”¹⁷, – йшлося в одному з радянських документів. Подібна ситуація склалась і в Мізоцькому районі. Тодішній керівник райвиконкому Бахмацький, зокрема, писав у звіті:

*“Райвійськкомат оголосив мобілізацію військовозобов'язаних і вручив їм повістки (с. Клопіт, Дермань). Комендант [...] УПА ці повістки в них вилучив і з населенням провів збори, на яких дав вказівку у військкомат не з'являтися, а хто з'явиться – його сім'ю буде знищено, після цього в селах Дермань, Білашів, Ступно і Півча [...] УПА була проведена мобілізація чоловіків від 17 років до 45 років, з яких частина забрана в ліс, а частина поповнила сотні...”*¹⁸.

В Острозькому районі станом на 18 березня 1944 року з числа тих, хто з'явився на призовний пункт, в армію мобілізували 3928 осіб¹⁹. Перед селянством поставав вибір: іти воювати у складі советських частин чи поповнити “лісову армію”, адже нерідко ситуацію в селах контролювали боївки СБ, і погрози повстанців були досить вагомим аргументом для переконання. Свідоміші ховались у лісах, криївках, а основна маса під тиском чи добровільно вливалась до лав Червоної армії й гинула в перші місяці боїв на німецько-радянському фронті. Згідно з інструкціями карально-репресивних органів ці люди вважалися неблагонадійними, такими, що залишились на окупованій території і “співпрацювали з окупантом”.

Весною 1944 року через заслану в ряди УПА агентуру відділ контррозвідки “Смерш” 13-ої армії отримав тривожні повідомлення про те, що великі формування УПА у квітні-травні 1944 року планують вирушити у східні області України: “З цією метою основні сили УПА концентруються північніше Ровно, в околицях Сарни – Клеців – Рокитне, а також південніше Ровно у лісах Демидівського, Вербського і Мізоцького районів”²⁰.

Таємна доповідна записка стривожила офіційні Київ і Москву. У ній йшлося про те, що “в квітні місяці ці групи УПА повинні вийти до Києва маршрутами: група, що північніше Ровно, – через Случ, а південна – через Острог – Шепетівку”.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Держархів Рівненської області, ф.Р-204, оп.17, спр.13, арк.116-118.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.930, арк.188.

Ось цитата з надісланих доповідних більшовицької агентури в лавах УПА у райвідділі НКВС та НКДБ з цього приводу: *“28 березня цього року в с. Велика Мильча я зустрівся з командиром чоти “Дубом” (із сотні “Ситого” куреня “Полтава 100”). Під час розмови “Дуб” цікавився деталями розгрома сотні “Ситого”. Через певний час до “Дуба” зайшов зв’язковий і передав йому грипс (звіт).*

Прочитавши зміст грипса, “Дуб” сказав, що надійшов наказ від заступника командира куреня “Полтава 100” “Ромка”, який, посилаючись на наказ курінного, наказав негайно з’явитися. “Дуб” одразу дав розпорядження ройовим відкопати всі німецькі шинелі і зброю. Всі люди – 28 чоловік, швидко зібрались, забравши все обмундирування і зброю. “Дуб” зі своєю групою повинен до 20-ої години дня 28.III.44 прибути в с. Повча... Далі “Дуба” спрямують в с. Калинівку, де їх чекає “Ромко” із загonom”²¹.

У цьому ж документі повідомляється, що південніше Варковичів знаходиться полковник “Черник”, а поблизу нього – значні сили УПА, зокрема, сотня “Беркута” в селі Обгів. Інші відділи в селах південніше міста Дубно: *“Всі відділи і групи УПА підпорядковані полковнику “Чернику”, який поставив завдання перейти на схід через Острог – Шепетівку на Київ”²².*

Захоплені органами НКВС у квітні 1944 року вояки УПА Воляник Іван, 1922 року народження, із села Новосілки Демидівського району, та інші розповіли на допиті, що відбулась мобілізація чоловічого населення багатьох сіл Демидівського району. Зокрема, сотня “Трома” станом на 30 березня поповнилась людьми і, маючи на озброєнні 13 ручних кулеметів, 80 гвинтівок, пішла на територію Кременеччини²³.

За свідченнями іншого учасника УПА, 6 квітня 1944 року на Кременеччині в цей період за рахунок мобілізованих поповнився курінь УПА і дві окремі сотні “Залізняка” та “Чорноморця”²⁴. Такі ж повідомлення надходили з інших районів Рівненської області. Контррозвідники зрозуміли, що після замаху на М.Ватутіна і цілої низки дрібних боїв кілька груп УПА готуються одночасно здійснити глибокі рейди по запіллю Червоної армії. Необхідно було терміново завдати випереджувального удару по місцях концентрації повстанських куренів і зміцнити загороджувальні загоны на колишньому радянсько-польському кордоні.

15 квітня В.Бегма надіслав чергове донесення М.Хрущову про хід мобілізації в Рівненській області: *“На цей день у Червону Армію мобілізовано 57677 чоловіків, з них 10500 чоловік мобілізовано примусово.*

Мобілізація в Червону Армію залежить від того, як на місцях проводиться масово-роз’яснювальна робота по доведенню до населення звернення Українського Уряду до учасників так званих “УПА” і “УНРА” і від результативності проведених операцій по ліквідації банд українських націоналістів”²⁵.

Паралельно в багатьох селах організаційно-мобілізаційні референти місцевих проводів ОУН вже розносили по хатах згідно із списками так звані “мобілізаційні листи”, у яких вказувалось, що житель села визначеного дня має з’явитись у призначене місце, яке повідомляє уповноважена особа місцевого керівництва ОУН.

²¹ Там само, арк.188, 189.

²² Там само, арк.188.

²³ Там само, арк.199, 200.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, спр.890, арк.41.

Для більшої ілюстративності означених подій надамо слово безпосереднім учасникам тих буремних подій:

Ковальчук Леонтій Степанович, 1906 року народження, із села Уїздці Здолбунівського району: *“У квітні 1944 до мене в хату прийшло троє невідомих, озброєних гвинтівками, і наказали мені йти з ними. Мене повели в с. Кунин... Не доходячи до села з півкілометра, я побачив групу людей, потім мене один відкликав і сказав, що твоїй псевдонім буде “Заставний”. Потім ми вирушили далі на південь...”*²⁶.

Левчук Микола Васильович, 1912 року народження, із села Уїздці Здолбунівського району: *“У квітні 1944 року я пішов у відділ “Бистроума”, де виконував обов’язки ординарця. Мав псевдонім “Лучко”. Він розповів аналогічну історію, що й Ковальчук Леонтій, доповнивши деталями. Новозмобілізовані рухались маршрутом Кунинський ліс – село Мощаниця – Бушанський ліс: “У кінці квітня 1944 року почалась ліквідація південної групи УПА, коли почалась стрільба, я з Прадошем Миколою з поля бою втік додому, так як не мав зброї”*²⁷.

У сусідньому Дубенському районі події розгортались за подібним сценарієм. Заарештований 18 квітня 1944 року **Семенчук Володимир Петрович**, 1915 року народження, який працював у селі Білобережжя на млині, розповів, що 11 квітня о 8-ій годині ранку до млина зайшло двоє невідомих у військовій формі без зброї. Вони відкликали Володимира у бік і сказали, що *“вечором у 8-ій годині я повинен взяти з собою пару білизни і на три дні хліба і з’явитися на мобілізацію УПА у село Листвин. Я їх спитав, чи одному мені з’явитися, чи ще хто піде на мобілізацію. Бандерівці сказали, що не один, а з села Білобережжя на мобілізацію в с. Листвин піде 50 чоловік... Мене попередили, хто не піде на мобілізацію, той буде розстріляний, а збірний пункт буде у Івана Хроборта на хуторі...”*²⁸. Після цієї розмови до В. Семенчука підійшов Яремчук Іван і показав йому зобов’язання на мобілізацію, отримане перед цим від невідомих у формі.

Соцький Володимир Денисович, 1894 року народження, із села Вільбівне Острозького району, заарештований Славутським райвідділом НКВС за участь в УПА, змушений був ствердити, що орієнтовно 13 квітня 1944 року його односельці були мобілізовані в УПА і відправлені у ліс Мізоцького району біля села Мощаниця. Там він разом з ними був зарахований у сотню “Дзвона”: *“Приблизно днів через 9 ми були оточені і розбиті, а нас взяли у полон і відправили у місто Рівне, у тюрму. У сотні я зброї не мав”*²⁹.

Проводив загальну мобілізацію в Острозькому районі вже згадуваний раніше уродженець села Бухарів Микола Синогін-“Жмайло”. Його сотня мала поповнити курінь Івана Золотнюка-“Довбенка”. У цю сотню потрапили 15 чоловіків з села Мощаниця Українська, а також жителі сіл Батьківці і Бадівка. Усіх на збірний пункт вів Ткачук Василь Опанасович. Калабський Михайло з Мощаниці стверджував, що після кількох оточень радянськими військами із сотні залишилась лише половина вояків³⁰.

Брат провідника ОУН Здолбунівського району “Гандзі”, **Ступак Павло Єфремович**, 1905 року народження, потрапив у новий курінь, який створювали

²⁶ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.2070, арк.25, 26.

²⁷ Там само, арк.12-14.

²⁸ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.2371, арк.43.

²⁹ Там само, спр.2123, арк.11.

³⁰ Там само, спр.2729, арк.27, 102.

О. Поліщук-“Лихо” і “Яструб”. У цей курінь входило 5 сотень: 1-шу очолив житель села Тайкури Здолбунівського району, який мав псевдонім “Пальма”, 2-гу – сотенний “Грім”, 3-тю – житель села Лідаво Огородник-“Хвиля”. Інших командирів сотень Павло не знав. Зброї всі не отримали, її вистачило тільки на три сотні. Усім видали гвинтівки, командири мали автомати. Сотня “Грома” мала ще й 4 чеські кулемети. Курінь під командуванням “Яструба” базувався у Верхівському лісі, звідти він перейшов у Новомалинський ліс. 21 квітня “Яструб” перевів курінь у Бушанський ліс, о 2-ій годині дня всі відділи розташувались на відпочинок, а сотня “Грома” знаходилась на варті табору. Наступного дня вранці під тиском військ НКВС цей курінь відійшов до Гурбенського лісу, де скупчилися інші відділи УПА.

Інший вояк УПА, який перебував у сотні “Грома”, **Свічений Володимир Антонович**, 1926 року народження, на допиті у 1947 році розповів, що у середині лютого 1944 року у село Грановщину ввечері прийшли “Грім” і “Веселий”. Коли Володимир дав згоду йти в УПА, командири наказали йому взяти на тиждень продуктів, білизну і приєднали до озброєної гвинтівками та ручним кулеметом групи, що нараховувала 20 чоловік. Цього дня до повстанської чоти у селі Грановщина приєдналися Смажний Олексій Гнатович (загинув у 1944 році), Смажний Михайло Савович (заарештований у 1944 році), Смажний Микола Гнатович (загинув у 1944 році), Деменчук Степан Михайлович (заарештований у 1944 році), Деменчук Петро Михайлович (разом з родиною вивезений у 1944 році).

Вночі всі вирушили у Дерманський ліс, який знаходився на відстані 15 км від села Грановщина. На місце прийшли вранці, і Володимир побачив цілий табір УПА, розташований у землянках. Табір займав площу до кілометра у квадраті, і нараховувалось у ньому до 2000 вояків УПА. “Грім” і “Веселий” привели новозмобілізованих у одну з таких землянок, де вже перебувало 20 повстанців. Сама землянка була розрахована на перебування у ній 40-ка чоловік. Наступного дня командири вишикували відділ і розповіли про мету боротьби УПА. Після цього “Веселий” записав особові дані кожного вояка у зошит, а “Грім” повідомляв воякам їхні псевдоніми. Свічений тепер став “Гамалією”. Наступного дня відбулося остаточне формування сотні “Грома”. Воякам роздали зброю і “Гамалія” отримав російську гвинтівку та 40 набоїв. Перебуваючи 10 днів у Дерманському лісі, сотня проходила вишкіл зі стрийової підготовки, зброєзнавства, польової служби.

Далі “Грім” перевів відділ у Точивицький ліс (6-7 км від Дерманського лісу) і розташував його у будинку лісника, де продовжилось навчання. За свідченнями “Гамалії” сотня мала на озброєнні 1 міномет з 10-ма мінами, 9 ручних кулеметів, 9 автоматів ППШ, близько 80 гвинтівок. На гвинтівку видавалося по 30-40 набоїв, а на автомати та кулемети по два круглих диски. Пістолети були тільки у “Грома” і “Веселого”.

На початку березня сотня провела перший бій з військами НКВС. Ворожий відділ кількістю до ста чоловік переходив з одного села у інше по дорозі повз Точивицький ліс і помітив застави УПА. “Грім” наказав воякам зайняти зручні позиції і відкрити вогонь. Перестрілка тривала дві години без певних результатів як з одного так і з іншого боку. Врешті-решт ворогуючі сторони розійшлися, не переслідуючи одна одну. Після бою “Грім” провів бесіду з тими вояками, які не дуже добре показали себе в бою і знову розташував вояків у лісничівці.

Наступний бій відбувся через два тижні, коли енкаведисти захопили двох повстанців, що ходили у село Точивики за білизною, і від них дізнались про місце

розташування сотні. “Трім” наказав залишити лісничівку і замаскуватися поблизу неї, а також повідомив про можливий наступ енкаведистів сусідні відділи УПА. Через сорок хвилин сотня “Хвилі” і ще одна прибули на допомогу. Через пів години вояки УПА побачили як батальйон НКВС рухається у напрямку будинку лісника. Попереду просувалось троє розвідників на конях. Коли ворожа лава наблизилась на 100-150 метрів повстанці дали несподіваний залп. Бій тривав дві години і повстанці були змушені відійти вглиб лісу. “Тамалія” вистріляв 10 набоїв і тільки згодом дізнався, що під час бою загинуло 5 повстанців, а 7 було поранено.

Увечері весь курінь у складі трьох сотень зібрався в одному місці. “Тамалія” серед вояків УПА зустрів своїх односельців: Семенюка Пилипа Давидовича-“Запорожця”, Демянчука Олексія Михайловича-“Березу”, Демянчука Миколу Михайловича, Гуляра Олексія-“Кореня”, Грицюка Михайла Васильовича-“Загоренка”, Смажного Віталія Оверковича-“Тихого”. Повстанці ділилися враженнями про бій і розглядали зброю один одного, адже гвинтівки у кожного були різними – німецькі, угорські та російські. Виявилось, що Олексія Гуляра переведено до сотні “Трома” у 3-ій рій 2-ої чоти, де служив “Тамалія”. Після наради командири вирішили розосередити сотні в різних місцевостях: сотня “Трома” вирушила у Новомалинський ліс Острозького району, сотня невідомого сотенного отримала наказ відійти у напрямку села Здовбиця, а сотенний “Хвиля” повів своїх вояків на село Новосілки Здолбунівського району.

У Новомалинському лісі вояки з сотні “Трома” розташувались у трьох покинутих польських хатах і чотові та ройові продовжили вишкіл далі. За свідченнями “Тамалії” там вони базувались цілий місяць. Однієї квітневої ночі десь біля опівночі на повстанський табір несподівано напав батальйон енкаведистів. Бій тривав понад годину. Повстанці були змушені відступати, втративши двох вояків. Серед загиблих був командир “Веселий”, який на той час командував сотнею. Випадкова куля поранила Олексія Гуляра-“Кореня” у ногу, пробивши халяву чобота. Сотенний відправив його лікуватися додому якраз напередодні Гурбенського бою³¹.

В одній з радянських публікацій на початку 90-их років ХХ ст. повідомлялось, що жителі Будеража, Мостів, Суєм, Уздець 13 квітня 1944 року були мобілізовані в УПА і розмістились спочатку в Новій Мощаниці. Кілька днів жили в клунях, хатах, вивчали щойно видану зброю, перестріляли всю картоплю в людських погребях, тренуючись у стрільбі. Потім чоти з найближчих сіл Будеража, Мостів, Святого, Суєм розійшлись назад із наказом переховуватись у криївках і не йти на мобілізацію у Червону армію³².

Цю інформацію підтверджує протокол допиту від літа 1944 року уродженця села Будераж **Шульца Дмитра Йосиповича**, 1921 року народження. Він розповів слідчому НКВС, що вночі у п’ятницю, напередодні Великодня, до його будинку зайшов Семен Жовтанюк і наказав взяти харчі, білизну та прийти до хати станичного Вукола Тадеєва, де збирають всіх в УПА. Коли біля вказаної хати зібралось близько 100 чоловіків, то до них звернувся бандерівець “Черемшина” з промовою. Далі всіх вишикували у колоно і вночі привели до Нової Мощаниці. Суботнього вечора всіх чоловіків закликали в одну з сільських хат, де сиділи “Черемшина” і будеражець Іван Максимчук. Кожен, хто заходив, повідомляв свої особові дані, які “Черемшина” записував у зошит і одразу повідомляв упівський псевдонім. Далі мобілізованих зібрали у садку і розбили на рої.

³¹ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.2028, арк.6-9; спр.4337, арк.72-75.

³² Жупел із небуття // Шлях Ілліча, Здолбунів. – 1990. – 23 вересня.

Дмитро потрапив у рій “Чорноуса”. Іван Максимчук перед вишикуваною лавою повідомив, що він призначений командиром цієї сотні і тепер його потрібно називати “Крут”. До вишикуваних чоловіків підійшов ще один невідомий. “Черемшина” представив його як курінного “Бистроума”. Мобілізовані сиділи по хатах неділю і понеділок, святкували Великдень. У понеділок ввечері сотенний “Крут” вивів усіх за село і повідомив, що зараз курінний буде виголошувати промову. Дійсно, “Бистроум” коротко охарактеризував ситуацію і заявив, що чоловіків він відпускає додому до особливого розпорядження – коли наказом всіх знову покличуть в УПА. Також заборонив усім присутнім розповідати, де вони були і йти на мобілізацію в Червону армію. Чоловіки, мобілізовані з сіл Кунин, Уїздці, Дермань, Спасів, Стеблівка, Княгинин й інших віддалених сіл не були відпущені додому і сконцентрувались в лісі за селом Святе, в урочищі Провороття, під командуванням курінного Н. Шпичака – “Бистроума”³³.

Заарештований на фронті колишній стрілець УПА **М.Мельник**, 1915 року народження, із села Будераж теж підтвердив вищенаведені факти. Він повідомив слідчих, що 12 квітня в селі Будераж двоє представників УПА віддали розпорядження десятникам села, що всі чоловіки, які пройшли військове навчання у 1943 році, повинні з’явитися в центр села і взяти з собою продуктів на 5 діб: “Нас зібралось чоловік 150, після чого нас вишикували і повели в район Нової Мощаниці. На другий день нам оголосили, що ми мобілізовані в УПА і не маємо права нікуди відлучатися. Нам сказали, що видадуть зброю і ми повинні виступити проти Червоної Армії і радянської влади за побудову самостійної України”³⁴.

Важливі деталі стосовно мобілізації, яка проводилась у квітні 1944 року до УПА, містить інформація УНКВС в Рівненській області, подана в Київ. У ній йдеться про те, що за даними Мізоцького РВ НКВС ОУН і УПА активізували свою діяльність на території цього району та здійснюють мобілізацію чоловічого населення з 1928 по 1892 роки народження. Всіх мобілізованих відправляють у село Ступно, де вони проходять військове навчання. На кожних 20 чоловік видано три гвинтівки. Мобілізовані також розташовані в селах Залібівка, Салтанівка, Стара Мощаниця, Мала Мощаниця, Нова Мощаниця і Суйми. Всього мобілізовано більше 2 тисяч чоловік.

21 квітня 1944 року Мізоцький РВ НКДБ затримав мешканця села Дермань Перший Гаврилюка Василя Яковича, в якого вилучено надрукований мобілізаційний листок УПА такого змісту: *“Громадянин Гаврилюк Василь села Дермань Перший. До служби в УПА з’явиться 13 квітня ц[ього] р[оку] о 19 годині у вказане місце. За несвоєчасну явку будете покарані законом воєнного часу. З собою взяти харчів на 10 днів, полотна на мундир і штани, казанок, 2 пари білизни, якщо є зброя, взяти все. 16.4.44. Комендант самооборони “Гамалія”*³⁵.

Про організацію у квітні 1944 року нових підрозділів УПА свідчив на допиті колишній співробітник політвиховного відділу групи УПА “Богун” Василь Худенко-“Хмара”: *“Зброї на всіх не вистачало, люди мобілізувалися без врахування можливості їх озброєння, але з метою зірвати проведення в селах мобілізацію до Червоної Армії і забезпечення УПА людськими резервами для збройної боротьби з Червоною Армією і радянськими партизанами”*³⁶.

³³ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.3863, арк.15, 16.

³⁴ Там само.

³⁵ ГДА СБУ, Київ, ф.2, оп.87, спр.1, т.1, арк.512.

³⁶ ЦДАГОУ, ф.263, спр.36662, т.1, арк.86.

Відділи УПА чисельно значно збільшились. З колишніх сотень постали курені, але в них було мало загартованих у боях, бувалих, досвідчених повстанців. Орієнтовно це співвідношення в повстанських відділах становило: 1 вояк з досвідом до 5-ти нових.

Твердження деяких сучасних авторів про те, що мобілізація була спровокована агентами НКВС з метою виявлення активних прихильників ОУН та УПА та їхнього знищення на Гурбах цілковито перекреслюється вищенаведеними свідченнями. Крім того, в “Огляді бойових дій УПА-Південь за січень-серпень 1944 року” під пунктом 27 зазначено наступне: *“З початком квітня УПА перевела мобілізацію воєноздібних мужчин серед українського населення. Мобілізація була проведена в загрожених теренах (прифронтова полоса і підрайонні центри), внаслідок чого відділи сильно збільшились”*³⁷.

ОУН та УПА на Волині на той час мали багато необхідних засобів і важелів впливу, щоб провести власну мобілізацію. Якоюсь мірою ці плани були втілені в життя. Інша справа, що з таким активним залученням місцевого неозброєного чоловічого населення в курені УПА пов’язується трагедія, що сталася в квітні 1944 року на Гурбах, а також організовані НКВС масові розправи поблизу хутора Набивці, села Борщівка Чеська, неподалік сіл Дермань і Буща, у районі Верхівського лісу. Одна з колон мобілізованих, яку вів “Лихо”, натрапила на заслон енкаведистів, котрі розпочали оточувати Кременецькі ліси. Один з очевидців пригадує: *“У районі хутора Набивці раненько перед самою акцією проїхав верхом на коні майор “Лихо” ще з одним вершником. Через годину-другу почали йти з Дерманських полів мобілізовані, кожен з торбинкою для харчів за плечима, без зброї... Більшовики завчасно вибрали вигідну їм позицію під Бущанським лісом і біля Гаївки, оточивши відкриту місцевість, що добре прострілювалась”*³⁸. Усю колону розстріляли з кулеметів впритул. Поранених юнаків та вояків УПА, які їх супроводжували, добивали на місці.

На тих полях і в ярах залишилось близько десятка могил-курганів, у яких спочивають молоді оборонці України, котрі мали більше бажання її захищати, аніж наявних засобів для збройного захисту. Акцію ліквідації мобілізованих ще на підступах до повстанських баз цілком могли спровокувати й заслані агенти, які приходили у відділи УПА, дізнавались необхідну інформацію і дезертирували, щоб повідомити своїх керівників з райвідділів НКВС чи НКДБ. Мобілізація якраз і сприяла процесу монтування агентурної мережі серед повстанців.

³⁷ ЦДАВОУ, ф.3837, оп.1, спр.2, арк.5, 6.

³⁸ Дерманські дзвони. – С.40.

Гурбенський бій

Усі наявні історичні джерела та дослідження сучасних істориків однозначно свідчать про те, що у квітні 1944 року на Волині в районі села Гурби відбулась одна з найбільших битв УПА з військами НКВС. Енкаведистам вдалося оточити Кременецькі ліси, де перебувало на той час 5000 повстанців, які належали до різних підрозділів УПА-Північ та УПА-Південь. На нашу думку, ця цифра охоплює чисельність усіх оточених разом із мобілізованими селянами з навколишніх сіл (від 1000 до 1500 осіб), а також укомплектовані та озброєні бойові відділи, які нараховували не більше як 3000-3500 вояків (йдеться про курені О.Степчука-“Сторчана”, І.Сала-“Мамая”, С.Котика-“Докса”, “Непитайла”, А.Трачука-“Бувалого”, І.Золотнюка-“Довбенка”, “Яструба”, “Залізняка” та сотні “Панька”, “Андрія”, “Ярошенка”, чоту “Чорногори” й відділ охорони штабу під командуванням “Гармаша”). Якщо б кожен курінь стандартно нараховував 400 вояків, сумарна кількість частин на Гурбах складалася б з 3200 осіб. Хоча відразу зазначимо, що під командуванням, наприклад, “Залізняка”, було лише дві сотні. За свідченням політвиховника “Хмари”, в курені “Непитайла” нараховувалось 240 бійців. Упівці мали у своєму розпорядженні дві батареї гармат різних систем і кілька мінометних ланок, окремі курені мали в арсеналі радянські протитанкові кріси (ПТР). Крім того, сотня “Великана” притягнула кіньми в розташування штабу захоплений дещо раніше радянський літак ПО-2. Як бойову техніку його розглядати не варто, це був радше пропагандистський трофей, ніж зброя.

Сили Внутрішніх військ НКВС, за повідомленнями УПА, були в декілька разів більшими і нараховували 15000 активних “багнетів”. До складу цього угруповання безпосередньо входили 4 бригади ВВ НКВС, полк кінноти, 15 легких танків, до того ж використовувались авіація (6-ий штурмовий авіапункт НКВС), бронепоезд, залучались допоміжні фронтові частини¹. Головною ударною силою енкаведистів під час бою виступала мотострілецька бригада, яка чисельно значно перевищувала фронтовий армійський еквівалент. За штатом вона нараховувала 5 батальйонів (чисельність кожного – 713 “багнетів”). У бригаді загалом мало нараховуватися за штатом 4025 бійців, які на озброєнні, крім гвинтівок і автоматів, мали додатково 45 мінометів, 30 станкових кулеметів. Кожна бригада була забезпечена окремим саперним підрозділом і значною кількістю бронеевтомобілів та автомашин. Отже, червонопогонники мали як мінімум трикратну перевагу.

¹ Вовк О. До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами / О.Вовк // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – С.127.

Чисельність частин ВВ НКВС на Гурбах у квітні 1944 року

№ п/п	Назва частини внутрішніх військ НКВС	Чисельність	Командир	Час перебазування на Волинь
1	18 кавалерійський полк	944 солдати	підполковник Захарченко	8.03 – 25.03.1944
2	17 бригада піхоти	3318 солдатів	полковник Новочихін	11.03 – 28.03.1944
3	21 бригада піхоти	2949 солдатів	полковник Мишко	8.03 – 23.03.1944
4	23 бригада піхоти	наближено 3000 солдатів	-	-
5	24 бригада піхоти	3772 солдати	полковник Фатеев	1.02 – 27.03.1944

Щодо повстанських частин, то саме в середині квітня 1944 року командування південної групи УПА спрямовує окремі відділи на організацію нового з'єднання УПА-Південь під кодовою назвою “Холодний Яр” (командиром призначено Миколу Свистуна-“Ясена”). Його структура та керівний склад, за свідченням шефа штабу з'єднання Євгена Басюка-“Чорноморця”, були такими:

З'єднання УПА-Південь “Холодний Яр”

командир – “Ясен”
 шеф штабу – “Чорноморець” (“Компанієць”)
 оперативний старшина – “Клех”
 командир розвідки – “Шахрай”
 виховник – “Мирон”
 військово-польова жандармерія – “Залізо”
 інтендант – нествановлений
 ад'ютант – “Кропивний”
 шеф зв'язку – “Громовий”

Курінь “Сторчана”

сотня “Лютого”
 сотня “Булки”
 сотня “Корнієнка”

Курінь “Мамая”

сотня “Кропиви”
 сотня “Великана”
 сотня “Дорошенка”

Курінь “Вира”

сотня “Задорожного”
 сотня “Ярошенка”
 сотня “Байди”

Загалом, чисельність цього з'єднання УПА становила 1500-1800 бійців. До його складу входив і курінь О.Поліщука (“Лихо”, “Кайдаш”), який щойно ство-

рювався на теренах Здолбунівщини з новозмобілізованих селян². У кінці квітня 1944 року всі курені “Холодного Яру” мали вирушити рейдом на схід у північну частину Кам’янець-Подільської області, Вінничину, південну Київщину і район Холодного Яру, але були оточені під Гурбами.

Бою на гурбенських пагорбах передували десятки значно менших зіткнень повстанців та ВВ НКВС. На початку березня 1944 року між селами Лідаво та Здовбицею в бою з червоноармійцями бійці УПА вивели з ладу дві бронемашини й примусили тих, хто залишився в живих, втекти до своїх залог. Подібні зіткнення вселяли надію в повстанців на перемогу, а для радянської сторони давали додаткове підтвердження їхньої небезпеки в тилах ЧА та вказували на місце концентрації відділів УПА. Досить успішний бій відбувся 10 квітня у селі Обгів Вербського району. Його описав безпосередній учасник командир “Ігор” у підпільному журналі “За волю нації”:

“10 квітня 1944 року курінь військ УПА під командою к-ра Довбенка заквартирувався в с. Обгів, Вербського р-ну, Рівенської області. Була квітуча неділя. По багатьох затяжних боях і довгих маршах повстанцям належався заслужений відпочинок, але чи можна відпочивати на окупованій ворогом рідній землі, де большевицькі поліційні банди розгулюють, dokonуючи грабунків, насильства над українським населенням! Якщо ти не раб, то твоя душа буде кипіти бунтом, гнівом і жаждою відплати до ворога. Якщо в тебе зброя в руках – ти станеш з нею в обороні катованого і гнобленого рідного народу. Такі почуття мешкали і в серцях тих народних месників, що квартирували в цьому селі.

Ворог, дізнавшись за допомогою своєї агентури про місце перебування повстанців, тихо й обережно підсувався, неначе гадюка, під село. З кількох різних сторін до села наближались дві бойові сотні сталінських посіпак.

Зірці повідомили к-ра Довбенка про наближення ворога. На протязі кількох хвилин цілий курінь був поставлений в бойове поготівля. Стрілецьтво рвалося до бою. Але командир дав наказ відступити в повному бойовому порядку до лісу, що тягнувся зараз таки попри село. На час відступу повстанча застава здержувала вогнем просування большевиків. Врешті й вона відступила.

Повстанці розложилися розстрільною на краю лісу. В повітрі пахло порохом. Стрільці скоро зорієнтувалися, що їхній командир задумує зготувати “купіль” большевикам. Всі були певні того, що відступ з села до лісу – це лише маневр. Тому всі нетерпеливо ждали дальших наказів. К-р Довбенко і сотенний командир пильно розглядали терен і слідували за рухами та розположенням ворога.

Большевики увійшли в село і почали свою “роботу”. Там чути відгук ламання д[в]ерей, там – пронеслися зойки катованих, а там пронісся розпачливий плач дітей і вдови по погибшому на сталінському фронті чоловіку, від якої забирають останню корову, а там – вже й стовп диму піднявся. Це ознаки, що в селі “господарюють” представники “робітничо-селянської держави”.

Скільки злоби, нахабства і цинізму мусить бути в цих потвор в людській шкурі, коли вони всі ці варварства проти робітників і селян прикривають їхнім же ім’ям.

² Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ / С.Кокін. – Вип.1 – К., 2000. – С.22-24; Веденєєв Д. “Повстанська розвідка діє точно і відважно...” / Д.Веденєєв, Г.Биструхін – К., 2006. – С.157-158; Пальський З. Втрати українського населення на Волині та в Східній Малопольщі в період з лютого 1944 р. до кінця 1947 р. / З.Пальський // Польща – Україна: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т.5. – С.271-273.

– Паляць... мордують... – пронеслось електричною струєю по повстанчих лавах.

Кожний зойк катованої жертви пронизував серце повстанців. Бо ж тільки любов до цього народу, почуття обов'язку перед ним, привели цих молодих людей в лави УПА. В ім'я цієї любови вони й покинули свої родини, взяли на себе всі тягари боротьби, виреклися особистого життя і посвятили повністю ці життя для свого народу.

Лежачи повстанча розстрільна ворухнулася. Кущами блискавкою пробігли зв'язкові від к-ра Довбенка до сотенних. Повстанці чули, як звичайно відчувають вправні вояки, що зближається хвилина відплати. Врешті залунав наказ командира: "Друзі! Вперед! На ворога!" Здрігнувся ліс від могутнього "Слава!". Повстанці бурєю налетіли на ворожі становища, засипаючи ворога олов'яним дощем. А крім цього, зручний обхідний маневр, і ворог був замкнений цільним повстанчим перстенем у селі.

Удар був такий сильний, що протягом кільканадцяти хвилин була розбита ціла оборонна ворожа лінія. Большевиків розчленовано на ряд окремих груп. Більшість панічно набігала на дула повстанчих кулеметів і автоматів. Одна ворожа група в числі 20 осіб вскочила до сільської кузні і звідти відстрілювалася. Але недовго. Кількома влучними мінометними стрільнями сотенний командир Андрій примусив їх замовкнути навіки. Інша група большевиків замкнулася в клуні одного господаря. Повстанці не могли вибити їх з неї. Врешті появився господар – власник клуні і заявив: "Паліть! Не жалуйте клуні, хай згорять, прокляті!" Скоро полум'яні [я]зики обняли цілу клуню. Большевики почали вискакувати з вогню, але цільні стріли [у] повстанчої зброї не дозволяли ані одному вийти живим.

В інших місцях повстанці також докінчували ворога. Під вечір усе було скінчено. З двох бойових сотень ворога живими вирвалось лише 30 бандитів. Всі інші дістали заслужену кару. Повстанці мали трьох убитих і кілька ранених³.

Командир південної групи УПА Петро Олійник-"Роман" у наказі №34 від 16 квітня 1944 року виніс подяку всім повстанцям з'єднання чилом 225 за обгівський бій перед вишикуваними відділами УПА, а курінному командирі "Довбенку" надано похвалу. Ворог не дорахувався 115 вбитих і пораних.

Надзвичайно цікавий письмовий звіт про перебіг боїв напередодні та під час Кременецької операції військ НКВС залишив командир з'єднання УПА-Південь "Холодний Яр" Микола Свистун-"Ясен". Саме його з'єднання в тих боях прийняло на себе головний удар ворога:

"3.IV.44 р. командир Міша взяв участь зі своїм відділом у бою під Мощаницею. Тут большевики втратили понад 150 чол. вбитими.

7.IV.44 р. командир Сторчан зі сотнею Веселого і Лютого перевів акцію на Новомалин, де стояло 300 енкаведистів. Знищити НКВД вповні не вдалося, але ворог зазнав важких втрат. День приневолив наш відділ до відступу. Недобитки НКВД теж відступили. З нашої сторони впав сотенний Веселий.

14.IV.44 р. відбувся бій у Ляшівці, де противник окружив командира Лютого. На допомогу командирі Лютому прийшов Сторчан зі сотенними Короленком і Булкою. Розбито дві сотні НКВД. Під час кінцевої фази бою нова сила енкаведистів вдарила на наших зі сторони лісу. Відділ відступив, забираючи вбитих і ранених. Так само бої велися в околицях Обгова і Майдану.

³ Ігор. Бій в Обгові / Ігор // За волю нації. – 1949. – Ч. 4.

22.IV.44 р. з наказу командира Романа (Енея) я з куренем Сторчана перейшов до розпорядимости провідника Л[еміша].

23.IV.44 р. провідник Л[еміш] передав мене командирі М[иколі] (Кропива), а цей передав мені ще 2 курені Мамає і Докса (Кожуха). Я з трьома куренями мав перейти на східні терени, до чого було вже проведено підготовку. З розвідувальних даних було відомо, що акція на Обгів – Гурбенський ліс неминуча. Вже 23.IV.44 р. большевики оточили Дерманський, Точивицький ліси і змусили курінь Лиха відступити в сторону Гурбів. У Суразькому лісі командир Панько з сотнею повстанців вів бій, а вечором відступив у Гурбенський ліс. Командир Залізник мав з двома сотнями перейти в Славутський ліс. 22.IV. після малої сутички на р. Вілія завернув, 23.IV. звів бій на Батьківцях і відступив в Гурбенський ліс. Під час акції ніччю 24.IV. готовив я прорив в зади ворожого розташування, що не вдалося. Треба було прийняти бій. 24.IV. ніччю розіслав я накази командирам куренів (год. 1-ої ночі). О третій годині почато займати становища, копати окопи, окопувати гармати. Першого і найважчого удару сподівався я з східно-південної сторони, на відтинку Мости – Будки – Хінівка – Гурби, який зайняв командир Сторчан; відтинок Гурби – Майдан зайняв Мамає; відтинок Обгів – Мошаниця – Святе зайняв командир Докс; відтинок, що лучив Сторчана і Докса, зайняв командир Яструб з куреня командира Лиха. Командир Залізник з двома сотнями зайняв другу лінію на відтинку Сторчана. (Також у першій лінії оборони на правому фланзі куреня “Сторчана”, у напрямку на Гурби, знаходилися сотня “Ярошенка” і сотня з куреня “Балабана” – авт.). О третій годині ішов я перевіряти боєві становища і зустрів к-ра Романа (Енея) і Черника, поінформував їх про ситуацію і розположення наших становищ. Від них довідався я, що спроба пройти за ворожі розташування новозмобілізованим без зброї не вдалася, їх було 500 чол. Плюс 200-300 чол. цивільного населення з худобою і підводами, які шукали тут захисту. Медсестри чомусь зі всіх сторін позвозили ранених (до 100 чол.), що потребувало спец[іальної] охорони. Крім моїх відділів, ще 2 боєвих курені командира Гриця (Черника), курінь Довбенка і Бувалога, які відпочивали після вчорашніх боїв. Переглядаючи боєві становища, стрінув я командира Кропиву, зголосив йому про розположення, він передав мені сотні Андрія, Панька та чоту Чорногори, яких примістив я зі східної сторони в лісі та поручив вдержувати зв'язок між командиром Доксом і Мамаєм. З півдня біля Гурбів і Тартаку розположився почет командира Романа (Енея) – командир Гармаш. Всіх новозмобілізованих і цивільне населення відіслав я в сторону заходу – вглиб лісу, куди відтягнув і табори. Одну чоту з куреня Мамає під проводом Ярошенка вислав я на засідку в Майданські болота з ціллю вдарити по тилу ворога, що він виконав. Біля 4-ої години ворог почав обстрілювати відтинок Сторчана з гармат і мінометів. Наші мовчали до того часу, коли ворог зблизвся на віддаль 100-200 метрів. Тоді відізвалися наші кулемети, гранатомети і 4 гармати. Перший наступ було відбито. Ворог почав панічно втікати, кому пощастило вирватися цілим з цієї лінії. Загинув тут один полковник, герой фін[ського] фронту. Другий наступ почав ворог після короткої перерви і на всіх уже відтинках, підсилений танками. Відтинок командира Яструба заломився і панічно відступив, не повідомивши “сторчанівців”⁴.

⁴ ГДА СБУ, Київ, ф.13, спр.376, т.66, арк.71-73.

Павло Ступак, який був у сотні “Грома” куреня “Яструба”, описує цей момент так: *“Вранці наша сотня зайняла оборону... О 10-ій годині на нас почали наступати ... Ми прийняли бій, але не витримали натиску і розбіглися хто куди. Я і мої товариші кинули в цей момент гвинтівки і побігли в глибину лісу... Рухаючись лісом, ми потрапили на інший курінь і приєдналися до нього неозброєними. Тут не було нашого сотенного і нас ніхто не знав, тому ми так і ходили неозброєні по лісу. Потім всіх неозброєних відокремили, приїхав “Яструб” і сказав: “Залишайтеся тут, а ми прорвемося на Полісся”⁵.*

Та повернімося до опису бою командиром “Ясеном”: *“За “яструбцями” пішли відділи Залізняка – запасна лінія Сторчана. Ворог окружив курінь Сторчана, але наступ цей було відбито і переведено контрнаступ. Три сотні забрали гармати командира Вира (Докс, Кожух) і прорвалися, а біля 60 повстанців і командира Сторчана окружено (біля 10-ої год.). Окружені боролися до 14-ої год. по полудні і загинули по-геройськи. В кого не попала ворожжа куля чи граната – самі дострілювались. Тут загинув курінний Сторчан, сотенний Булка, заступник сотника Ігор, чотовий Шраменко, чотовий Корнієць. Ніхто не здався живим. Один падав, другий брав кулемета та стріляв. Кількаразові спроби ворожого наступу були відбиті, та в кінці забракло набоїв (про це розказував очевидець – дядько, що йому вдалося втекти)”⁶.*

Курінний “Тірчиця”, описавши цей момент бою у звіті від 14 травня 1944 року, зазначав, що ворог розпочав наступ на курінь “Сторчана” і сотню “Яструба” о 7-ій годині ранку з Грабівця силою одного батальйону за підтримки інтенсивного мінометного і кулеметного вогню. Перший наступ сторчанівці відбили, змусивши енкаведистів відійти у напрямку хутора Вільхава. Повторний удар танками і кавалерією та несподіваний панічний відступ сотні “Яструба” допоміг ворогу вдертися у ліс і заатакувати ззаду сотні “Корнієнка” і “Булки” так, що вони потрапили в оточення. Сотня “Лютото” відступила вузьким коридором по узліссю в напрямку Гурбів під сильним ворожим обстрілом. Частина оточених сторчанівців зуміла пробитись через ворже кільце поодиноці, або малими групами і приєднатись до інших відділів. Так, зокрема, прорвався сотенний “Корнієнка” з трьома стрільцями.

“За цей час, – писав “Ясен”, – поставив я другу оборонну лінію, якої вже не зломали навіть ворожі танки. Щоб забезпечити південну сторону, перекинув я сотенного Андрія з північно-західної сторони на південь, на Гурбенську гору (год. 11). Які геройськи держалися до 18-ої год., коли большевикам удалося висунути їх танками зі свого становища. Тут оборонні становища скріпили командири Довбенко, Бувалий, Балабан. В цей же час, коли окружені “сторчанівці” боролися, я підготував контрнаступ з півночі, що мав виконати курінь Докса, але на зайняте становище командиром Доксом не було кого дати, своїх відділів не міг я зірвати зі становища, бо ворог наступав зі всіх сторін, а командира Гриця (Черника) не міг відшукати. Йому підлягали Довбенко, Бувалий, Балабан. Мусив я погодитися з судьбою. Вже за дня рішили командири Л[еміш], Кропива, Роман (Еней) і я прорватися в Дерманський ліс. Це було доручено мені, прорив мав робити курінь Докса. Під прикриттям ночі упорядкував я відділи. Новозмобілізовані і цивільні ходили з місця на місце і скрізь зустрічалися з небезпекою... Табір – біля 50 фір з раненими – ждав на напря-

⁵ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.2028, арк. 9-10.

⁶ ГДА СБУ, Київ, ф.13, спр.376, т.66, арк.71-73.

мування, а прорватися з ними та з цивільними неозброєними людьми було неможливо. Подав я наказ від командира Романа залишити їх у лісі, скерував беззбройних людей в західну частину, які, незважаючи на накази, вешталися з місця на місце. 24.IV. у боях загинуло понад 60 “сторчанівців”, 20 осіб з інших відділів. Ворог втратив 800 чол. з полковником-орденоносцем (як самі подали большевики). Командир Панько, чотовий Ярошенко, чотовий Черногора прорвалися на південь в Суразький ліс. Маршем керував уже командир Черник. Витворився хаос під час маршу (сексоти працювали), так що над ранок відділи розбилися. (Тут варто зазначити, що ворожій агентурі чи снайперам вдалося вбити курінного “Мамая”, двох підстаршин з його почоту і сотенного “Грома” та в деяких відділах посяти паніку і дезорієнтувати вояків УПА – авт.). Командир Черник (Гриць) десь відбився від відділів. 25.IV. рано добився я з відділом Мамая і Довбенка під Бущу, яку рішив обминути і перейти в більший ліс. Курінь Довбенка, оминаючи Бущу, потягнувся, курінь Мамая мав бути черговим. В міжчасі донесла мені розвідка, що за річкою знаходиться більше двох куренів війська, що їм танки загородили дорогу. Мамая курінь і відділ Балабана зайняли становище в окопах большевиків, що були готові (пригодилися). Прийняв я бій, щоб вирвати відділи з-за річки, а командирові Довбенкові пересилаю наказ наступати зі східної сторони Бущі. Наказ він виконав. Почалася боротьба з танками – унерухомлено три. Сотенний Бурлаченко кинув в’язку гранат, дальше строчив з фінки. Відділи з малими жертвами прорвалися. Тут заслуговує на призначення сотенний Бурлаченко, сотенний Байда, сотенний Ворон, які вміло керували відділами і по-геройськи билися, а також курінний Довбуш, командир Міша, командир Балабан, курінний Гірчиця та ще двох.

Підсумки бою на Гурбах у днях 24-25.IV.44 р.:

Наші втрати – 80 повстанців убитими, 100 ранених, помордованих наступного дня большевиками, 200 убитих новозмобілізованих дяків та німців; біля 400 вбитих, біля 300 зловлених (з мобілізованих і цивільних). Большевики втратили 800 чоловік вбитими”⁷.

Досить яскраві спогади про звитягу вояків УПА залишив ще один учасник Гурбенського бою, на той час сотенний командир, а згодом курінний Михайло Кондрась-“Великан”. Ці матеріали були опубліковані в підпільному журналі крайового проводу ОУН на Волині “За волю нації”, число 4 за 1949 рік.

18 квітня 1944 року сотня “Великана” зупинилася в селі Стара Мощаниця, де захопила літак і двох пілотів. Літак було відправлено до штабу “Енея”. Сотенний описує події так:

“22 квітня 1944 року багато відділів УПА скупчилося в селі й околиці с. Дубенський Майдан Мізоцького району. До цього примусили нас большевики своїми кількадесятитисячними силами військ НКВД... Наш командир курінний “Мамай” одержав наказ від командира з’єднання “Ясеня” підтягнутись в сторону с. Гурби. Вечором ми прибули в Гурбенський ліс і там заквартирувались... Довкола було чути густі черги з кулеметів та видніли палаючі ракети.

23 квітня командир з’єднання наказав прийняти бій. Ще досвітком всі відділи були на оборонних становищах і лежали у виритих власними руками окопах. Курінь командира “Мамая” (сюди входив мій відділ) зайняв оборонну лінію зі сторони

⁷ Там само, арк. 50-51, 71-73.

Гурбенського тартаку до гори Балярня. Моя сотня прикривала лівий фланг від Гурбенського тартаку та понад майданським болотом. Як тільки почало світати, в східному напрямку нашої лінії розгорівся запеклий бій. Від торохкотіння, розриву гранат і гарматних стрілен та мін не було чути людського голосу.

– Це б'ється курінь “Сторчана”, – говорили між собою повстанці.

На відтинку моєї сотні ворог кілька разів пробував наступати, але невеликими групами. Кожний наступ був відбитий без власних втрат. По заході сонця взяв мороз. Повстанці розклали в долинах вогонь, щоб трохи погрітись. Ніч пройшла тільки на обосторонній перестрілці.

24 квітня, ще не зійшло сонце, як знову розпочався кривавий бій. Ворог усією своєю армією натискав... У полудень зі всіх відділів відійшли “петеерцики” до курінного командира “Сторчана”, бо ворог розпочав наступ на цьому відтинку більшим з'єднанням танків.

Заревіли різними голосами большевицькі танки, а в повітрі появились розвідувальні літаки і почали скидати на наші становища бомби. У розгарі запеклої боротьби було знищено кільканадцять ворожих танків і відбито ряд ворожих атак. Повстанці бились як леви. Кидалися з в'язками гранат під ворожі танки, влучним вогнем косили лави ворога...

Як настала ніч, ми приготувалися до прориву. Один удар – і відділи вийшли поза большевицькі лінії та подалися в різні напрямки. На наказ командування мій зверхник командир “Мамай” передав свій курінь під моє командування, а сам зі своїм почотом від'їхав до командира “Ясеня”⁸.

Так виглядають епізоди Гурбенського бою в описах та свідченнях безпосередніх учасників. Ці документи збереглися в багатьох архівах України, зокрема в Рівненській, Тернопільській областях та місті Києві.

Вранці 25 квітня 1944 року всі повстанські підрозділи успішно прорвали вороже оточення. Основні сили двома колонами вирушили у північно-східному напрямку на точивисько-дерманські ліси. Авангардним підрозділом у прориві був курінь “Кожуха” (“Докс”) на чолі з командиром “Ясеном”. Загальним маршем цих підрозділів керував командир Дмитро Казван-“Черник”. Незначна частина повстанців (близько одного куреня війська) вийшла з оточення третьою колоною на південь (просікою вздовж річки Понура) у Суразькі ліси⁹.

На шляху основної частини повстанських підрозділів, які рухалися колоною в напрямку села Буща, були виявлені ворожі укріплені позиції. О 6 годині ранку дійшло до бою з гарнізоном військ НКВС та прибулими на допомогу піхотою і кавалерією з чотирма танками. Учасник цього бою стрілець “Бурлаченко” описав це так: *“Трохи відпочивши і підкріпившись, рушаємо в бойовому порядку в дорогу. До сіл не підходимо, часом зупиняємось на відпочинок. Весь час ідемо, бо тільки так можна знайти хоч маленьку шпаринку, щоб вийти з оточення. Перед ранком знову стрілянина. За річкою видніються село і ворожі позиції. Залягаємо в корчах і корінні верб і відповідаємо пострілами. Вогонь ведемо тільки по цілях, щоб зберегти патрони. Десь через півгодини з села виїжджають три танки, безперервно стріляючи з гармат і кулеметів, але так як ми лежимо в мочарах, то снаряди майже не рвуться, а тільки зариваються в багно. Танки зайняли позиції на горбі і обстрілюють нас,*

⁸ Поручник УПА “Великан”. Три роки в УПА / Великан // За волю нації. – 1949. – Ч. 4.

⁹ ГДА СБУ, Київ, ф.13, спр.376, т.66, арк.50-51, 71-73.

не даючи змоги піднятися. До мене підбігає сотенний і наказує знайти Березу з гарматами. Сідаю на коня, даю йому волю і незабаром нашттовхуюсь на якусь частину. Командир розпитав, хто мене послав і навіщо, і тільки тоді показав, куди їхати. Проїхавши ще трохи, я все-таки натрапляю на нашу артилерію. Назад ідемо іншою дорогою, і за півгодини вибираємось на узлісся. Очам відкривається жахлива картина: на краю лісу лежить зо два десятки вбитих селян. Коло них немає зброї, тільки порожні мішки. Очевидно, половили селян, котрі ховалися в лісі, і тут їх розстріляли, а харчі забрали. Під'їжджаємо до місця бою, я біжу до свого роя. Наш курінь залишає свої позиції і йде в обхід поза горбом. Наші позиції займають інші, а далі багато війська – видно, готуються до штурму села. Заговорили гармати Берези, посилюється вогонь з кулеметів і крісів, а наш курінь, пройшовши кілька кілометрів ліворуч бою, непомічений ворогом, переходить річку і несподівано вривається в Борщівку, де ворог нас зовсім не чекає. Тут сили ворога невеликі, отже, село залишають без бою. Утворюється прорив, і ми починаємо оточувати ворожі сили в Буці. Ворог оцінив своє становище і почав спішно відходити, відкривши дорогу нашим обозам і головним силам. У селі не зупиняємось, а лісом виходимо до Буці з другого боку. Доки наш курінь обходив, ворог покинув село, і наші сили вже закінчували виходити з оточення. Серед поранених помічаю Степового – санітара з нашої чоти. Він взяв з мене слово, що коли залишусь живим, щоб дав про нього звістку в село Барання на Радивилівщині. Команда – і залишаємо Буцу, виходимо в ліс і йдемо в напрямку Дерманя¹⁰.

Невідомий повстанський командир “В.А.” теж описав бій під Бущею у окремому звіті, де зазначив, що ворог на цьому напрямку мав чотири танки. Повстанці перед атакою розташували свої сили так: командир “Ворон” зайняв позицію на горбку біля фільварку, курінь “Довбенка” мав атакувати з боку Мостів, курінь “Бувалого” – з боку Борщівки, курені “Докса” і “Великана” – із західного напрямку. Решта відділів як бойовий резерв стояла на пагорбі в лісі. Атака мала бути швиткою і несподіваною, щоб ворог не зміг надіслати підкріплення. О 6-ій годині 30 хвилин повстанці відкрили вогонь. Ворог відповів густими кулеметними серіями і танковим рейдом. Командиру “Березі” та стрільцеві “Петрові” вдалося пібити перший танк. Повстанці повзком наблизилися до нього і політвиховник “Юрко” запропонував екіпажу здатися, але танкісти мовчали. Тоді стрілець “Щиголь” метнув пляшку із запальною рідиною і машина запалала як сірник. Другий танк в’язанкою з шести гранат підбив стрілець “Щасливий”. Екіпаж намагався втекти, але загинув від повстанських куль. Ще два танки, побачивши невтішний результат свої попередників, розвернулись і втекли на другий куток села. Після цього відділи УПА, вишикувавшись колоною, обігнули ліву частину села і вирушили вперед¹¹.

У запеклих боях протягом усього дня 25 квітня атаки ворога поблизу Буці відбито, і підрозділи УПА “з малими жертвами” прорвалися в близький Точивицький ліс, у якому було призначено місце збору. За різними даними було підбито 3-4 ворожі танки за допомогою повстанської артилерії та гранат. У бою “вміло керували відділами і погеройськи билися” сотенні Роман Шушкевич-“Бурлаченко”, “Байда”, “Ворон”. Також відзначилися курінні “Довбуш” і Василь Шеретюк-“Гірчиця”, який заступив вбитого курінного “Сторчана” та командири Михайло Кондрась-“Великан” і капітан “Балабан”.

¹⁰ Панасюк М. Вам сурми не грали... / М.Панасюк. – Дубно, 1994. – С.8-9.

¹¹ Вовк О. До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами. – С.133.

Відірвавшись від супротивника, повстанські відділи відступили в глибину Точивецького лісу, розташувалися на нічний відпочинок. Наступного дня, 26 квітня, після певної реорганізації підрозділи у складі з'єднань “Донбас” і “Холодний Яр” вирушили рейдом на Полісся.

Після виходу частин УПА з оточення ще більше двох діб (до 27 квітня) Внутрішні війська НКВС продовжували прочісування в Кременецьких лісах. Більшість мобілізованих, які перебували в лісі, було вбито або заарештовано. Серед вбитих (“помордованих”) – близько 100 поранених повстанців зі шпиталю, який не вдалося евакуювати¹².

Загалом, за період операції, як свідчить звіт Внутрішніх військ НКВС Українського округу, надісланий командувачу 1-им Українським фронтом Г. Жукову, було вбито 2018 і заарештовано 1570 осіб. Енкаведистам доводилося всюди долати систему оборонних споруд, побудованих повстанцями: окопи, бліндажі, завали. В окремих місцях бої тривали по 8-11 годин. Серед захоплених трофеїв у цьому документі перераховано: 1 літак (ПО-2), 7 гармат (більшість калібру 45 мм), 15 мінометів (з них 2 – 120 мм), 5 станкових кулеметів, 42 ручних кулемети, 31 автомат, 298 гвинтівок, 16 пістолетів, 6 ПТР, патронів – 45000, 789 гранат, одна польова кухня, 120 возів, 129 коней, 5 мотоциклів та ін. У ході розшуків виявлено багато лісових і сільських продовольчих та господарських складів, з яких вилучено 35 мішків цукру, 56 тонн зерна, 270 кожухів та інше майно. Захоплено обладнання однієї друкарні. Підірвано два склади з німецькими артилерійськими снарядами і мінами. Втрати Внутрішніх військ НКВС за цим звітом склали 11 осіб вбитими і 46 пораненими¹³.

Вважаємо, що більш об'єктивна інформація про результати бою є у звіті Тернопільського обкому КП(б)У: *“Маючи дані, які отримано шляхом слідства про те, що в Кременецьких лісах дислокується курінь Кропиви і ряд інших бандформувань УПА, оперативно-військова група шляхом прочісування лісових масивів Шумського і Кременецького районів виявила розташування бандгруп і нав'язала їм бій. За час бойових дій з 22 по 27 квітня цього року було знищено більше тисячі (якщо точніше, то 1076) бандитів і чотириста бандитів захоплено в полон”*¹⁴.

Наведені вище цифри втрат з обох сторін потребують подальших досліджень для їх підтвердження чи спростування. Захоплена в ході Кременецької операції кількість стрілецького озброєння певною мірою відмежовує реальні військові втрати від загальної кількості загиблих.

За повстанськими інформаціями у публікації-звіті “Гурби” втрати ВВ НКВС та Червоної армії і прикордонників у Кременецькій акції склали майже 900 осіб вбитими і стільки ж пораненими. У якості трофеїв повстанці здобули 6 кулеметів, 10 автоматів, 2 міномети, 37 гвинтівок та ін. З ладу виведено 4 танки. Повстанські втрати склали 136 бійців вбитими та майже 75 пораненими. Також близько 100 осіб цивільного населення “вимордовано енкаведистами”. Повстанцями втрачено 8 кулеметів, 24 автомати, 60 гвинтівок, 1 ПТР та 5 пістолетів¹⁵. Найбільш вірогідними є втрати, наведені у звіті командира з'єднання УПА “Холодний Яр” М.Свистуна-“Ясена”, який цитувався вище. Він розповідає про значні жертви серед

¹² Панасюк М. Вам сурми не грали... – С. 8-9; ГДА СБУ, Київ, ф.13, спр.376, т.66, арк.21-22.

¹³ Вовк О. До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами. – С.133, 134.

¹⁴ ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.930, арк.196.

¹⁵ Вовк О. До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами. – С.133, 134.

цивільного населення і неозброєних новомобілізованих чоловіків, які потрапили у кільце оточення.

Видання Закордонних Частих ОУН під назвою “УПА. Бойові дії УПА за 1943-1950 роки” в другій частині бібліотеки Українського Підпільника за 1960 рік намагалося теж внести ясність у масштаби та кількість жертв бою: *“24.04.44. о год. 7-ій рано большевики розпочали генеральний наступ проти з’єднань УПА в Кременецьких лісах. На далеких відтинках ворогові пощастило відкинути українських повстанців з їх висхідних позицій. Головний бій розгорівся на Гурбах. Після сильного гранатометного вогню та при співдії всіх родів зброї, ворог кілька разів зривався до атаки. Завзятий бій тривав весь день безупину і щойно ніч принесла передишку. Вночі українські повстанці прорвалися з ворожого оточення в Суразькі ліси, а головні сили взяли напрям на Полісся. Вислід бою на Гурбах: ок. 80 убитих по стороні УПА і ок. 120 убитих большевиків”*. Таке співвідношення кількості загиблих, на нашу думку, може стосуватися хіба що виключно одного дня бою – 24 квітня¹⁶.

Наведені цифри, порівняно з інформацією радянської сторони про невеликі втрати ВВ НКВС як наступаючої сторони, вочевидь далеко не об’єктивні. Описередковано, у зіставленні з кількістю вбитих, це підтвердив у своїх свідченнях на допиті, проведеному НКВС, колишній співробітник політвиховного відділу групи “Богун” Василь Худенко-“Хмара”, який готував до публікації брошуру “Гурби” і мав під рукою підготовлені командуванням УПА звіти: *“Як зразок неправди і фальсифікації можна навести звіт УПА про результати “Кременецької акції”, коли частинами Червоної армії було оточено Кременецький ліс, у якому знаходилися банди двох груп УПА: “Енея” і “Холодний Яр”, внаслідок бою загинуло багато бандитів, і змішані залишки різних куренів змушені були в паніці і безпорядку відступити... У звіті ж командування УПА було зазначено, що втрати УПА в цьому бою складають всього 200 чоловік, а втрати супротивника – більше 2000 чоловік”*¹⁷. Але й ці слова “Хмари” теж не можуть не викликати певних сумнівів, адже слідчі записували переважно те, що повинно було бути подане як “правдива інформація”. Часто ця правда просто підмінялася вигаданими фактами і цифрами.

Стосовно жертв у ході величезного за масштабами протистояння українського визвольного руху регулярним частинам Червоної армії, Внутрішнім військам НКВС, Прикордонним військам НКВС, військам Охорони тилу I-го Українського фронту та збройним частинам радянських партизанських загонів під час Гурбеньської битви, то їх підрахунок є справою доволі суперечливою. Ні та, ні інша сторона не оприлюднювала детальних даних (посписочно) кількості загиблих чи якоесь їхнє аргументоване узагальнення. Інформація про жертви у звітах як з одного, так і з іншого боку має пропагандистський і не об’єктивний характер. У запропонованій нижче таблиці на підставі цілої низки архівних документів показано втрати УПА і Внутрішніх військ НКВС у порівнянні:

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

Таблиця порівняльних втрат у бою під Гурбами за різними джерелами

Втрати УПА	Втрати ВВ НКВС	Джерело
80 вбитих повстанців 100 вбитих поранених 200 вбитих новозмобілізованих (разом бл. 400 вбитих) бл. 300 зловлених селян	800 солдатів вбито	ГДА СБУ, ф.13, спр.376, т.66, арк.71-73 ГДА СБУ, ф.13, спр.398, т.1, арк.113-114
136 вбитих повстанців 75 вбитих поранених 100 замордованих селян (разом 311 вбитих)	900 солдатів вбито 900 поранено	ГДА СБУ, ф.13, спр.376, т.66, арк.44-48 ЦДАВОВУ, ф.3833, оп.1, спр.129, арк.78-79
бл. 80 убитих вояків УПА	бл. 120 убитих солдатів НКВС	УПА. Бойові дії УПА за 1943-1950 рр., ч.2, 1960, с.38 ЦДАВОВУ, ф.3837, оп.1, спр.4, арк.5
2122 повстанці вбито 2301 захоплено в полон	Дані відсутні	ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.889, арк.32-37
1076 повстанці вбито 400 захоплено в полон	Дані відсутні	ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.930, арк.196
2018 повстанці вбито 1570 захоплено в полон	11 солдатів вбито 46 поранено	ГАРФ, ф.9401, оп.1, спр.65, арк.8

Як сприйняло цей бій місцеве населення, гарно ілюструє спогад дерманця **Федора Садовського**: *“Як і багатьох інших хлопців, навесні 1944 року мене покликали у Верхівський ліс Острозького району, на Коритища, на так звану тоді загальну мобілізацію. Ніхто нічого не знав, правда, чутки ходили, що Українська Повстанська Армія буде формувати нові сотні для боротьби з німцями та більшовиками. На Коритищах зібралось дуже багато мобілізованих, там були тисячі людей. Ми всі переночували в лісі, а на другий день нас вишикували і сказали, що всі, хто не служив в армії, можуть іти додому.*

Мій менший брат Павло і сестра Ганя були причетні до ОУН давніше і під час цієї мобілізації були також на Коритищах. Я в армії не служив і тому мене відпустили додому, як і багатьох інших моїх сусідів. У понеділок, на Проводи після Святої Пасхи, до нас прибігла дружина Трохима Гуци з Дерманя Другого – вони жили під лісом у Чавалянці. Рідаючи, вона повідомила, що брата Павла і сестру Ганю вбили енкаведисти під Набивцями, біля Гаївки, де живе лісник.

Батько зібрався і пішов у Дермань Другий, де домовився зі старим Трохимцем, щоб той за добру плату вночі привіз покійників – брата і сестру. Потім розповідали, що їх поклали на підводу, зверху накрили хмизом і так вночі привезли до нас додому. На другу ніч ми поховали їх на нашому кладовищі.

Яку посаду займав брат Павло, ми не знали, бо він ніколи нічого не розповідав, а сестра Ганя закінчила медичні курси у Львові і працювала медичкою у проводі УПА. Нам потім розповідали, що, коли енкаведисти почали обстрілювати мобілізованих біля Гаївки, Ганя забігла в хату до якоїсь старенької жінки і думала пересидіти біду, але коли через вікно побачила, що кругом лежать поранені, побігла їм допомагати. “Я мушу бути там разом з моїми друзями і братами”, – сказала вона бабусі, вибігаючи з хати. І більше не повернулася”¹⁸.

Підсумовуючи наслідки найбільшої битви УПА з Внутрішніми військами НКВС у Кременецьких лісах 22-25 квітня 1944 року, стверджуємо, що для Української Повстанської Армії вона була переможною. Незважаючи на перевагу у зброї та особовому складі, Внутрішнім військам в оперативному плані не вдалося вибити повстанців з оборонних позицій і витіснити з лісового масиву на відкритий простір, на тили фронтової лінії Червоної армії в районі Броди – Збараж з метою цілковитого знищення. Залишивши все, що обтяжувало військо, командування УПА вивело на оперативний простір боездатні, загартовані в боях частини на чолі з відповідними командирами. Єдине, що вселило невимовний смуток у душі вцілілих на Гурбах бійців, – сотні жертв серед цивільного населення. Внаслідок бою постраждали неозброєні, поранені, цивільні з жінками та дітьми з обозу, який перемістився в ліс під захист УПА. Цих втрат було дуже багато. Відтак, про бій під Гурбами розповідають переважно як про трагедію чи провокацію, ніж як про приклад бойової звитяги вояків УПА. Через політику замовчування в СРСР фактів відкритої боротьби українських повстанців з радянськими військами робота із встановлення особових даних загиблих бійців УПА та місцевостей, з яких вони родом, розпочалася понад 20 років тому. Через те, мабуть, так гостро сприймаються події Гурбенського бою, адже у відомій приказці йдеться: “Війна не вважається закінченою, якщо не похований останній її учасник”. А тим паче, якщо внаслідок бойових дій масово гинуть цивільні громадяни.

¹⁸ Дерманські дзвони. – С.43-44.

“Леміш”, “Тончаренко”, “Сергій”, “Лиман” та інші

Член ОУН Дмитро Штокало залишив цікавий спогад про кілька січневих днів сорок четвертого року в Дермані, який назвав “Свята на Запоріжжі”¹. Себе у нарисі він подає як “Степана”. Як видно з авторського тексту, написаний він через два роки після тих бурхливих подій. Дмитро згадував у нарисі трьох чарівних дівчат, яких зустрів у Дермані – “Дору”-Теодору Бухало, “Уляну”-Уляну Крюченко та “Наталку” (ідентифікувати її не вдалося). Особливо, запам’яталась йому Теодора Бухало – “мадонна цвітучого саду”, яка так поетично і яскраво у розмовах описувала весняний Дермань, щебет солов’їв та квітування садів. Запрошувала Дмитра приїхати у травні, й він це пообіцяв, але воєнна хуртовина розкидала їх на далекі відстані один від одного.

Автору пригадувалося, що зійшлись у волинській хаті на Водохреща впливові керівники ОУН та УПА: командир УПА-Південь та керівник підпілля на Східних українських землях Василь Кук-“Юрко”, пропагандист Йосип Позичанюк-“Шаблюк”, член проводу ОУН Омелян Логущ-“Іванів”, комендант запілля ОУН на ПЗУЗ Ростислав Волошин-“Горбенко”. Вони обговорювали ситуацію, пов’язану з наближенням фронту та переходом загонів УПА і всього підпілля ОУН у нову, підрадянську дійсність. Атмосфера, що панувала в ті святкові дні у хаті Архипа Бухала, була щирою і невимушеною. Раненько всі рушили до колодязя, що побіч Дерманського монастиря, де зібралася кількатисячна маса народу та вояцтва УПА, чекаючи Водосвяття. В кінці урочистої Служби Божої почесний відділ дав сальву вгору, нагадуючи всім, що шлях до свободи завжди тяжкий і скроплений кров’ю борців. Далі були вітання і святковий обід на Запоріжжі.

22 січня 1944 року чисельний загін червоних партизанів наскочив на Мости, Бущу, Будераж та інші села. Захопив у полон 22-х місцевих повстанців. Шістьох з них одразу було розстріляно. Дмитро-“Степан”, згадує, що у Будеражі загинув колишній майор Червоної армії “Бурлаченко”, вбитий трьома пострілами у потилицю. Його поховали на місцевому кладовищі². А ввечері знову всі зійшлися до хати А.Бухала. Біля столу зібралися В.Кук-“Юрко”, Дора, Уляна, “Наталка”, “Степан”, приїхав Р.Волошин-“Горбенко”.

¹ Штокало Д. Свята на “Запоріжжі” / Д.Штокало // Шлях перемоги. – 1964. – ч. 1-2. – С.8.

² Там само.

Уляна Крюченко заспівала відому всім пісню “В степу під Херсоном”, яка навіяла чимало тривожних думок присутнім. Д.Штокало провадить: *“Задумалися усі, і в цю тищу раптом чітко увірвалася близька канонада. Мовчанку перервав командир Горбенко:*

– Завтра, післязавтра – тут придуть большевики. Шкода, що ти, Степане, не приїхав до нас раніше. Був би побачив багато цікавих речей. А так, під цю пору УПА розпоршується, щоб дати змогу фронтові перекопитися, а опісля вирине з запілля знову й продовжуватиме почате”³.

Ніхто з присутніх не знав, що майбутня дружина Василя Кука, уродженка Дніпропетровщини Уляна Крюченко-“Оксана” прибула по зв’язку на Волинь 1 січня 1944 року. Вона дісталась у село Ільпінь Здолбунівського району до зв’язкового “Гордієнка”, який привіз її у село Дермань. Тут її вже чекав “Юрко”-“Леміш”. У квітні та травні 1944 року, за його завданням, Уляна двічі залишала гостинний Дермань, рушаючи в небезпечні мандри до Дніпропетровська та Кривого Рогу. Там вона намагалась встановити зв’язок з місцевими осередками ОУН⁴.

Уляна під ім’ям Софія проживала певний час у хаті Архипа Бухала та його сестри Федори. Колишній член проводу ОУН М.Степаняк-“Сергій” кількарарово був там. Потрапивши до рук НКВС, він стверджував, що знає Архипа Бухала та його сестру Федору. Вони надавали свій дім для проживання Василю Куку-“Лемішу”, де той зустрічався зі зв’язковими, серед яких найбільш помітною була Уляна. Сам М.Степаняк проживав у хаті Семена Андрощука⁵, син якого перебував в УПА. Пізніше чекісти на допитах будуть вимагати від Теодори Бухало словесні портрети несподіваних квартирантів.

“Леміш”, маючи багато організаційної роботи, часто роз’їжджав, а Уляна Крюченко постійно мешкала у Дермані. Зустрічались вони у селі Майдан та Гурбенському лісі. Восени 1944 року В.Кук з великою кількістю учасників ОУН, відчувачи, що Дермань опинився під прицілом радянських каральних органів, перебазувався на Тернопільщину у Бережанський район. Зв’язкові забрали Уляню Крюченко з Дерманя щойно у січні 1945 року⁶. Цікаво, що одружились вони 1944 року чи не в самому Дермані. Чекісти, які так масштабно прочісували село протягом 1944 року, не змогли виявити дружину “Леміша” і захопити її. Василь Кук був добрим конспіратором і його оточення довгий час не здогадувалось про те, що зверхник одружився. Про свою жінку він написав Роману Шухевичу щойно 1948 року, коли вона потрапила у руки МДБ.

21 грудня 1944 року Бухало Теодора Трифонівна, 1918 року народження, розповіла слідчому НКВС, що рік тому до її хати завітало троє невідомих, озброєних автоматами та пістолетами. Один з них сказав, що його звати “Юрко”⁷ і він зупиниться у цій хаті на кілька днів. Йому було виділено окрему кімнату. До нього кілька разів приходили:

³ Там само.

⁴ Манзуренко В. Василь Кук – Головний командир УПА / В.Манзуренко, О.Іщук. – Рівне, 2008. – С.50.

⁵ Протокол допиту М.Степаняка від серпня 1944 року, наданий дослідником В.Морозом // Архів І.Марчука, копія.

⁶ Манзуренко В. Василь Кук – Головний командир УПА. – С.50.

⁷ В.Кук користувався у той час псевдонімами “Юрко”, “Леміш”, “Ле”.

“Горбенко”⁸ (років тридцяти, з Волині, середнього зросту, світлорусавий), “Сергій”⁹ (років під 50, дуже інтелігентний та освічений чоловік, галичанин), Г.Кучерук-“Буйний” з Дерманя Першого, “Софія”¹⁰ (молода дівчина, середнього зросту, шатенка, родом зі Східної України), “Кальба”¹¹ (років 35, високий, брүннет, родом зі Східної України, служив у Червоній армії, втік з німецького полону)¹². Останній раз В.Кук-“Юрко” завітав до Архипа Бухало у квітні 1944 року, побув близько години, зібрав особисті речі і більше не приходив. Вже у 90-их роках ХХ-го століття Т.Бухало, згадуючи минуле, зазначала, що “Леміш” з’явився весною і наказав братові Архипові відвезти його з охороною у ліс¹³. Коли вони під’їжджали до лісового масиву, то низенько кружляв літак. Очевидно, це було напередодні Гурбенського бою, коли енкаведисти проводили авіаційну розвідку, розшукуючи місця базування загонів УПА.

Наприкінці липня 1944 року Внутрішні війська НКВС вдруге після Гурбенських подій проводили посилене “прочісування” південної Рівненщини у пошуках повстанців. 30 липня у Верхівському лісі червоноармійцям здався працівник референтури пропаганди Воєнної округи “Богун” Д.Паламарчук-“Лиман”¹⁴. З його свідчень дізнаємось, що після Гурбенського бою він перебував при різних відділах УПА і підтримував зв’язок зі своїм керівником – окружним політреферентом “Миколою”-“Середою”. Тоді ж познайомився з колишнім шефом політичного штабу ВО “Заграва” Д.Худенком-“Хмарою”, який теж опинився на південній Волині. Згодом “Хмара” і “Лиман” по зв’язку, за наказом “Середі”, прийшли у село Дермань, де певний час сиділи без конкретних завдань. Усім необхідним їх забезпечував станичний “Андрій”. Через деякий час, на прохання “Лимана”, їх переводять в інше сховище, яке було на кутку Запоріжжя, у господарстві місцевого селянина Самчука. Д.Паламарчук якимось

⁸ Ростислав Волошин.

⁹ Михайло Степаняк.

¹⁰ Уляна Крюченко. Теодора Бухало зізналась, що вона мешкала в них постійно десь до березня 1944 року.

¹¹ “Кальба”-“Пастушенко”. Родом з Тернопільщини. Впродовж 1942-1943 років був обласним провідником ОУН на території Запорізької, Полтавської та Київської областей. У лютому 1944 року на виїзді з Дерманя потрапив у засідку і був убитий. У жовтні 1945 року посмертно нагороджений Срібним хрестом заслуги.

¹² Протокол допиту Т.Бухало від 21 грудня 1944 року, наданий дослідником В. Морозом // Архів І.Марчука, копія

¹³ Дерманські дзвони. – С.53.

¹⁴ Паламарчук Дмитро Хомович, народився 16 серпня 1914 року у селі Івангород Христинівського району нинішньої Черкаської області. 1931 року закінчив Краснопільську семирічку, після чого рік працював у колгоспі. Далі навчався в Одесі в художньому технікумі, але закінчити його не зміг. 1937 року батько Д.Паламарчука був розстріляний в Уманській тюрмі як “ворог народу”. Дмитро згодом вступив на літературний факультет Одеського пединституту, який закінчив 1939 року. Коли розпочалася німецько-радянська війна, Д.Паламарчук служив у танковій частині. У боях під Курськом у січні 1942 року потрапив у німецький полон, звідки вирвався щойно у січні 1943 року. З листопада 1943 по липень 1944 року перебував у лавах УПА на південній Волині. Псевдоніми “Андрійчук”, “Лиман”. Працював коректором у окружній референтурі пропаганди ВО “Богун”. Здався 30 липня 1944 року у Верхівському лісі. Після слідства був засуджений на 10 років концтаборів, де перебував до 1954 року. Працював на шахті. Повернувшись після ув’язнення в Україну, Д.Паламарчук спочатку жив у Богуславі, в батьків дружини, а потім, завдяки допомозі Максима Рильського, оселився в Ірпені, неподалік від свого табірнього товариша Григорія Кочура. Від 1958 року виступав у царині поетичного й прозового перекладу. Член Національної спілки письменників України від 1966 року. У 1990 році отримав премію імені Максима Рильського за кращий художній переклад творів світової літератури. Помер 15 листопада 1998 року.

почув від місцевих жителів, що у селі продовжував діяти “картографічний інститут”, хоча його керівник “Козак” загинув. Згодом виявилось, що картографи перебравись у каменоломні (Турецька гора) і мають завдання якнайшвидше забезпечити картами ті загони УПА, які йдуть на схід.

1 липня 1944 року на Запоріжжя прийшов зв’язковий і перевів “Лимана” та “Хмару” на куток Залужжя. Там їх зустрів “Середа” й сказав, що для них у лісі вже є невелика робота, котру вони мають зробити негайно. У лісовому масиві всі розташувались у куренях. “Лиман” з уривків розмов намагався зрозуміти, що тут відбувається. “Хмара” отримав матеріали про Гурбенський бій і мав їх опрацювати, щоб виготовити на їхній основі невелику книгу. Д.Паламарчук, який займався коректою текстів, кілька разів бачив невідомого “Ле”, зрозумівши, що це якийсь керівник з Галичини. У той час йому доручили перекладати листівку “Червонармійці-тиловики” на російську мову. Одного разу, коли увесь політичний осередок “Середа” міняв місце розташування, всі по черзі несличийсь наплічник. Спочатку його ніс кухар “Повільний”, за ним зв’язковий “Діброва”, потім черга надійшла до “Лимана”. “Лиман” вдавано почав бурчати, що тут хтось покинув свої речі і носи замість нього. “Середа” натякнув йому, що це речі того, хто написав “У новій дійсності”. Згодом прийшов і сам господар злочасного наплічника. Це був високий чоловік, який назвався “Сергієм”. Спочатку він вдавав, що є підвладним “Середа”, але якось прохопився і зробив тому кілька зауважень. “Лиман” зрозумів, що насправді все по-іншому: “Середа” підпорядковується “Сергію”¹⁵.

Одного ранку “Середа” та “Сергій” кудись зникли на цілу добу, хоча кілька тижнів до того нікуди від групи не відходили. Користуючись відсутністю керівника, “Лиман” тричі ходив самотійно до колодязя, що був у яру Чорного лісу, де він побачив змучених кавалеристів, котрі напували коней. З розмов зрозумів, що прийшли вони десь зі сходу, чи не від самого Дніпра.

“Увечері прийшов “Середа”, але не надовго, – розповів на слідстві “Лиман”. – Дещо порозмовляв з “Прометеем” (шеф зв’язку) і знову кудись пішов. Відійшовши метрів 50 від табору, він зупинився і подав умовлений звуковий сигнал “пс”. У відповідь вийшов невідомий, озброєний автоматом. Я його бачив вже кілька разів у “Середа”, оскільки він приносив пошту, газети, різні пакети від “Ле”. Разом вони швидко закрокували у напрямку Буцанських хуторів. Ймовірно, “Середа” пішов до “Ле”. На третій день “Середа” теж не було... Неподалік від нас сиділи якісь чоловіки. У їхній компанії перебував, перевдягнутий у дрантя старця, шеф генерального штабу УПА, колишній петлюрівський полковник Ступницький¹⁶, який мав псевдонім “Гончаренко” зі своєю охороною з 3-ох вояків. Увечері повернулись “Середа” та “Сергій”. Довго про щось між собою розмовляли... Це було приблизно між 18 і 24 липня... “Сергій” відправив друкарку у куці і вона щось там друкувала. Підходити до неї було заборонено. Біля неї постійно перебували “Середа” і “Сергій”¹⁷.

Коли друкарка завершила роботу, “Середа” дав “Лиману” для ознайомлення кілька сторінок машинопису, де мова велась про формування нової політичної течії у

¹⁵ ГДА СБУ, (Київ, ф.13, спр.372, т.16, арк.17.

¹⁶ Ступницький Леонід Венедиктович – колишній начальник штабу УПА-Північ. Ймовірно, що влітку 1944 року під псевдонімом полковник “Шиманський” обійняв посаду “оперативного старшини – начальника штабу” УПА-Південь, замінивши на ній майора В.Процюка-“Миколу”, який загинув у середині травня 1944 року в сутичці з підрозділом ВВ НКВС.

¹⁷ ГДА СБУ, Київ, ф.13, спр.372, т.16, арк.17.

середовищі ОУН під назвою Народно-визвольна революційна організація (НВРО). Але цілого тексту не показував.

Незабаром від своїх розвідників “Середа” отримав інформацію, що в Дермані та навколишніх лісах ймовірно буде облава. 28 липня працівників свого осередку він відправив у задалегідь підготовлені криївки. “Лиман”, “Хмара” і ще одна дівчина знаходились разом у одній з них. Вони чули тупіт, якісь крики на горі. В обідню пору червоноармійці наблизились до їхнього сховища і Д. Паламарчук відкрив люк та покликав їх до себе. Його одразу відвели до командирів і там він назвав своє дійсне становище в ОУН та сказав, що покаже сховища, де сидять дуже важливі оунівські керівники.

“Пішли до “Сергійової” криївки, – продовжив розповідь “Лиман”, – вона була відкрита, харчі розкидані та розсипані. Солдати сказали, що звідти не виходили бандерівці, і вони закидали їх гранатами. Потім забрали папери. Там залишилося тіло високого чоловіка. Це був “Сергій”. Тоді я взяв солдатів і показав, де шукати, розкопувати сховище, у якому перебував шеф генерального штабу УПА полковник Ступницький-“Гончаренко”. Потім з лейтенантом Сафроненко ми пішли знову до бункера “Сергія”. Я хотів переконатись чи він дійсно загинув. Підійшли, чую стогне”¹⁸. Тоді “Лиману” наказали витягнути його на гору і віднести до криниці. Через хвилин 5 був відкритий люк криївки, де переховувався “Гончаренко”, але він зі своєю особистою охороною почав відбиватись, а коли зрозумів, що це кінець, то підірвав себе гранатою. За іншими даними криївку теж було закидано гранатами і Л.Ступницькому від вибуху відірвало ногу¹⁹. Після цього “Лиман” запропонував військовим піти до місця, де були сховані два радіоприймачі, друкарська машинка і рація. Проте було вже темнувато і командир сказав, що ніколи цим займатись.

Продовжимо цитувати “Лимана”: *“У Дермані я зі старшим лейтенантом Соловйовим пішов до скали і показав, де сиділи співробітники картографічного інституту. Їх, їхні інструменти та незавершені карти дістали солдати”²⁰. Це ж підтверджують захоплені картографи, зокрема, Володимир Кравець-“Вовк” з села Марушино Млинівського району, який з осені 1943 року працював у групі картографів, серед яких були “Яр”, “Борис”, “Сергій”, “Блакитний” та “Орлик”. 31 липня 1944 року він та його товариші переховувались у печері Турецької гори. Туди підійшов “Лиман” і сказав, щоб вони вилазили. Коли хлопці вийшли на поверхню, там їх вже чекали солдати-енкаведисти²¹. Далі Д.Паламарчук повів облавників на вулицю Кир’янчуки: *“Тут я показав ще 25 сховищ (але частина з них вже була виявлена), вказав на сестру “Прометей”, яка допомагала йому в роботі. Крім того сказав, де переховується заступник “Середы” якийсь “Будяк”²². У нього мали бути два склографи, дві друкарські машинки, папір і багато різних документів”²³.**

Під час цієї операції загинули також провідник Генеральної округи на Осередніх і Східних Українських Землях Ю.Федорук-“Лемко”, окружний політичний референт “Середа” і окружний керівник розвідки “Прометей”²⁴. Тіла полеглих повстанців енка-

¹⁸ Там само.

¹⁹ Дерманські дзвони. – С.47.

²⁰ ГДА СБУ, Київ, ф.13, спр.372, т.16, арк.17.

²¹ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-6878, арк.7.

²² Олекса Скоропада.

²³ ГДА СБУ, Київ, ф.13, спр.372, т.16, арк.17.

²⁴ За іншими даними надрайонний шеф зв’язку.

ведисти привезли до Дерманя і скинули на подвір'ї гімназії. Тіло Л.Ступницького лежало збоку, в садку, накрите хмизом. Його випадково виявила баба Мидорка. Вночі селяни таємно поховали полковника на дерманських могилах²⁵.

Захоплені під час липневої чекістсько-військової операції “Лиман”, “Хмара” і “Сергій” розповіли слідчим НКВС, що 17-18 липня 1944 року поблизу Дермань, у Точивицькому лісі, було скликано I-ий Установчий з'їзд нової організації – НВРО. В обговоренні її політичної платформи брали участь колишній керівник крайового проводу ОУН на ЗУЗ М.Степаняк-“Сергій”, політичний референт проводу ОУН на ПЗУЗ Я.Бусел-“Галина”, керівник окружної референтури пропаганди “Середа”, організаційний референт південного крайового проводу Я.Дудар-“Верес”, командир групи УПА “Богун” П.Олійник-“Еней”, шеф штабу з'єднання УПА “Холодний Яр” Є.Басюк-“Чорноморець” та інші (всього 10 осіб)²⁶. Головними ініціаторами перетворення ОУН на НВРО виступали члени проводу ОУН Михайло Степаняк та Василь Кук.

У перший день з'їзду вступну доповідь виголосив Василь Кук-“Леміш”. Після цього відбулося жваве обговорення висунутих тез щодо формування нової організації. На другий день свою доповідь зачитав присутнім М.Степаняк-“Сергій”. Він не встиг підготувати тексту всієї програми та статуту нової організації, але написав короткі чіткі тези. З огляду на це було вирішено затвердити тези доповіді “Сергія” за основу майбутніх статутних документів НВРО. Учасники конференції доручили В.Куку, Я.Буслу та М.Степаняку укласти текст тимчасових резолюцій установчого з'їзду НВРО та розмножити їх для ознайомлення з ними інших членів ОУН. В.Кук та Я.Бусел переклали цю роботу на М.Степаняка як на найменш завантаженого на той час організаційною роботою. “Сергій” встиг розробити лише частину програмних документів НВРО. Роботу на завершальній стадії перекреслило його поранення і захоплення 30 липня 1944 року у криївці біля Дерманя. Дослідник О.Вовк зазначає, що учасники з'їзду встигли обрати Центральне керівництво НВРО у складі: В.Кук – керівник, а Я.Бусел та М.Степаняк – заступники²⁷.

М.Степаняк згодом свідчив на допитах, що у грудні 1943 року за наказом Р.Шухевича він виїхав у Рівненську область до Р.Волошина-“Горбенка”, де включився в організаційну роботу: *“У розмовах з членами Центрального проводу “Лемішем” та “Галиною”, я доводив необхідність відмовитись від ОУН і створити нову організацію, з чим вони погодились. Ми обговорили питання про її програму і тактику, які я мав остаточно сформулювати, але цьому завадив мій арешт”*²⁸. Всі тексти мали бути розмножені на базі технічного осередку політичного референта ВО “Богун” на псевдонім “Середа”, оскільки там була друкарська машинка та інші технічні засоби. Це підтверджують покази працівника “технічної ланки” Василя Худенка-“Хмари”²⁹, який був схоплений співробітниками НКВС і дав свідчення про діяльність пропагандивного осередку “Середа”.

²⁵ Дерманські дзвони. – С.47.

²⁶ Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух Опору (1941-1944 рр.) / В.Дзьобак – К., 2005. – С.75.

²⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – Київ-Торонто, 2006. – С.24.

²⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – Київ-Торонто, 2007. – С.103, 104.

²⁹ Василь Худенко (“Остап”, “Хмара”), народився у місті Кобеляки Полтавської області, навесні 1943 року пішов в УПА. Шеф політичного штабу військової округи “Заграва”, політвиховник куреня “Непитайла”, працівник політичного відділу УПА-Південь. Учасник Гурбенського бою. Захоплений у липні 1944 року.

Серед завдань цього осередку були: правка отриманої газетної кореспонденції, виписки з необхідних матеріалів, друкованих у радянських газетах і журналах, підготовка статей на основі цих виписок, переклад з української мови на російську. До складу технічної ланки входили: В.Худенко-“Остап”, Д.Паламарчук-“Лиман”, “Аскольд” (родом з Галичини), “Діброва”, ще один “Лиман”, “Полинь” (родом з Волині), “Прометей” та кухар групи “Повільний” (обидва родом з Дерманя)³⁰.

Орієнтовно 16 липня до групи прийшов М.Степняк-“Сергій”. Коли матеріали, написані “Сергієм” надійшли на коректуру до “Лимана”, члени групи дізнались, що “Сергій” написав тези про якусь нову націоналістичну організацію на Україні – НВРО³¹.

Арешт М.Степаняка, який був одним з основних ідеологічних натхненників НВРО, не завадив В.Куку-“Лемішу” доопрацювати програмні документи НВРО та спробувати втілити їх у життя. Залишається незрозумілим той факт, чому старі члени організації, керівники Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ, Д.Клячківський та Я.Бусел так легко і без заперечень підтримали ініціативу В.Кука та М.Степаняка про формування на базі ОУН нової організації. Адже у тих складних обставинах важко було повідомити всіх керівників та рядових членів про такі серйозні зміни.

Вже восени 1944 року ОУН і УПА на Волині починають користуватися пропагандистськими матеріалами від імені НВРО, які друкувались у друкарні НВРО імені гетьмана Івана Мазепи³².

Арештований УНКВС в Рівненській області Потаповський Василь Васильович, господарчий референт ОУН Млинівського району, розповів на слідстві, що 10 вересня 1944 року відбулась нарада оунівських керівників Млинівського району, на якій було оголошено про перейменування ОУН на НВРО. Це підтверджує документ такого змісту:

М. П., серпень 1944 р.

НАКАЗ

Членам і кандидатам в члени НВРО

1. Резолюції I Установчого з'їзду НВРО (неповний текст), усі члени і кандидати в члени у якнайкоротшому часі мають докладно вивчити.

2. Основні напрямні боротьби НВРО розпропагувати поміж прихильниками і найширшими народними масами, зокрема між вояцтвом Червоної Армії (так фронту, як і тилу) і робітництвом (в містах, заводах і на залізних дорогах).

Слава Україні!

Центральне керівництво

Народно-Визвольної Революційної Організації³³.

Звідси випливає, що протягом літа-осені 1944 року на Волині діяло фактично не підпілля ОУН, а підпілля НВРО. Значна частина рядових членів організації та вояків УПА не могла зрозуміти таких дивних змін і губилося в здогадках. Тогочасні звіти радянських карально-репресивних органів повідомляють, що, окрім Рівненської та

³⁰ Загинув 30 липня 1944 року від вибуху гранати у криївці М.Степаняка-“Сергія”.

³¹ Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух Опору. – С.81.

³² Там само.

³³ Держархів Рівненської області, ф.Р-30, оп.2, спр.98, арк.19.

Волинської областей, у інших регіонах Західної України листівки від імені “НВРО” не з’являлись. Навпаки, там фіксувались випадки розповсюдження листівок під назвою “Універсал Української Головної Визвольної Ради”, адже саме УГВР представлялася, як український підпільний парламент, керівний центр збройної боротьби в Україні.

Мотиви зміни назви ОУН на Народно-визвольну революційну організацію (НВРО) подав все той же Василь Кук-“Леміш” під час наради проводу ОУН наприкінці жовтня – на початку листопада 1944 року. Він пояснив свою позицію з цього питання тим, що поява НВРО викликана особливостями праці ОУН у Східній Україні, менталітетом місцевого населення, відмінним від західного регіону. “Під час рейдів УПА на схід, – говорив він, – треба було сказати, від кого прийшли, тому що на нових теренах були закиди проти ОУН; ми вирішили змінити назву. До цього прийшли наприкінці травня 1944 р.”³⁴. З такими поясненням погодився і Роман Шухевич, який висловив свою думку так: “Я свідомий, що на Сході під фірмою ОУН роботи розгортати не можна, що мусимо у цьому напрямку підготуватися”³⁵. Сприяв створенню НВРО також той факт, що на літо 1944 року лінія фронту розділила керівництво ОУН на дві частини. Знаходячись по обидва боки цієї лінії, Роман Шухевич та Василь Кук практично одночасно прийшли до розуміння необхідності вийти за вузькі партійні межі у роботі організації. Сталося так, що на окупованій німцями території, ОУН під проводом Р.Шухевича та представники інших політичних сил створили УГВР, а група “Леміша” на Волині – НВРО. Потрібно було ухвалити рішення, яка з організацій буде існувати далі, а яка зникне.

Конструктивна дискусія між членами Проводу ОУН Р.Шухевичем-“Туром”, В.Куком-“Лемешем”, Д.Маївським-“Зрубом”, Я.Буслом-“Галиною”, Д.Грицаєм-“Перебийносом”, Д.Клячківським-“Охрімом” щодо долі НВРО, яка тривала у лісовій криївці провідника ОУН на ЗУЗ Романа Кравчука-“Максима” в околицях села Валуйки Олеського району Львівської області, внесла остаточну ясність у це питання. Збереглися короткі нотатки окремих виступів членів Проводу. Зокрема, “Галина” на ній висловив наступні думки: *“Коли хочемо промовити до всіх інших мас з ефектом, то мусить бути якась загальна велична мирова ідея. Якщо ми викинемо всесвітнє, а зведемо лише до СРСР, це не буде ефективною ідеєю, а буде зводитися до опозиції Сталіна. Наша українська пропаганда мусить бути патріотична, націоналістична, без моментів імперіалістичних. Зміст пропаганди мусить бути національний, а не інтернаціональний... Справа НВРО є справою похованою – бо є це широке розгорнення революційної роботи, бо треба взятися до перевишколу членів до цієї широкої роботи. Це зумовлено війною і зимою”*³⁶. Тобто, Я. Бусел вважав, що не треба схилитися у бік соціалізму, але продовжувати далі вести революційну роботу під гаслом “Воля народам! Воля людині!”.

Ще один волинський представник, Д.Клячківський, одразу підтримав думку членів проводу, що НВРО має зникнути назавжди, оскільки ідея з новою підпільною структурою має багато прихованих небезпек. Перша з них – розкол в організаційних лавах. Всі погодились, що провідний актив організації на українських землях творить єдине керівництво – Провід ОУН, а такі серйозні питання як творення організації на нових статутних засадах, з новою програмою і назвою уповноважений розглянути

³⁴ Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух Опору. – С.258.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. – С.250-260.

тільки Великий збір ОУН. Р.Шухевич зазначав, що “дана справа не вирішена Збором ОУН, і тому кожний член організації лишається членом ОУН. Всіх членів НВРО треба повідомити, що НВРО розв’язана головним Проводом організації³⁷.”

Отже, саме в районі Дерманя влітку 1944 року була здійснена спроба реорганізувати Організацію українських націоналістів, започаткувавши на її базі ширшу й демократичнішу політичну структуру, яка б краще відображала прагнення жителів центральних та східних областей України. Експеримент видався не зовсім на часі. Тому в листопаді 1944 року вся робота у цьому напрямку на Волині була згорнута, а пропаганда від імені НВРО припинена.

³⁷ Там само.

У скалі на Турецькій

Збирачами дерманського фольклору записана в селі оповідь про походження місцевої назви “Турецька гора”: *“Є в нашому селі Турецька гора. Колись на тій горі, кажуть, поселення хоробрих людей було. І от одного разу напали на них турки. Довго оборонялися люди і таки перемогли. Кинулись турки втікати, а хан турецький то геть і шапку там згубив. От і має вона таку назву”*¹.

Сотні років у Турецькій горі дерманці добували камінь для будівництва хат та хлівів. Унаслідок цього довжина підземної каменоломні, за переказами, сягала 350 метрів. Під час Другої світової війни каменоломня слугувала великою криївкою для вояків УПА та місцевих жителів, які переховувалися й оборонялися там від новітніх зайд – гітлерівських і сталінських.

З’явилися нові легенди – про бої між повстанцями й енкаведистами в районі Турецької гори. На одну з них довелося нещодавно натрапити в мережі Інтернет. Ось промовиста цитата: *“1944 року прийшла сюди ціла дивізія генерала Панкратова, що намагалася знищити загони УПА, цілий місяць вистежувала численні ходи в каменоломні, хотіла потрапити усередину. Про розташування ходів знали тільки дерманці, а окупанти підривалися на мінах і вибухівках: поранених і вбитих везли з-під гори Турецької мало не щодня. Щоб не жертвувати більше солдатами, червоноармійці замінували 12 ходів і виходів, які знайшли за місяць, і підірвали їх одночасно... Досі лежать у горі хлопці і чекають, поки їх по-людському поховать”*².

Спогади старожилів теж не вносять ясності у те, що відбулося понад шістьдесят років тому. Зокрема, Володимир Фридрих, житель села Дермань Другий, пригадує, що після Різдва 1945 року його сусіди і він сиділи у скалі на Турецькій. Система печер, яка там утворилась від видобутку каменю, дозволяла переховуватись досить значний період часу, не виходячи на поверхню. Вони зайшли у штольню і замаскували основний вхід, знаючи, що існує ще запасний – вузька продуха, якою надходило повітря. Біля основного входу завжди хтось чергував. Та одного дня черговий повідомив, що чує невідомі голоси, а згодом почались вибухи. Енкаведисти, знаючи що у скелі переховується багато повстанців та селян, вирішили її підірвати, щоб у подальшому не мати клопоту з цією рукотворною криївкою. Володимир знаходився

¹ Шепельчук О. Перекази з села Дермань Здолбунівського району Рівненської області / О.Шепельчук, І.Парфенюк // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2010. – Вип.43. – С.351.

² Хмельовська О. Дермань: музеї Уласа Самчука й Бориса Тена / О.Хмельовська // <http://www.litgazeta.com.ua/node/1312>

у печері, де склепіння було укріплене кам'яним стовпом. Це їх і врятувало. *“Після вибуху міни скала затріщала, навкруги посипався пісок, – пригадає він. – Полетіло на голови невелике каміння. Нам стало моторошно, але стовп заскреготав зубастим камінням і вистояв. В іншому разі нам грозила вірна смерть”*³. Після того, як скінчились вибухи, всім вдалося вибратися через запасний хід неушкодженими.

Дерманець Микола Семерик описав ті події, стверджуючи, що в одній зі скель переховувалось більше сотні чоловіків, яких спочатку викурювали газом, а потім почали підривати Турецьку гору, завалюючи ходи. За його даними від газу загинули Федір Криницький, Мефодь Бендюк, Тиміш Криницький та Володимир Моругін. Їхні тіла було вкинуті у найближчу криницю біля гори. Також М.Семерик стверджував, що під час цієї облоги загинули повстанці “Явір” та “Лісовий”, які не бажали здаватись і пустили собі у скроню кулю. Їх уже мертвих повністю роздягли і повісили біля вигону на вулиці Шинківці в Дермані Першому. Пізніше енкаведисти закопали тіла повстанців в урочищі “Скит”⁴.

Про те, що ж насправді відбувалося в районі Турецької гори протягом 1944-1945 років розповідають архівні документи та кримінальні справи повстанців.

Перший раз велику групу дерманців було захоплено у каменоломнях Турецької гори 23 березня 1944 року солдатами 16 прикордонного полку військ НКВС. Тоді там переховувалось близько 50 осіб. Серед них були Іван Петрович Каменяка-“Веселий” (командир рою запасної сотні УПА), Єрофій Петрович Криницький, Євгеній Абрамович Дмиш-“Зозуля”, Корній Микитович Гроголь-“Гонза”, Семен Степанович Гнатюк-“Запорожець”, Микола Кирилович Мацюк-“Чумак”, Андрій Прокопович Загребельський-“Щавель”. Командував ними Петро Кравчук, який 22 березня загинув у сутичці з червоноармійцями. Всі були засуджені військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області 1 серпня 1944 року на 20 років виправно-трудоих таборів з конфіскацією майна⁵.

31 липня 1944 року захоплений Д.Паламарчук-“Лиман” привів солдатів до одного зі сховищ на Турецькій горі, де переховувалось 9 осіб⁶. Тільки п'ятеро з них мали зброю. Тоді зі сховища без опору вийшли Володимир Кравець-“Вовк”⁷, Петро Антонович Смалько-“Орлик”⁸, Володимир Степанович Клубок⁹, Микола Парфенович Самчук¹⁰, Іван Антонович Андрощук¹¹ та Дмитро Северинович Мартинюк¹².

³ Дерманські дзвони. – С.30, 31.

⁴ Там само. – С.38.

⁵ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-3387, арк.67-71.

⁶ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-7477, арк.4-195.

⁷ Кравець Володимир Іванович (“Вовк”), 1924 року народження, уродженець села Марушино Млинівського району. Працівник картографічної майстерні у Дермані. 7 жовтня 1944 року засуджений на 20 років концтаборів з конфіскацією майна. Звільнений з ув'язнення 12 січня 1956 року.

⁸ Смалько Петро Антонович (“Орлик”), 1920 року народження, уродженець села Новий Тік Демидівського району. Працівник картографічної майстерні у Дермані. 13 листопада 1944 року засуджений до розстрілу, який замінено 20 роками концтаборів.

⁹ Клубок Володимир Степанович, 1916 року народження, уродженець села Богдасів Мізоцького району. Звільнений з ув'язнення 16 серпня 1956 року.

¹⁰ Самчук Микола Парфенович, 1929 року народження, уродженець села Дермань Перший, двоюрідний брат письменника Уласа Самчука. Помер 5 березня 1947 року у Воркутазі.

¹¹ Андрощук Іван Антонович, 1913 року народження, уродженець села Дермань Перший. Помер 2 лютого 1945 року у Воркутазі.

¹² Мартинюк Дмитро Северинович, 1923 року народження, уродженець села Дермань Перший. 15 липня 1955 року звільнений з Воркутагі.

Інші кілька чоловік – це були повстанці-картографи, що не бажали здаватись без бою. Юрій Якимчук-“Юрко”¹³, Євген Гребенюк-“Євген”¹⁴ та Яків Лавренюк-“Вернигора”¹⁵ ще майже цілу добу відстрілювались. Лише коли їх закидали димовими шашками та підірвали дві міни, вони вийшли зі сховища.

Наступний епізод, пов'язаний з Турецькою горою, мав місце вже в кінці березня 1945 року. Начальник управління НКВС Рівненської області комісар держбезпеки В.Трубніков доповідав генерал-лейтенанту Т.Строкачу про те, що за даними агентів Мізоцького райвідділу НКВС “Світлани”, “Золото” та згідно зі свідченнями захопленої зв'язкової ОУН Анастасії Нестерчук було встановлено: у колишніх каменоломнях Турецької гори, що в селі Дермань Другий, переховуються надрайонна боївка СБ “Явора”, районна боївка СБ “Назара” та окремі керівники ОУН і УПА. Отримана інформація була перепроверена через агентуру спецгрупи райвідділу НКВС.

Далі події розгортались так: 7 березня на місце виїхав підрозділ з Мізоцького гарнізону ВВ НКВС на чолі з начальником райвідділу капітаном Селівановим та командиром гарнізону капітаном Дем'яновим. При огляді на місці було виявлено витікання диму з підземелля, що підтверджувало перебування у ньому людей. Солдати оточили виявлені ходи і вирішили дочекатись саперів. Несподівано вночі 8 березня орієнтовно 20 повстанців вийшли з каменоломень на відстані 200 метрів від основного входу і, користуючись темрявою, вдало відступили. Наступної ночі при спробі прориву з оточеної Турецької гори було поранено двох повстанців. Один з них не бажачи потрапити живим до рук ворога підірвався на гранаті. У документі зазначено, що це командир куреня “смерті”, який діяв під псевдонімами “Сталевий” і “Орел”¹⁶. Другий поранений виявився Володимиром Бухальським, який через добу помер від втрати крові. Його катували і вибивали свідчення, не надаючи медичної допомоги. Володимир сказав, що у Турецькій горі є велике, добре облаштоване підземелля із замаскованими ходами, де періодично переховуються керівники ОУН та УПА, місцеві боївки СБ.

Під час ліквідації “Орла” чекісти встановили, що цей командир УПА йшов зі Сходу на виклик “Леміша” до Тернопільської області. 21 березня 1945 року в Козівський та Бережанський райони Тернопільщини була спрямована спецгрупа під керівництвом одного з офіцерів НКВС. У її складі був агент “Остап”, який видавав себе за “Орла”. Спецгрупа прибула на хутір Уритна Козівського району і встановила зв'язок з підпіллям. Зв'язкові ОУН, повіривши у легенду “Остапа”, скерували його на пункт зв'язку крайового проводу у село Ценів Козівського району до “Іскри”. “Остап” написав листа і через кілька днів до нього прийшла “Мотря” – шеф зв'язку Подільського крайового проводу ОУН. Агент “Остап” став її переконувати, що він “Орел”, якого так

¹³ Якимчук Юрій Олександрович (“Юрко”), 1923 року народження, уродженець міста Корець. Працівник картографічної майстерні у Дермані. 13 листопада 1944 року засуджений до розстрілу, який замінено 20 роками концтаборів.

¹⁴ Гребенюк Євген Іванович (“Євген”), 1928 року народження, уродженець села Дермань Перший, у квітні 1944 року був мобілізований до лав УПА, мав гвинтівку. Засуджений 11 листопада 1944 року до розстрілу, який замінено 20 роками концтаборів. Помер 2 жовтня 1945 року у Тайшетлазі.

¹⁵ Лавренюк Яків Лаврентійович (“Вернигора”), 1918 року народження, уродженець села Стубло Мізоцького району. Вояк УПА у сотні “Петра” (1943 рік), згодом ад'ютант надрайонного коменданта СБ “Шершня”. У квітні 1944 року був у сотні “Хвилі”, поранений на Гурбах. Засуджений 12 листопада 1944 року до розстрілу. Вирок виконано 22 лютого 1945 року.

¹⁶ Уродженець Галичини. Командував одним з перших відділів УПА на Здолбунівщині. Згодом діяв з невеликим підрозділом УПА в районні міста Умань.

чекає “Леміш”. Однак з’ясувалось, що “Леміш” з району вибув. Тому, використавши зібрану спецгрупою інформацію, війська НКВС провели військову операцію, під час якої знищили 196 повстанців і 500 захопили у полон¹⁷.

На Турецькій горі 13 березня 1945 року сапери заклали вибухові заряди і почали підривати окремі печери та ходи. Якраз того дня загинув Микола Купріянович Мартинюк – надрайонний комендант СБ “Явір”, який керував обороною каменоломень. На пропозицію здатися повстанці відповідали вогнем з наявної зброї. Тому солдати НКВС продовжили розкопувати каменоломні та підривати окремі ходи. Було застосовано якийсь газ. Один з дерманців згодом свідчив: *“Підривали по частинах печеру і пускали якийсь газ, від якого ми всі зробились п’яними... Це тривало протягом двох тижнів... Приблизно 20 березня нас розкопали і витягнули з печери”*¹⁸. Коли загинуло ще двоє повстанців, серед яких був районний есбіст “Лісовий”, ті, що залишились живими, вирішили здатися у полон. На поверхню вийшло 19 чоловік. У результаті операції в каменоломні захоплено 1 ручний кулемет, 4 гвинтівки, 2 автомати, кілька пістолетів, одна ракетниця, 350 патронів, ящик вибухівки, різні документи та націоналістична література.

Всі ходи каменоломні у Турецькій горі були підірвані, щоб більше ніхто не міг використати її як місце переховування.

Вдалося виявити кримінальну справу на частину з тих людей, які у березні 1945 року переховувались у Турецькій горі. Серед захоплених були Павло Олексійович Кульбачинський, 1917 року народження, походив з села Дуліби Гощанського району, підпорядковувався шефу зв’язку “Зяцьку”; повстанець Ананій Олексійович Бендюк-“Нечай”, 1910 року народження, швець Марко Филімонович Присяжнюк, 1890 року народження, районний господарчий Захар Никифорович Довбенко-“Дивний”, 1906 року народження, Яків Федорович Маругін-“Кармелюк”, 1918 року народження, Степан Іванович Зарамчук, 1922 року народження, всі уродженці села Дермань Другий; Микола Олексійович Спичак-“Ніколай”, 1927 року народження, уродженець села Дермань Перший. Не вдалося в’яснити долю Павла Мацюка, Григорія Криницького, Леонтія Довбенка, Миколи Криницького, Романа Товстого, Степана Товстого, Степана Гнатюка, Миходея Лиса та інших, які теж переховувались у каменоломнях.

Зазначені семеро осіб були відправлені з Мізоча у Дубенську в’язницю. 2 липня 1945 року Військовий трибунал військ НКВС Рівненської області засудив Довбенка З.Н., Спичака М.О., Маругіна Я.Ф., Кульбачинського П.О., Бендюка А.О. на 15 років, а Зарамчука С.І. і Присяжнюка М.Ф. на 10 років виправно-трудова таборів, всіх з конфіскацією майна¹⁹.

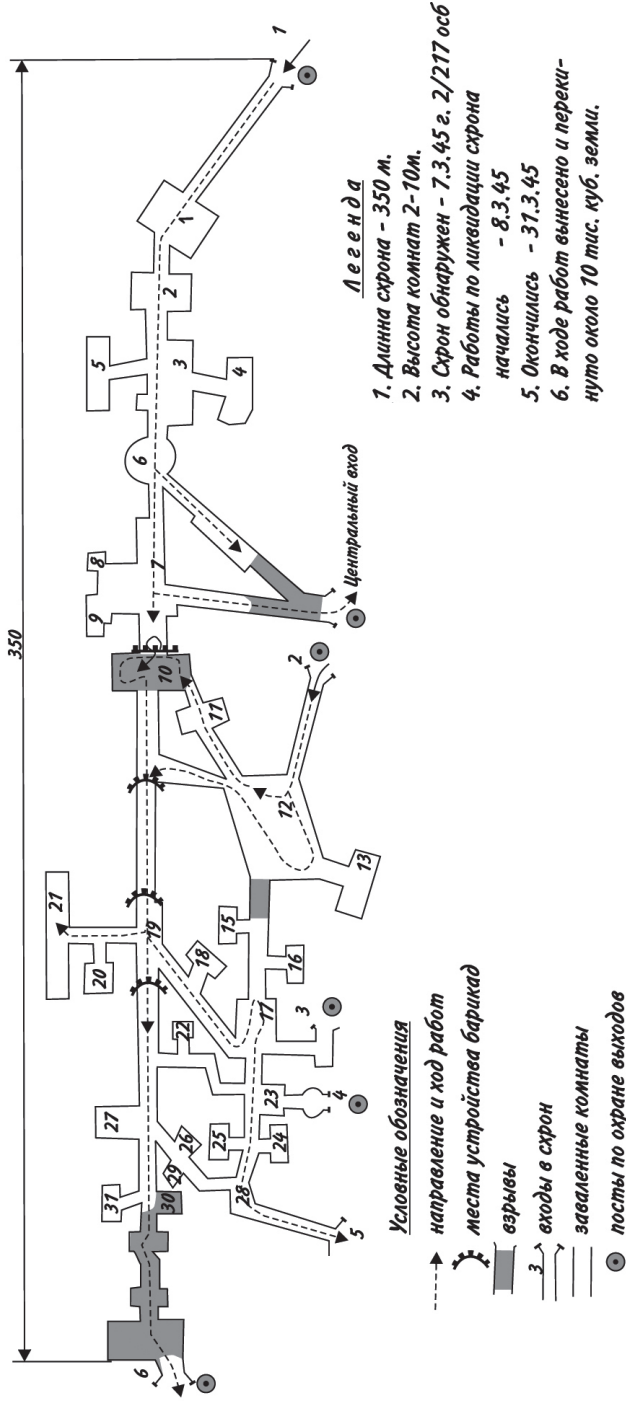
¹⁷ ГДА СБУ, Київ, ф.13, спр.372, т.100, арк.141, 142.

¹⁸ Дерманські дзвони. – С. 31.

¹⁹ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-8647, арк.4-195.

ВВЕДЕНИЕ

расположения схрона в бывшей каменоломне в Дермань
и ход работ по ликвидации засевшей в нём банды "ЯВОР".

Составил ПНО-1

Лейтенант

Полтавский

РОЗДІЛ XIII

Явка з повинною. Випадок Олекси Скоропада

Розмірковуючи про шляхи української літератури в ХХ столітті у своїх спогадах-роздумах “Благослови, душе моя, Господа”, Роман Іваничук запропонував і обґрунтував концепцію українського валенродизму¹. Як відомо, Конрад IV фон Валенрод – з 1390 року магістр (гросмейстер) Тевтонського ордену – був нібито литвином за походженням, що вступив до Ордену з єдиною метою – помститися за розорення своєї батьківщини, зруйнувавши його зсередини. Саме таким ми бачимо Конрада Валенрода в знаменитій поемі Адама Міцкевича.

Яскравою ілюстрацією застосування цієї теорії на українському ґрунті може служити життя й діяльність письменника і науковця Віктора Петрова (Домонтовича). Піонер українського інтелектуального роману, чільний неокласик, автор однієї з найгостріших книг про злочинну сутність комуністичної системи “Українські культурні діячі – жертви більшовицького терору”, “найбільша інтелектуальна постать серед української еміграції” (визначення Юрія Шевельова), і водночас – радянський агент, нагороджений за сумлінну службу високим орденом Великої Вітчизняної війни першого ступеня². Такими були реалії інтелектуального самозбереження і фізичного виживання представників української еліти в ХХ столітті. Але такою ж була й зброя проти поневолювачів.

Дермань дав Україні Уласа Самчука – “Гомера-літописця” її життя в ХХ столітті. Також звідси пішов у світ один з найзагадковіших українських “валенродів”, яким по-іменуюємо блискуче обдарованого й освіченого Олексу Скоропада – людину багатьох талантів, але найперше неперевершеного хормейстера і мовознавця, а водночас – одного з помітних функціонерів пропагандистської ланки ОУН і УПА, який, щоб зберегти себе, позірно капітулював перед комуністичною системою.

Олекса Андрійович Скоропада народився у Дермані, навчався в Рівненській українській гімназії. У 30-х роках долучився до роботи в “Просвіті” й ОУН, за що відбув півроку в Березі Картузькій. За німців викладав у Дерманській гімназії, керував місцевим хором³, а головне – досить близько стояв біля початків УПА на Волині, приятелюючи і співпрацюючи, зокрема, з Ростиславом Волошиним і Андрієм Кисілем.

¹ Іваничук Р. Благослови, душе моя, Господа. Щоденникові записи, спогади і роздуми / Р.Іваничук // Березіль. – 1993. – Ч.1. – С.25-31.

² Білокінь С. Довкола таємниці / С.Білокінь // Петров В. Походження українського народу. – К.: МП “Фенікс”, 1992. – С.165-192.

³ Скоропада О. Дещо про Уласа Самчука / О.Скоропада // Погорина. Альманах Рівненської організації Співки письменників України. – Вип.2. – Рівне: Азалія, 1998. – С.71-73.

Він увійшов до “рівненського грона” діячів ОУН, для яких відправним пунктом на шляху до націоналістичного підпілля стала, у свій час, Українська гімназія в Рівному. Серед цього кола були Сергій Іллук, Ростислав Волошин, брати Яків та Олександр Бусли, Андрій Кисіль, Микола Фридрих, Євген Кисільчук (троє останніх – уродженці і мешканці Дерманя) та інші.

Про тогочасний гімназійний період О.Скоропада залишив цікаві спогади: *“На одній перерві, зараз після Йорданю, відкликав мене Яків Бусел і сказав, що його брат Сашко, студент математики Львівського університету, хоче зі мною зустрітись. Того дня Бусел іще з деякими хлопцями класу, нашого та 6-го, коротко про щось говорив. Усе це були поважні, статечні хлопці. І умовились зустрітись на другий день після уроків на Кавказькій вулиці. Я вийшов в напрямку села Тютьковичі, де була моя квартира, і побачив Олександра Бусла, що йшов проти мене. Його досить вільне пальто було розстібнуте, і сам він веселий, збуджений. Привітались, трохи поговорили, він проглянув вулицю і, не побачивши нікого зустрічного, миттю всунув мені під пальто чималий, старанно зв’язаний пакунок. Це в основному були “Сурма”, “Розбудова нації” та деякі актуальні летючки УВО – подарунок для “гарних” дерманців. Передавай у певні, надійні руки, щоб пильно читали і не душили в схованках, а передавали далі, не говорячи, де взяли самі. Як тільки щось буде надходити, одержуватимеш від брата...”*⁴. Олекса з трьома друзями-п’ятикласниками уважно вивчив отриману літературу і передав її за призначенням односельцям. Згодом він відчув на собі пильне око польської поліції та її таємних агентів, які мали своїх інформаторів у середовищі гімназистів.

О.Скоропаду та Я.Бусла викликали у рівненську поліцію і там погрозували, що випускних іспитів вони не здадуть: *“Як виявилось при здачі матуральних екзаменів грізні похвалки слідчого при першому затриманні мене не мали ніяких наслідків. Бусел Яків побоювався, що йому пригадають якраз тепер його коротку й рішучу відмову написати поздоровлення Пілсудському на острів Мадеру, де він лікувався... Такої щасливої матури в гімназії більше не було... Видно вміли працювати і учні, і вчителі”*⁵. Як не тиснула польська влада на гімназійне керівництво, але свідoctва про закінчення цього навчального закладу щороку отримували все більше українців.

1932 року шлях юнака проліг до Львова, де він хотів здобути вищу освіту. Але через нестачу коштів довелося обмежитися річними торгівельно-кооперативними курсами. Окрім того, втрутилася всюдисуща польська поліція. 1934 року Олекса Скоропада опинився у польському концтаборі Береза Картузька. Вдруге він туди потрапив на початку вересня 1939 року, коли більшість симпатиків чи членів ОУН були заарештовані і вивезені до концтабору Береза Картузька за наказом польського МВС. Однак, уже 5 вересня 1939 року поліція почала відпускати безпідставно заарештованих, а від 9 вересня, у зв’язку з неперервним бомбардуванням міст, в тому числі й в’язниць, німецькими військами, звільнено всіх кримінальних і політичних в’язнів⁶.

Вийшовши на волю, частина членів “рівненського грона” ОУН успішно легалізувалась вже при радянській владі. Олексу Скоропаду обрали секретарем тимчасового селянського комітету в Дермані Першому⁷. Проте органи НКВС скрупульозно вивчали

⁴ Рівненський обласний краєзнавчий музей. – РКМ 15933 доп. – Арк.1, 2, 4.

⁵ Там само.

⁶ Пураг А. Українці у вересневій кампанії. – С.137, 138.

⁷ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.2890, арк.74.

біографії керівників навіть такого незначного масштабу. Не забарився новий арешт, під час якого Олексі висували надумані звинувачення. Завдяки твердості та продуманим свідченням йому вдалося вийти з рівненської в'язниці на волю.

З початком німецько-радянської війни і приходом на Волинь німців, почалося творення місцевої української адміністрації. У липні 1941 року О.Скоропаді додали шкільні справи Мізоцького району. Через кілька днів він став ще й секретарем райуправи. Працював на цій посаді до початку шкільного навчального року. В той період у всіх селах району під впливом Акту від 30 червня 1941 року проголошувалась українська самостійність. Масово виникали осередки молодіжної організації “Січ”. Їх засновували учасники похідних груп ОУН, які рухалися за німецькими військами. У Дермані “Січ” очолив Іван Пилипчук. Іноді О.Скоропада й сам не міг зрозуміти того, що відбувається: *“У червні-серпні 1941 року існувало якесь “двовладдя” на місцях. Голова сільської управи, райуправи – це було щось одне, не дуже суттєве, а от міліція, керівники молоді по селах і містах – це щось вибране, особливе... Конфлікт між ними був іноді досить гострим... З початком навчального 1941-1942 року я пішов на роботу у шкільництво... Не покидаючи шкільництва ні на один день, в той же час зібрав хористів і проводив заняття зі співу”*⁸.

З великим ентузіазмом О.Скоропада підготував урочисте відзначення в Дермані Другому Шевченкових днів у березні 1942 року. Дозвіл на проведення свята потрібно було заздалегідь просити аж у гебітскомісара в Здолбуніві, подавши на затвердження програму заходу. З цього приводу в О.Скоропаді виник конфлікт з місцевими членами ОУН, які звинуватили його у малонаціоналістичній програмі роковин Т. Шевченка: *“Через день після відзначення роковин до мене на шкільну квартиру прийшли Григорій Кучерук⁹ і Пилип Рудий¹⁰. І... вчинили сварку та бійку”*¹¹. Олексу це дуже вразило, адже він докладав багатьох зусиль до проведення свята. Тому певний час навіть уникав контактів з місцевими членами ОУН.

Активніше допомагати місцевій організації ОУН О.Скоропада почав щойно з літа 1943 року, коли завершився шкільний навчальний рік. Ще у травні, під час уроків, прийшов до нього Яків Бухало і передав записку від Пилипа Рудого-“Грома” з наказом негайно з’явитися у ліс за Дерманем Другим, який називають Грань. Вирушивши туди, біля хати, що належала дерманському монастирю, О.Скоропада зустрів невідомого йому “Тимка”. Той наказав взяти пару білизни і наступного дня з’явитися в один із загонів УПА. О.Скоропада почав відмовлятися, бо ніякого військового вишколу не мав, зате мав потребу завершити навчальний рік. “Тимко” довго наполягав на своєму, але врешті-решт відступився. Наприкінці розмови додав, що відпускає О.Скоропаду тільки на час завершення навчання, а далі будь-якої миті той має бути готовий влитись у ряди повстанців, інакше його покарають як дезертира.

Орієнтовно 5-6 липня 1943 року на квартиру до О.Скоропади зайшов Григорій Кучерук-“Буйний” і сказав, щоб той готувався до виїзду у ліс. Наступного дня Г.Кучерук заїхав по Олексу, в дорозі забрали ще й Василя Тибенка-“Клима” з Дермана Першого.

⁸ Власноручні свідчення О.Скоропади від листопада 1944 року // Архів І.Марчука, копія

⁹ З 1943 р. – політичний референт Здолбунівського надрайонного проводу ОУН.

¹⁰ З 1943 р. – референт СБ Здолбунівського надрайонного проводу ОУН.

¹¹ Власноручні свідчення О.Скоропади від листопада 1944 року.

Дісталися Бущанських хуторів, під ліс, де Олекса зустрівся з Василем Булавським-“Максимом”, якого знав ще з часів навчання у Рівненській гімназії. “Максим” повідомив йому, що очолює політичну референтуру округи і бере О.Скоропадку до себе на роботу. Але зараз той може повернутись на кілька днів додому. Згодом до нього приїде зв’язковий¹².

Через дев’ять днів до О.Скоропадки прийшов молодий хлопець і передав листа, повідомивши, що підводи вже готові. Через Бущу й Обгів О.Скоропадка потрапив у село Грядки Вербського району, де розташовувався політичний осередок В.Булавського-“Максима”: *“Застав я тут: “Ярового”, який сидів біля радіоприймача і записував новини; “Трохима” – керівника технічної ланки округи; шапірогафістів “Хмару” і “Володьку”; друкарок “Зою” і “Листок”. Всі ці працівники були з Дубенщини... Мені було доручено поправляти граматику і стилістику текстів, які йшли в друк... “Максим” поїхав, я почав працювати... Роботи було небагато і я також впорядкував архів”*¹³.

Осередок на шапірографі випускав листівки-звернення до мадярів, чехів, українців, грузинів, азербайджанців. Орієнтовно 700-800 примірників радіоінформацій щотижнево друкували на друкарській машинці. На шапірографі, в такій же кількості, множилися “Вишкільні матеріали”, які розсилались до п’яти надрайонів – Корецького, Рівненського, Здолбунівського, Дубенського, Крем’янецького – і окремо до політвиховника УПА “Тимка”. Якось “Яровий” написав текст листівки про німецькі звірства в Україні, але “Максим” чомусь його забракував¹⁴. Ймовірно, саме під час роботи у Грядках О. Скоропадка обрав собі псевдонім “Будяк”, який використовував до кінця 1943 року.

На початку серпня В.Булавський привіз надрукований на машинці текст і віддав “Будяку” для коректури. Він пояснив, що це переклад з російської “Вишколу партизана”, який здійснили п’ятеро людей. Тоді ж В.Булавський розповів, що створено друкарню, яку очолив “Хмара”. Одного разу “Максим” доручив Олексі передати грипс Андрієві Киселю-“Немо”, який перебував у Дермані. Він не хотів посилати із запискою того, кого “Немо” не знав особисто: *“Я поїхав, віддав грипс А. Киселю, після прочитання він сказав, що поїде разом зі мною... “Максим” Киселя забрав і я не знаю на яку роботу його призначив”*¹⁵.

У серпні 1943 року “Максим” доручив О.Скоропадку-“Будяку” зібрати хор хоча б з п’ятнадцяти осіб і супроводжувати священника Іларіона, який буде проводити богослужіння в підрозділах УПА. Після богослужіння можна давати невеликий концерт для вояцтва.

В.Булавський пообіцяв брати працівників осередку по черзі на наради, бо: *“Всі ви сиділи тут як турки, не знаючи нічого про організаційне життя”*¹⁶. Перша така нарада мала відбутися у селі Буща Мізоцького району. Однак тоді реалізувати ці план “Максиму” не вдалося. Розпочалася німецька облава на місцеві ліси та села і відділи УПА мусили з боями прориватись з оточення. На село Грядки каральний загін наскочив з південної сторони, від лісу. Під час відступу повстанців десь пропали “Максим”, “Трохим” і “Володька”. Друкарки “Зою”, “Листок”, коректор “Будяк” і “Яровий” опинились

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

у селі Нагорянах Вербського району. Тут перебули два дні і розділились на дві групи: “Яровий” і “Зоя”, не маючи жодних вказівок від керівництва, пішли на Дубенщину, а О.Скоропада-“Будяк” і друкарка “Листок” вирішили діставатись до Буші, думаючи, що нарада все-таки відбудеться. У Будеражі їм повідомили, що “Максима” вбито, наради не буде. Тому О.Скоропада повернувся у Дермань, а друкарка на Дубенщину.

Про ці події згадувала сестра шефа штабу південної групи УПА Д.Казвана-“Черника”, Віра Казван-“Оленка”. Вона поверталась 24 серпня у село Грядки, де працювала друкаркою в окружного референта пропаганди “Максима”. Крім неї, там ще дві друкарки – “Зоя” та “Листок”. Віра потрапила до Грядок на початку серпня за розпорядженням районного політреферента Демидівщини Бориса Євстафієва. Недалеко від села знаходилась підстаршинська школа південної групи УПА, де навчався її рідний брат Микола Казван-“Гірняк”. Місцевий есбіст зупинив В.Казван і повідомив, що село напівспалене, друкарня розбомблена, а “Максим”, “Хмара”, “Трохим” і “Яровий” загинули. Віра повернулася назад у село Охматків¹⁷.

У Дермані О.Скоропада продовжив учителювати повернувся до шкільних справ, тепер у якості шкільного надінспектора округи, отримавши це призначення від керівництва ВО “Богун”¹⁸. У вересні 1943 року “Буйний” повідомив О.Скоропаду про зустріч з “Тимком”, який на той час заміщав вбитого “Максима”. “Будяк” отримав нове завдання: виїхати у село Іваничі на Дубенщині, де у друкарні “Хмари” виготовити листівку та привезти її назад. На місце друкарні О.Скоропаду супроводив станичний села, який отримав відповідний грипс від “Тимка”. У “Хмари” тоді працювало троє підпільників, псевдо двох Олекса запам’ятав – “Веселий” і “Мотиль”. Виконавши доручення, він знову повернувся у Дермань. На початку жовтня “Тимко” викликав “Будяка” на старе місце (у Дермані Другому, біля “кринички”) і повідомив, щоб той 10 числа прибув у село Батьківці Острозького району на відправу.

На нараді “Тимко” познайомив Олексу з “Миколою”, якого призначено на місце загиблого “Максима” окружним політичним референтом. Присутні (17-20 чоловік, це були політичні референти та коменданти запілля п’яти надрайонів округи та “Тимко”, “Будяк” і “Микола”) обговорили ряд важливих питань. Першою прозвучала доповідь про загальне політичне становище у світі, потім виступи щодо методів пропаганди і агітації серед місцевого населення. Окрім того, розглядалось багато організаційних питань. Тоді О.Скоропада вперше побачив “Енея” – командира південної групи УПА, який зайшов на хвилину до кімнати, щоб щось сказати “Миколі”. На завершення наради виступив окружний референт юнацтва “Дмитро”¹⁹.

Після того, як всі розійшлися, “Микола” попросив “Будяка” знайти на Дубенщині всіх працівників пропагандивної ланки в Грядках, бо припинився вихід радіоінформацій. Виявляється, їх тільки зрідка продовжував готувати у Будеражі А.Кисіль-“Немо” і передавав у надрайон. О.Скоропада за кілька днів віднайшов “Ярового” і друкарок “Зою” та “Листок”. За допомогою районного політреферента Мізоцького району Мелетія Сидорчука-“Платона” з Дерманя Першого на Будеразких хуторах почали створювати новий осередок, шукати необхідну друкарську техніку та обладнання. Не вистачало радіоприймача. Тоді О.Скоропада домовився з А.Кисілем-“Немо”, що новини

¹⁷ Руцький М. Голгофа / М.Руцький. – Рівне, 1996. – С.76, 77.

¹⁸ Зберігся наказ надінспектора округи (шкільний відділ) “Будяка” від 27 вересня 1943 року: див. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – Київ-Торонто, 1999. – С.410-412.

¹⁹ Власноручні свідчення О.Скоропади від листопада 1944 року.

будуть записувати з його радіоприймача. У розмові “Немо” натякнув О.Скоропаді, що повстанці ведуть успішні переговори з мадярами. Незабаром прибуде представник Проводу ОУН “Іванів”, який уповноважений укласти з ними якийсь договір²⁰.

Через кілька тижнів “Микола” придбав новий радіоприймач, запросивши готувати радіоінформації вчителя Володимира Дудка-“Давида” з Будеража і Дем’яна Іванчука-“Чайковського” з Мізоча. В кінці листопада 1943 року “Микола” вирішив перенести свій осередок в інше місце. Політичний референт Здолбунівського надрайону Г.Кучерук-“Буйний” запропонував села Дермань Перший та Дермань Другий як найбільш надійні. Підшукав також адміністратора, який мав забезпечувати осередок продуктами та іншими необхідними речами. Ним став Василь Рудий-“Лебідь” з Дерманя Першого²¹.

Осередок, за розпорядженням “Миколи”, розташували в Дермані Першому на вулиці Кир’янчуки: у хаті Олександра Галабурди знаходився “Хмаренко” (Овсіюк, нібито родом з Острога) разом з радіоприймачем та зв’язковим “Юрком”; у хаті Уласа Кир’янчука замешкали дві дівчини-друкарки та знаходився шапірограф.

Працівники окружної референтури пропаганди продовжили видання радіоновин, недільного огляду військових та політичних подій та окремих листівок. Цим займалися “Чайковський” і “Хмаренко”. З крайового осередку пропаганди, який знаходився на Костопільщині, надсилалися різні газети, журнали, листівки. Вся література розподілялась по районах і надрайонах округи “Миколою”.

У грудні 1943 року в осередку відбулись певні зміни: з Крем’янецьчини приїхав “Ведмідь”, який мав заміщати О.Скоропаду-“Будяка” на час його відсутності; замість “Чайковського” почав працювати “Фараон” з Кореччини; керівник зв’язку “Юрко” взяв на допомогу іще двох зв’язкових – Івана Задірного з вулиці Кир’янчуки та “Триця”.

О.Скоропада, за дорученням “Миколи”, мав розучити з хором патріотичні пісні, колядки, щедрівки й виступати з ними перед загонами УПА. “Будяк” пригадував, що таких виступів було кілька. На початку грудня 1943 року багато керівників ОУН та УПА зібралися у Будеражі. У актовій залі місцевої школи О.Скоропада побачив багатьох знайомих – Ростислава Волошина-“Горбенка”, “Енея”, “Іваніва”, Григорія Кучерука-“Буйного”, Василя Тибенка-“Клима”, Мелетія Сидорчука-“Платона”, районного провідника “Самсона” та інших. Тоді ж, на вечері, яку організувала місцева станиця, він знову зустрів А.Кисля-“Немо”, котрий супроводжував кількох представників угорської армії, одного з них називали “доктор”. Представник проводу ОУН “Іванів” увесь час знаходився поруч з “доктором”, розмовляючи з ним по-німецькою²².

Наступний виступ окружний політреферент “Микола” запропонував зробити в Обгові, де священник Павло Мельник-“Іларіон”²³ мав провести для вояків УПА урочисте богослужіння на Різдво. *“На вказаний час хор був у Обгові, – згадував О.Скоропада. – Тут відпочили і о 6-ій годині вечора пішли у шкільний зал. За столом сиділи вояки з сотні “Докса”. Перед вечерею проспівав хор одну колядку і молитву. Всі сіли вечеряти... Після вечері хор ще заспівав колядок і щедрівок, а потім*

²⁰ Там само.

²¹ Рудий Василь Антонович (“Лебідь”). Ймовірно, страчений у 1944 році СБ ОУН.

²² Власноручні свідчення О.Скоропади від листопада 1944 року.

²³ Мельник Павло (“Іларіон”), колишній сотник армії УНР. За Польщі був священником у селі Катербург на Кременеччині. Наказом за числом 4 Головного командира УПА “Тараса Чупринки” від 11 жовтня 1945 року отець Іларіон посмертно отримав військовоє звання майор-духівник з датою старшинства 24 квітня 1944 року. Ця дата, очевидно, і є датою його загибелі.

політвиховник УПА виступив з промовою... На саме Різдво хор мав прийти на 8-му годину ранку у церкву”²⁴.

На світанку загони УПА розташувалися перед церквою. До них з проповіддю звернувся священник “Іларіон”. Після церковної відправи хор заспівав національний гімн. Потім на імprovізованій трибуні виступили командир південної групи УПА “Еней”, його заступник “Черник” та представник від проводу ОУН. Промови були короткі, вітальні. Хор розташувалися поруч з трибуною, і О.Скоропада міг спостерігати парад окремих підрозділів УПА. Прошло кілька сотень війська, серед яких особливу увагу звертали на себе сотня кавалерії полковника “Данька” у білих маскувальних плащах та сотня азербайджанців. Увечері, отримавши подяку від командира “Енея” та обгівчан, хористи вирушили додому. Разом з ними поїхав священник “Іларіон”, який хотів влаштувати ще десь урочисте Водохрестя²⁵.

Про події в Обгові залишив спогади Лука Павлишин-“Ігор”, який у той час інспектував загони УПА-Північ разом з шефом головного військового штабу УПА Дмитром Грицем-“Олегом”: *“Відправу проводив головний капелан УПА “Північ” отець Іларіон – настоятель тої церкви. Гарно співав жіночий хор, припроваджений із Дерманського монастиря... Потім усі рушили в центр Обгова на парад групи загонів УПА. Керівник тої групи Еней, Олег, Клим Савур і старий петлюрівець Павчук (Полтавченко) вийшли на імprovізовану трибуну. Всі решта стояли внизу. Еней дуже виділявся: високий, стрункий, рудоволосий... Першим до присутніх промовляв Олег... Після нього виступав Савур, а останнім – Полтавченко, що репрезентував зв’язок поколінь націоналістів од Петлюри до Бандери. Вишикувані для параду підрозділи вигукували: “Слава”. Згодом перед нами пройшло десять сотень упівців. Впадали в очі слабке їх озброєння, картатий стрій, де лиш петлюрівські мазепинки з тризубцями були оунівські, а решта – одяг німецький або селянський”*²⁶.

У січні 1944 року “Будяк” отримав грипс від окружного політреферента “Миколи” з проханням забрати у керівника зброярні К.Парфенюка-“Комара” з Дерманя Другого полагоджений радіоприймач і привезти його у село Батьківці Острозького району. Так він випадково потрапив на нараду керівництва ОУН та УПА у цьому селі. *“Чекати довелось години чотири, – занотував О.Скоропада, – під вечір розпочалась загальна нарада, на якій були: “Еней”, “Черник” та інші військовики... Микола Андрощук-“Вороний” (родом з Дерманя Першого, проживав на озерах під Острогом), Ростислав Волошин-“Горбенко”, окружний політреферент “Микола”, окружний господарчий та інші. Всього чоловік 30. Наряду розпочав “Ле”*²⁷. Після його виступу, який тривав 2 години, децю у доповнення говорила жінка “Верещак”... *Темою виступу “Ле” було наближення фронту і наше становище... Після відправи я з “Миколою” зібрались їхати в осередок”*²⁸. Тоді до Скоропади підійшов Ростислав Волошин і попросив, щоб той зустрівся з А.Кисілем-“Немо” і вони спільно підшукали надійну хату з криівкою. Р.Волошин планував побути у Дермані певний час. О.Скоропада полагодив цю справу. Він знав, що “Немо” найчастіше зупиняється в

²⁴ Власноручні свідчення О.Скоропади від листопада 1944 року.

²⁵ Навесні 1944 року серед місцевих жителів розійшлась чутка, що “Іларіон” вбитий червоноармійцями у криївці.

²⁶ Щеглюк В. “..Як роса на сонці” / В.Щеглюк. – Львів, 1992. – С.117.

²⁷ Кук Василь (“Леміш”). На той час керівник крайового проводу ОУН на Центральній та Східній Україні

²⁸ Власноручні свідчення О.Скоропади від листопада 1944 року.

одній хаті на кутку Пропастище (Дермань Другий), проте не застав його там. Григорій Фридрих-“Невідомий”, якого зустрів у тій хаті О.Скоропада, сказав, що “Немо” виїхав на північ з представником угорців “доктором” і коли повернеться – невідомо. Хату для Р.Волошина-“Горбенка” знайшли тут же на Пропастищі і залишили для нього та “Немо” грипс з повідомленням про це.

Коли частини Червоної армії на початку лютого 1944 року увійшли в Дермань, співробітники політичної референтури окружного проводу “Микола”, “Данило” і “Лаврін” переховувались у криївках. Хотіли навіть далі видавати радіоінформації. Однак адміністратор “Лебідь” розмістив два радіоприймачі і двох технічних працівників у криївці в хаті Семена Рудого, де зупинився якийсь генерал. Практично цілий лютий і березень окружна політична референтура жодної роботи не проводила. О.Скоропада свідчив: “У квітні “Микола” написав мені, що “Хмаренко” буде раз в тиждень мені надсилати тексти радіоповідомлень, які потрібно буде відкоректувати... Я знав, що він перебуває десь недалеко, здається у Дермані Другому”²⁹. Та скоро його радіоприймач захопили червоноармійці і вся робота у цьому напрямку знову зупинилася.

У травні 1944 року замінено адміністратора технічного осередку “Лебедя”, який був чимось не задоволений і не хотів далі цим займатись. На вакантну посаду призначено Василя Кальчука-“Вишню” з Дерманя Першого³⁰. Пізніше “Вишня” на допитах у МДБ свідчив: *“Приблизно в кінці квітня – на початку травня в селі Дермань Перший проходила військова операція. Всі повтікали у поле... Там, переховуючись на полі, я розговорився зі своїм сусідом Олексієм Скоропадою-“Будяком”, який був редактором окружної друкарні. Він призначив мене адміністратором своєї канцелярії і дав псевдонім “Шелест”... До моїх обов’язків входило: зберігати і переховувати друкарські машинки, склограф, папір, фарбу та архівні документи”*³¹. Осередок “Будяка” складався з нього, двох машиністок “Зої-Софії” і “Оксани”, вона ж “Віра”, та “Шелеста”. “Зоя” проживала у Павла Мартинюка, а “Оксана” переховувалась у хаті Мефодія Галича.

Вся канцелярія окружної політичної референтури була розміщена у двох хатах – Василя Кальчука-“Вишні” та Якова Рудого-“Венери”³², який був станичним ОУН на Дермань Перший³³. Друкарські машинки, папір і всі архіви “Вишня” згодом переніс у спеціально облаштоване сховище на території власної садиби: *“Це місце знав тільки я... Ми друкували антирадянські листівки, брошури і журнал “Перець”, точніше уривки з журналу “Перець”, які через зв’язкових Михайла Онікійовича Мартинюка-“Кочубея”³⁴ та його сестру Христину Оніківну Мартинюк³⁵ передавались політре-*

²⁹ Там само.

³⁰ Кальчук Василь Іванович, 1921 року народження, уродженець села Дермань Перший. Заарештований 15 вересня 1949 року Мізоцьким райвідділом МДБ, свідчив, що у червні 1943 року отримав посаду районного шефа зв’язку під псевдонімом “Вишня”, з вересня 1943 року став заступником організаційно-мобілізаційного референта ВО “Богун” Ю.Чміля-“Тирси”. З травня 1944 року працював адміністратором окружної друкарні під псевдонімом “Шелест”. У березні 1945 року вийшов з повинною, працював касиром районної контори зв’язку та підтримував зв’язок з районним провідником СБ “Трибком”, якому передав друкарську машинку для підпілля.

³¹ ГДА СБУ, Рівне, спр.435, т.1, арк.23.

³² Я.Рудий загинув восени 1944 року.

³³ ГДА СБУ, Рівне, спр.435, т.1, арк.23, 24.

³⁴ М.Мартинюк – уродженець села Дермань Перший. Восени 1944 р. вбитий енкаведистами як учасник ОУН.

³⁵ Х.Мартинюк вийшла з повинною влітку 1948 року.

ференту надрайону М.Сидорчуку-“Платону”, політреференту УПА Г. Кучеруку-“Буйному”, окружному політреференту “Миколі” і шефу зв’язку “Славку”³⁶.

Того ж місяця у Дермань разом з окружним “Миколою” прийшов колишній член Проводу ОУН М.Степаняк-“Сергій”³⁷. Вони зупинились у надрайонного політреферента М.Сидорчука-“Платона”. Про діяльність “Сергія” був добре поінформований і О.Скоропада, якому той постійно давав рукописні тексти. Ці тексти він наказав віддрукувати і повернути йому назад. *“Коли все було готове, – зазначив О. Скоропада, – “Сергій” дав мені сторінок 20 машинопису, котрий мав заголовок “У новій дійсності” ... Він був насичений галицьким діалектом. Я його поправив. “Сергій” наказав його віддрукувати на шапірографі у кількості 2000 примірників... Але виявилось, що паперу вистачить тільки на 700... Цю роботу зробили, але вона на зв’язку була вилучена червоноармійцями. “Сергій” після цього пішов з Дерманя у ліс”³⁸.*

Навесні 1944 року політичний референт Здолбунівського надрайону Г.Кучерук-“Буйний” змінив псевдонім на “Мирон” і став політвиховником у з’єднанні УПА “Холодний Яр”, яким командував М.Свистун-“Ясен”. З’єднання, відзначившись під час важкого Гурбенського бою, вирушило рейдом на територію Хмельниччини та Вінниччини. О.Скоропада з “Будяка” став “Давидом”. Замість “Буйного” політичним референтом Здолбунівського надрайону був призначений “Лобода”-“Семенко” з Кременеччини, але невдовзі він загинув у сутичці з енкаведистами у Верхові Острозького району. Замість нього цю посаду обійняв Мелетій Сидорчук-“Ілька”. Коменданта надрайону В.Тибенка-“Клима” відправлено на Кременеччину, його місце посів “Самсон” з Верховя. Зберігся звіт “Самсона” від 1 липня 1944 року, де він повідомляє окружне керівництво, що йому підпорядковано в Острозькому районі близько 300 членів ОУН, у Здолбунівському – 220, у Мізоцькому – 200. Всіх членів ОУН, разом районним і надрайонним проводом, налічувалось 760 осіб³⁹. Окрім того, значна кількість людей перебувала в УПА.

Г.Кучерук-“Буйний-Мирон” повернувся зі сходу через півтора місяця. Одного вечора він викликав Олексю-“Давида” і Мелетія-“Ілька” у садок на розмову: *“Зустрілись. “Буйний” майже до ранку доводив, що позиція, яку займає ОУН та УПА абсолютно неправильна, що спроба розгорнути національний рух на сході – це мрії нерозумних дітей... Волинь та Галичина – це краплина в морі і т. д... “Давайте викопаємо пару кришок і якимось перебудемо зиму, поки закінчиться війна”, – такими словами він закінчив розмову і просив про це нікому не казати”⁴⁰. У червні О.Скоропада зустрів Г.Кучерука в селі і той повідомив, що його за деморалізацію війська zdeградовано до рядового стрільця УПА, а пізніше звільнено з війська взагалі. Він, разом з Володимиром Дудком-“Давидом” з Будеража, на вимогу політвиховника УПА мають написати якесь звернення⁴¹.*

Між тим радянські карально-репресивні органи почали здобувати інформацію про діюче підпілля через свою агентуру, яка доповідала у Мізоч та Рівне, що протягом літа 1944 року члени ОУН у селах Дермань Перший та Дермань Другий та їхніх

³⁶ ГДА СБУ, Рівне, спр.435, т.1, арк.24.

³⁷ Власноручні свідчення О.Скоропади від листопада 1944 року.

³⁸ Там само.

³⁹ Держархів Рівненської області, ф.Р-30, оп.1, спр.29, арк.25.

⁴⁰ Власноручні свідчення О.Скоропади від листопада 1944 року.

⁴¹ Там само.

околицях здійснювали надзвичайно активну роботу. Дехто з секретних вивідувачів навіть називав Дермань “оунівською Дерманською республікою”, оскільки тут фіксувалось перебування визначних керівників ОУН Волинсько-поліського та Східного крайових проводів: Д.Клячківського-“Клима Савура”, Я.Бусла-“Галини”, Р.Волошина-“Горбенка”, М.Свистуна-“Ясена”, М.Козака-“Смока”, В.Кука-“Леміша”, Я.Дударя-“Вереса”, П.Олійника-“Енея”, Є.Басюка-“Чорноморця”, “Верби”, “Медуни”, “Свирида” та інших. За агентурними даними у цих селах оунівське керівництво мало одну або дві друкарні, радіостанцію та все необхідне для роботи. Агенти НКДБ у те літо в Дермані не бачили лише А.Кисіля-“Немо” та О.Логуша-“Іваніва”.

Для посилення охорони всіх названих зверхників ОУН і УПА, керівник СБ М.Козак-“Смок” та його заступник М.Андрощук-“Вороний” створили в Дермані широку мережу своєї агентури і підтягнули кілька досить чисельних боївок есбістів. За даними НКДБ ця мережа СБ нібито систематично залякувала та вбивала місцевих мешканців, запідозрених у співпраці з радянськими карально-репресивними органами. Зокрема, енкадебісти вважали, що саме есбісти знищили сестру Р.Волошина – Оксану, підпільницю Ольгу Галабурду та багатьох інших⁴².

Співробітники радянських карально-репресивних органів доручили своїм інформаторам продовжувати вивчення діяльності керівництва ОУН і УПА, для конспірування своєї діяльності обов’язково надавати їм притулок, їжу та виконувати всі доручення. Очевидно, зібравши достатньо інформації, планувалося провести раптову операцію зі знищення підпільників та їхніх сховищ, перехоплення ліній зв’язку.

У той час О.Скоропада, роздумуючи над словами “Буйного”, часто жартував у розмовах з “Ільком”, що на зиму у Дермані потрібно викопати добрі “нори”, бо певно буде дуже тісно від бажаючих зимувати⁴³. Наприкінці літа до села почав вчашати новий окружний провідник “Свирид” разом з надрайонним провідником “Сергієм”, який заступив вбитого “Самсона”. Окружний політреферент “Микола” доручив “Ількові” на шапірографі надрукувати резолюції Народно-визвольної революційної організації.

У вересні 1944 року пішов з Дерманя на Острожчину Федір Сидорчук-“Шум”, брат Мелетія, який мав там, за наказом “Миколи”, організувати друкарню. Він повідомив О.Скоропаду, що через “Ілька” буде передавати йому матеріали на вчитку. Жовтневого дня 1944 року есбісти забрали “Зою”, друкарку політичного референта округи “Миколи”. Серед підпільників закружляла чутка, що вона “сексотка” і працювала на більшовиків. “Давид” тоді ж отримав грипса від “Миколи”, де той натякнув йому про це⁴⁴.

На початку листопада О.Скоропада переховувався разом з М.Сидорчуком-“Ільком”. О 12-й годині ночі до них завітали Микола Андрощук-“Вороний” та Олексій Стасюк-“Луговий” з Дерманя Першого. Це не віщувало нічого доброго, адже обоє працювали на різних посадах в СБ. “Вороний” поцікавився загальним станом роботи, потім запропонував усім разом йти у ліс на термінову відправу до провідника “Вереса”. Глупої ночі всі разом прийшли у Дермань Другий, на Пропастище, де зупинились на подвір’ї одного з місцевих жителів. “Вороний” покликав Скоропаду в хату, де були “Сергій”, “Свирид” і крайовий есбіст М.Козак-“Смок”. “Давид” запам’ятав цього брюнета ще з жовтня 1943 року, коли під час наради у Батьківцях його з віддалі показав

⁴² ГДА СБУ, Київ, ф.65, спр.С-7439, арк.26-28.

⁴³ Власноручні свідчення О.Скоропади від листопада 1944 року.

⁴⁴ Там само.

надрайонний референт СБ Пилип Рудий-“Грім”. Тоді “Грім” висловив незадоволення, що “Смок” переносить його з рідного Здолбунівського надрайону на Кореччину.

“Смок”, уважно подивившись на Олексу, почав розповідати йому, що друкарка їхнього з “Миколою” осередку виявилась більшовицьким агентом. Згодом зачитав її зізнання. У “Давида” перехопило подих – “Як так?”. Він слухав і не вірив своїм вухам. Друкарка називала своїми агентурними зверхниками “Ярового” та “Ілька”, говорила про свою зрадницьку роботу. “Смок” не дочитав протокол, залишивши десь півтори сторінки, і знову уважно глянув на “Давида”, вивчаючи його реакцію. Той мовчав. Тоді есбіст заявив присутнім, що розробить Дермань так, що в ньому сексотів взагалі не буде. Тоді наказав О.Скоропаді йти, а “Ільку” залишитись. Батьки Мелетія згодом питали – де він, але О.Скоропада й сам не знав⁴⁵.

Через кілька днів він “випадково” зустрівся в одній хаті за обідом з районним есбістом Трохимом Лахманом-“Галайдою”. Той хильнув дещо зайвого і сказав під великим секретом, що “Ілько” – сексот і його вбили. Що буде далі – невідомо, але коїться щось лихе: “Всіх видушать, всіх хто ще оминув смерті від німців і більшовиків... Вже немає на цьому світі ні Івана Рудого-“Горицвіта”, ні районного військового коменданта Василя Рудого-“Лебеда”, ні районного політреферента “Остапа”-“Кайдашенка” з Гільчі, ні Федора Сидорчука-“Шума”, що працював у друкарні та його зв’язкового, ні господарчого надрайону Олександра Галабурди-“Ромейка-Уласа”, ні зв’язкової “Ілька” Насті Красовської”⁴⁶. Далі “Галайда” наказав О.Скоропаді піти ввечері до “Свирида” і отримати у нього від Адама Бухала-“Байди” з Дерманя Першого майно технічної ланки надрайону⁴⁷.

Очевидно, протокол допиту Мелетія Сидорчука був розмножений есбістами як вишкільний матеріал, бо його сліди вдалося віднайти аж у Львові⁴⁸. У протоколі зазначено, що Мелетій Сидорчук, 1915 року народження, уродженець села Дермань, мав псевдоніми “Платон”, “Ілько”, “Кайдаш”. Став агентом НКВС ще в 1939 році під кличкою “Іван”. 4 листопада 1944 року був допитаний Службою безпеки й зізнався, що ще у 1939 році видав для НКВС за приналежність до ОУН вчителів Олексія Скоропаду, Євгена Кисільчука, селянина Петра Андрощука, лікаря Федора Мартинюка. У подальшому отримав завдання від НКВС залишитись у селі й під керівництвом Никифора Спичака-“Бистроума” для нищення, за допомогою німців, українського підпілля.

М.Сидорчук, зокрема, нібито повідомив німців про місцезнаходження УПА в селі Ляшівка Острозького району, що призвело до сутички, у якій загинуло 4-ро селян; у травні 1943 року спровокував карну акцію на Дермань, внаслідок якої на кутку Залужжя спалено всі господарства й замучено 64 місцевих жителів; доніс про вивезення повстанцями захопленого у Мізочі цукру в село Мости, що викликало бомбардування села німецькими літаками; повідомив німців про місцезнаходження шпиталю у селі Кудрин, де гітлерівці замучили кількох поранених і медсестру “Олю”; за його доносом німці провели операцію в селі Ступно, де спалили 6 господарств і заарештували 6-ох

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Дзюбан О. Документ про агентурну роботу спецслужб СРСР проти українського визвольного руху / О.Дзюбан // Український визвольний рух. – Львів, 2003. – 36.1. – С.17-19.

селян та інше. Передав у руки німців санітарку Соню Максись, Антона Максися, сім'ю “Комара”, Антона Шавронського. Розбазарював зерно УПА і саботував обмолот зерна в Гурбах за допомогою своїх агентів Михайла Трохимчука з села Дермань та Миколи Романюка з Мізоча. З приходом “советів” кілька разів зустрічався з начальником Здолбунівського РВ НКВС Соловійовим, отримавши завдання керувати агентурою в районах Мізоч, Остріг, Здолбунів. Викривав кривки та майно ОУН ворогові. Жертвою його агентурної роботи стали надрайонні провідники на Здолбунівщині “Семенко”, “Лобода” і “Чорноморець” разом 15-ма співробітниками, районний провідник Здолбунівського району “Хресний” разом з 17-ма членами організації та багато інших осіб. На 6 листопада 1944 року Мелетій нібито готував операцію на Дермань, але через його арешт вона не відбулася.

Важко сказати, наскільки правдивими були ці звинувачення проти Мелетія Сидорчука. Надто фантазмагоричними вони видаються, включаючи більшість невдач і провалів підпілля на Здолбунівщині впродовж всього періоду окупації. Для здійснення такої діяльності потрібно було очолювати як мінімум окружний чи надрайонний провід ОУН, маючи безпосередній доступ до організаційних таємниць. З іншого боку, есбістам було вигідно списати свої власні прорахунки на підступи агентури НКВС⁴⁹. Часто співробітники референтури СБ добивались свідчень від затриманих силою, не вдаючись до їх детального аналізу та перевірки. Так, очевидно, трапилося тієї осені у Дермані.

Після розмови з “Галайдою” “Давид” прийшов на обумовлене місце – в садок Петра Ружицького у Дермані Першому. Там його чекали окружний керівник ОУН “Свирид” та надрайонний провідник “Сергій”. “Свирид” повідомив О.Скоропаді, що той має отримати від А. Бухала-“Байди” друкарські машинки, папір та дещо з канцелярії. “Давид” відповів, що це краще доручити адміністратору “Миколиного” осередку В.Кальчуку-“Вишні”. Та “Свирид” наполягав на своєму. Почулись кроки, й до них підійшов “Байда” у супроводі “Довбуша”, який був у районній боївці СБ “Галайди”⁵⁰.

“Свирид” чомусь замовк. Привітався з новоприбулими, ті пішли далі у напрямку четвертого десятка Дерманя Першого⁵¹. За ними почулись швидкі кроки й несподівано з'явився “Галайда”. Він прошепотів О.Скоропаді на вухо йти до хати Олексія Кир'янчука на четвертому десятку, де “Байда” передасть необхідне майно. Коли всі рушили, О.Скоропада помітив позаду есбіста з боївки “Галайди” – Євгена Ружицького-“Вишню”, який мочки йшов услід. До хати зайшли разом, окрім “Вишні” та “Галайди”, які залишилися на дворі. Господар вийшов у іншу кімнату. Хвилин з десять посиділи мовчки. Тоді О.Скоропада, підозрюючи щось не те, запропонував “Свиридові”: нехай “Байда” передасть речі, про які йшла мова. “Свирид” відповів, що час ще є і можна почекаати. Опісля зайшов “Галайда”, сказавши “Байді” та “Довбушу”, що їх хтось чекає у дворі. Ті вийшли і в хаті залишилися “Свирид”, “Сергій”, “Галайда” і О.Скоропада. “Сергій” сказав до “Свирида”: “Йдемо туди... Там дещо треба взяти”. Вони швидко

⁴⁹ Автори переконані, що М.Сидорчук не був агентом НКВС-НКДБ, скоріше його могли скомпрометувати перед підпіллям чекісти. Такі операції вони часто застосовували у 1944-1945 роках, підкидаючи різні листи чи списки агентури, втрачені ніби випадково. Вони розуміли, що ці документи зацікавлять СБ ОУН і та буде проводити розслідування.

⁵⁰ Власноручні свідчення О.Скоропада від листопада 1944 року.

⁵¹ Відповідно до організаційної схеми, розробленої ОУН, села ділились на “десятки”.

встали з лави й теж зникли. З порога “Свирид” обернувся до О.Скоропади: “То тут візьми ті речі від “Галайди”. Залишились “Давид” і “Галайда”. Сідаючи, “Галайда” погасив лампу. “Давид” взяв її і підніс, щоб запалити. У “Галайди” тремтіли руки. Хтось раптом грюкнув у сніях. “Галайда” схопився й побіг його зупиняти. Почулось шепотіння: “То вже там разом”. “Галайда” додав уголос, звертаючись до “Давида”: “Йдемо до “Дороша” і там зробимо все”⁵².

“Галайда”, О.Скоропада-“Давид” і невідомий вийшли з хати й пішли заболоченою дорогою. Досить швидко наздогнали “Сергія”, “Байду”, “Довбуша” та ще кількох невідомих, які йшли збоку. “Давид” добре знав дорогу, тому вирвався наперед і голосно став усім радити, де добре йти, а де не дуже. Так дійшли до хати, якій мав би бути “Дорош” (у Семена Самчука, столяра). “Давид” показав на вікно з протилежного боку хати: “Тут стукайте, хай скоріше відчиняють, а я зараз”. Сам стрибнув у садок, за дерево й побіг у долину, до хати Наталії Рудої, перескочив через дорогу і став за ганком у Лук’яна Кучерука: *“Слухаю. По садку Наталії Рудої тупіт, тріск ламаного гілля, чути невиразні голоси. Тільки хтось біля хати Наталії Рудої голосніше сказав: “Підємо. Добре, що ти є... П’ять” і все затихло*”⁵³.

О.Скоропада зробив висновок, що СБ заарештувало співробітників технічної ланки М.Сидорчука-“Ілька”, яка складалася з трьох осіб: А.Бухала-“Байди”, Митрофана Хоровця-“Оленя” та Антона Мороза, які були родом з четвертого десятка Дерманя Першого. А ще, певно, “Дороша” та керівника юнацтва ОУН надрайону. Він підозрював, що “Ілько” на допиті зізнався про їхню спільну розмову з “Буйним”, бо того СБ теж розшукувало. О.Скоропада випадково чув фрагмент розмови окружного керівництва ОУН про “Буйного” та його зв’язкову “Мак”, що ті переховуються й було б добре спіймати обох разом. Не знав він тільки про долю друкарки “Ілька” Софії Рудої-“Олі”, бо вона десь зникла з села⁵⁴.

Ці міркування О.Скоропада виклав співробітникам радянських карально-репресивних органів у власноручних свідченнях 21 листопада 1944 року⁵⁵. За тиждень перед тим, вночі, він вийшов полями до Мізоцьких хуторів, знайшов копицю соломи, у якій переcheкав дощ, і вранці ступив на вулиці містечка. Першому, якого зустрів, солдатові віддав пістолет і гранату та попросив відвести у районне відділення НКДБ чи НКВС⁵⁶.

Про наслідки втечі з підпілля О.Скоропади дізнаємось з доповідної Народного комісара внутрішніх справ УРСР Василя Рясного Лаврентію Берії. В.Рясний повідомляв зі Львова, що 13 листопада 1944 року у Мізоцький райвідділ НКВС з’явився з повинною член Рівненського окружного⁵⁷ проводу ОУН “Будяк”⁵⁸. Під час допиту він

⁵² Власноручні свідчення О. Скоропади від листопада 1944 року.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Руда Софія Онопріївна, 1926 року народження, уродженка с. Дермань Перший. 2 лютого 1946 року затримана на хуторі Лебедщина співробітниками Мізоцького райвідділу НКДБ. З 15 травня по жовтень 1944 року працювала друкаркою надрайонного політреферента ОУН М.Сидорчука (“Ілька”, “Кайдаша”). 10 квітня 1946 року засуджена Військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області на 10 років виправно-трудоих таборів з конфіскацією майна. Реабілітована прокуратурою Рівненської області 10 січня 1992 року.

⁵⁵ Власноручні свідчення О. Скоропади від листопада 1944 року.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ У документі “обласного”, але на той час Рівненського обласного проводу ОУН не існувало, діяли лише окружні проводи.

⁵⁸ “Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр. Збірник документів / упоряд. Я.Дашкевич, В.Кук. – Львів, 2010. – С.104.

розповів, що у нього загострилися стосунки з окремими членами окружного проводу ОУН і до політики ОУН він почав ставитись критично, тому вирішив розірвати свої стосунки з цією організацією. “Будяк” повідомив про розташування підземних сховищ у районі села Дермань, у яких переховувалась значна кількість підпільників. На основі його свідчень та даних інших агентів радянськими карально-репресивними органами впродовж 13-15 листопада було проведено масштабну операцію з метою викриття вказаних сховищ і захоплення оунівців, які там знаходились. У результаті цієї операції було вбито 99 і затримано 145 підпільників⁵⁹. Серед затриманих виявились: Ружицький⁶⁰ – надрайонний комендант СБ, Сошенко – співробітник СБ, Фридрих⁶¹ – політреферент, мобілізаційний комендант “Тарас”, командир сотні “Шпак”⁶², референт зв’язку крайового проводу ОУН Лідія Василенко⁶³ та інші. У підземних сховищах виявлено дві радіостанції і велика кількість націоналістичної літератури⁶⁴.

Василь Кальчук-“Вишня” розповів про осінні події у Дермані та про долю працівників окружного технічного осередку “Будяка” дещо по-іншому: “У вересні 1944 року О.Скоропада друкарку “Зою” кудись відвів, а через два тижні відвів і машиністку “Оксану”. Після цього вся робота осередку припинилась... У листопаді 1944 я дізнався, що О.Скоропада вийшов з повинною, а я продовжував переховуватись вдома”⁶⁵.

Останній раз місцеві жителі бачили “Будяка” разом з військовими у лютому 1945 року. Після цього про нього у селі нічого не було чути. Ще коли “Вишня” переховувався, до нього прийшов Михайло Мартинюк-“Кочубей”, який приніс для ознайомлення комунікат ОУН. У ньому повідомлялося, що Надія Тарасюк-“Зоя” з села Лопавше Демидівського району та Лідія Грицан-“Оксана” з села Буща Вербського району (друкарки окружного осередку пропаганди), знищені СБ за зв’язок з радянськими карально-репресивними органами. “Вишня”, побоюючись за своє життя, у березні 1945 року з’явився у райвідділ НКВС. У 1957 році він розповідав слідчому, що показав співробітникам НКВС заховані склограф, 4-5 друкарських машинок, ящик з папером, матриці, копіювальний папір, архів – все майно, за яке він ніс відповідальність і переховував у куцах на полі. Крім того В. Кальчук вказав криївку надрайонного референта пропаганди М.Сидорчука-“Платона” у льосі Митрофана Хоровця, де було вилучено радіоприймач, зошити, папір та архів надрайону⁶⁶.

Зазначені свідчення “Давида” та “Вишні” підтверджують спогади Кіндрата Кальчука, який співав у організованому О.Скоропадою за Польщі хорі⁶⁷. У п’ятдесятих роках померла мати О.Скоропади. К. Кальчук, який на той час мешкав у Мізочі, пішов на панахиду до Дерманя, де у садку Скоропадів почув знайоме покашлювання. Це був

⁵⁹ Інший документ містить інформацію про те, що 13 і 14 листопада у селах Дермань Перший та Дермань Другий вбито 60 і заарештовано 58 повстанців. Зі зброї вилучено 3 автомати, 13 гвинтівок, 3 пістолети та 100 гранат: див. “Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр. – С.106.

⁶⁰ У документі “Ружинський”

⁶¹ У документі “Брітріш”

⁶² Ймовірно, це Кальчук Іван Пилипович, 1907 року народження, уродженець села Дермань Перший. Комендант сільської бойвки ОУН, захоплений 14 листопада 1944 року в схроні.

⁶³ У документі “Масиленко”.

⁶⁴ “Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр. – С.104.

⁶⁵ ГДА СБУ, Рівне, спр.435, т.1, арк.24.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Марчук І.Гурби: квітень 1944-го / І.Марчук, О.Тищенко. – Рівне, 2009. – С.160, 161.

Олекса, якого давно ніхто не бачив. “А, Кіндрат!” – здивувався той. Вони розговорились. Згадали недавнє минуле. І, що цікаво, він переповів К.Кальчуку ту ж історію, тільки додав що районний СБ “Галайда” приходив його заарештовувати з наказу “Смока”. Завели О.Скоропаду до хати Семена Самчука (по вуличному Сурми), звідки той зумів втекти, сховавшись у кущах. Повідомив, що має гарну посаду – працює викладачем української філології у Львівському держуніверситеті. Крім нього, у Львові перебуває колишній повстанець Григорій Кучерук-“Буйний”, який отримав фах лікаря⁶⁸.

Про осінню навалу на Дермань розповів Василь Кирилюк, хоча вказав помилкову дату – 15 жовтня 1944 року. За його словами, вночі енкаведисти оточили село, а вранці почали прочісування: *“...Шпичками прощупували кожний квадратний метр землі, шукали кривки. Вилловлювали всіх чоловіків від 16 до 60 років, на місці робили допити, одних розстрілювали, інших забирали... Той день для нашої сім’ї і для багатьох інших сімей дерманців був трагічним. У той день у червоні кігті потрапив я, мій брат Трохим, 1914 року народження, Лукаш Сакал, 1915 року народження, Андрон Лук’янчук, 1912 року народження... Спіймавши нас, катюги приступили до допитів і розправ. Брата відвели за горбочок метрів за п’ятдесят. Що вони з ним робили – не бачив, але хвилини через п’ятнадцять звідти почулося кілька гвинтівочних пострілів. Повернулись кати вже без брата, сказали начальникові: “Покончили!”. Лукаша Сакала також відвели, але вже в протилежний бік на таку ж відстань. Мені було видно, як його роздягнули й били металевими шпичками, як викручували руки... Допитував емгебіст капітан Волков”. Через певний час тортурам піддали В.Кирилюка і А.Лук’янчука, якого вбив з автомата капітан. В.Кирилюка продовжили мордувати, вимагаючи щоб він сказав, де кривки і повстанці: “Вони повели мене до дому. На подвір’ї я побачив свою матір і розвалену хату (її підірвали вибухівкою). Мати із заламаними руками дивилась то на мене, що я весь у синяках і в крові, то на розвалену хату... Після цілої доби допитів і знущань завели мене в Мізоч і вкинули у КПЗ. Таких, як я, накидали туди – у колишній льох – багато, було ні сісти, ні присісти”⁶⁹.*

Жителька села Миротин Марія Троян, що була господарчою у своєму селі, у листопаді 1944 року гостювала у свого дядька Антона Шевчука, який жив під лісом на вулиці Залужжя, на так званих Криницьких хуторах. Коли почало світати, у хату вбігла господиня і повідомила, що весь Дерманський хутір в облозі енкаведистів. *“Незабаром ці непрохані гості зайшли у хату, – згадувала М.Троян, – і наказали, щоб усі негайно збиралися і сідали на підводи... Ніхто нічого не пояснював. Засвистіли шомполи, загуляли товсті палки по кому попало. У жінки дядька Антона на руках була дитина, та її також не щадили. Всіх нас погрузили на підводи і повезли у центр села до монастиря, вірніше у школу... Ніколи не зможу забути один епізод із того далекого дня. Старенький дідок із сивою борідкою щось сперечався з енкаведистом, який сидів верхи на коні. Енкаведист, не злязачи з коня, бив дідуса палкою, а потім пустив на дідуса коня і той топтав стареньке тіло. Енкаведист несамовито кричав: “Гаварі, где твої бандьори скриваються!”. Бідний дідок, весь окривавлений, тільки шептав, що нічого не знає”⁷⁰.*

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Дерманські дзвони. – С.73, 74.

⁷⁰ Там само. – С.27, 28.

Дерманка Лідія Ясень у своїх спогадах теж помилилася з місяцем, написавши про 14 грудня 1944 року: *“Дермань потрясла заздалегідь спланована акція. Одночасно на всі кутки села наїхали на конях озброєні автоматами загони якогось війська... З-за рогу хати, що на Рибакках, виїхало двоє на конях і гукнули мене по імені... Запропонували йти за ними до школи, ніби щось з'ясувати... Мене допровадили аж на Перший Дермань... Завели до великої хати на Дем'янчуках. За столом сидів міцний мужик. На столі лежала нагайка з залізною кулькою на кінці. Інші тримали це знаряддя за спиною. Перед столом – широка, довга лавка і мокра земля навкруги. Видно було сліди катування... Пролунало єдине питання: “Де бандерівці?”⁷¹* Лідія відповіла, що нічого не знає. Тоді її прив'язали до лави і почали немилосердно шмагати нагаями, повторюючи те ж питання. Вона втратила свідомість і отямилася тільки в льосі. Після тривалих катувань дівчина була змушена щось на себе наговорити, щоб залишитись живою.

Це був жорстокий погром “Дерманської республіки”, від якого село не змогло отямитись і в подальшому втратило свою ключову роль у антирадянському підпіллі. Очевидно, що свідчення О.Скоропади стали каталізатором, який пришвидшив операцію 13-15 листопада 1944 року. Енкаведисти й до того мали інформацію від кількох агентів, які діяли у Дермані. Та й саме керівництво ОУН та УПА зрозуміло, що хтось майстерно готував удар по “республіці”, володіючи докладними відомостями про дії місцевого підпілля. Тому впродовж наступних років ніхто з вищих керівників підпілля ОУН тут не переховувався.

Радянська влада пробачила О.Скоропаді та Г.Кучеруку перебування на керівних ідеологічних посадах в ОУН. Вони опинились подалі від Дерманя та дерманців, здобуваючи вищу освіту у Львові. Після закінчення у 1949 році філологічного факультету Львівського університету, Олекса Скоропада став добрим фаховим філологом, тонким мово- та літературознавцем. З 1949 по 1958 рік колишній підпільник працював у Львівському університеті на кафедрі української мови. Тепло згадував його з того часу як вчителя й людину – “великого дерманця” – доктор філології, першовідкривач творчості Уласа Самчука в незалежній Україні Степан Пінчук.

Тут варто наголосити, що в середині 50-х років ХХ століття у Львівському університеті склалася унікальна творча атмосфера, особливо в царині українознавчих студій, що виникла завдяки хрущовській “відлизі” та “великому ректорові” (вислів Дмитра Павличка) Євгенові Лазаренкові. Як згадує тодішній студент-філолог, а нині голова Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ) Олег Купчинський, його науково-викладацьке “довкілля” було представлене “такими корифеями філологічної науки, як академіки Іларіон Свенціцький, Михайло Возняк, професори Степан Масляк і Олександр Мороз, Михайло Рудницький та Петро Коструба, Олекса Скоропада, Іван Ковалик і Юліан Редько”⁷².

Доктор філології, професор, академік Академії наук вищої школи, дійсний член НТШ Олександра Сербенська на урочистому врученні їй диплома заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка найперше подякувала своїм “науковим опікунам”: *“На кафедрі української мови, звідки моє університетське коріння, працювали вчені з європейською освітою, відомі не лише в Україні,*

⁷¹ Там само. – С.65, 66.

⁷² Шаблій О. У часопросторі Олега Купчинського / О.Шаблій // Суботня пошта. – 2009. – №52. – 16 травня.

а за її межами. Наприклад, Броніслав Кобилянський мав віденський докторат, знав до 10 іноземних мов, у тому числі санскрит, кафедра мала заслужений авторитет, їй одній з перших було доручено відкрити факультет підвищення кваліфікації викладачів вищих навчальних закладів. Тут працював прекрасний організатор науки, великий генератор цікавих і плідних ідей, ентузіаст укладання словника мови Івана Франка проф. Ковалик І.І., такі видатні особистості-педагоги, як Юліан Редько, Петро Коструба, Броніслав Кобилянський, Михайло Шкільник, Олексій Скоропада та інші. Багато з них у міжвоєнний період працювали в українських класичних гімназіях. Для них надзвичайно дорогим був університет, вистражданий минулими поколіннями українських інтелігентів, освячений таємним університетом”⁷³.

Кандидат філології, доцент Львівської політехніки Олександра Захарків у помертньому слові про свого вчителя Олексу Скоропаду знайшла в пам’яті те, що не стерлося за чотири десятиліття:

“Кожен, хто в той час навчався на філології або працював в університеті (серед студентів й колег О.Скоропади, очевидно, мали бути випускник 1950 року, згодом кандидат філології Юрій Мельничук і випускник 1953 року, згодом аспірант Дмитро Павличко – авт.), знає, що це був талановитий педагог, непересічний науковець і прекрасна людина, інтелігентна, ерудована, з великим колом зацікавлень.

Олекса Скоропада давав студентам фундаментальні знання з історичної граматики української мови, до того ж викладав цей предмет так цікаво й оригінально, що пропустити хоча б одне заняття означало позбавити себе справжньої насолоди.

Не менше захоплення викликали й лекції з діалектології. Пояснення говіркових явищ перепліталися з цікавими, часто дотепними пригодами з експедицій. Розмаїття й багатство діалектних слів, явищ і тенденцій будили в нас, студентів, неперборне бажання брати участь в експедиціях, самостійно досліджувати народні говори, в яких таїться стільки невідомого, часто незбагненого, у яких ніби законсервована історія нашої мови.

Тривалий час керуючи студентським мовознавчим гуртком, Олекса Андрійович умів захоплювати молодь науковою працею, підтримувати творчий вогник, окрилювати здібного студента, бачити в ньому колегу, з яким готовий був вести дискусію як з рівним.

У 50-х роках, коли в Львівському університеті активно й майже професійно діяли загальноуніверситетські аматорські гуртки (драматичний, хоровий, музичний ансамблі), О.Скоропада зорганізував хор і на факультеті (а мав він непересічні вокальні дані, володів технікою хорового диригування, з вишуканим мистецьким смаком добирав репертуар хору), і це теж було для студентів високою школою естетичного виховання.

А ось іще важлива риса, якою вирізнявся один із улюблених наших викладачів, – він використовував кожну нагоду для виховання у студентів національної гідності, здорового почуття патріотизму, без якого не мислив інтелігентної людини. У ті часи це було небезпечним. Ми тоді не знали його героїчного минулого. Тому як грім серед ясного неба, було для нас повідомлення, що Олексія Скоропаду позбавлено права захищати кандидатську дисертацію, бо саме перед захистом наукової пра-

⁷³ Бабенко В. Академічна елегантність професора Олександри Антонівни Сербенської / В.Бабенко // Вісник Львівського університету: Серія журналістична. – 2008. – Вип.7. – С.256.

ці, присвяченої проблемам історичного синтаксису української мови, надійшов до КДБ сигнал від когось із його краян про те, що в юнацькі роки О.Скоропада належав до проводу УПА. Цього вистачило, щоб нереальним виявилось не тільки здобуття наукового ступеня, а й продовження праці в університеті. Ніхто не міг нічого змінити; не мав змоги захистити Олексія Скоропада й інший чесний чоловік – професор Євген Лазаренко, тодішній ректор університету. О.Скоропаду було звільнено з посади”⁷⁴.

Автор спогаду не мала знати про те, що минуле О.Скоропади для органів КДБ не було ніякою таємницею. Навпаки. Вони час-від-часу використовували його задля отримання якоїсь інформації в черговій кампанії з викриття “злочинів українських буржуазних націоналістів”. Звільнення О.Скоропади в кінці 1950-х років з університету (сказати б переведення до школи) зумовлено, очевидно, тим, що в умовах розгорнутої ідеологічної кампанії проти буржуазного націоналізму перебування його на університетській кафедрі набуло одіозного характеру.

Після оселення у Львові О.Скоропада не поспішав на малу батьківщину, до Дерманя. Якщо вірити К.Кальчукові, то був він там таємно лише раз – на похороні матері. За незалежності написав спогади, які передав до Рівненського обласного краєзнавчого музею через Гурія Бухала.

Не підлягає сумніву, що філолог-ерудит Олекса Скоропада добре знав поему Адама Міцкевича “Конрад Валенрод”. Чи наслідував свідомо він його приклад? І чи було збереження життя, особистої свободи та можливості самореалізації на науковій і педагогічній ниві рівноцінною платою за службу режимові?

У музеї Тараса Шевченка в Києві зберігається гарний триметровий рушник, на якому серед майстерного орнаменту вишиті Шевченкові слова: “Ми просто йшли; у нас нема зерна неправди за собою”. Цей рушник – власноручний витвір і подарунок музеєві від Олекси Андрійовича Скоропади і його дружини, теж уродженки Дерманя, Парасковії Михайлівни⁷⁵. Чи так це – розсудить Бог.

⁷⁴ Захарків О. Пам’яті педагога / О.Захарків // Українська мова та література. – 1998.

⁷⁵ Там само. – С.

Останні. Дерманські підпільники на завершальному етапі боротьби

13 листопада 1948 року в містечку Мізоч заступник начальника місцевого райвідділу МДБ старший лейтенант Тарасенко допитував Шавронську Лідію Гаврилівну, 1923 року народження, уродженку села Дермань Другий. Л.Шавронська довгий час знаходилась у підпіллі і була затримана військовими на початку листопада 1948 року на хуторі Вільхава біля села Зелений Дуб. Під час конвоювання вона спробувала спочатку втекти, а потім стрибнула у колодязь, але солдати її швидко дістали. Допитували вночі, починаючи з опів на дванадцятю і до п'ятої години ранку. Як видно з протокольних записів, до 16 листопада Ліда взагалі мовчала, не бажаючи щось розповідати, обмежуючись тільки загальними біографічними даними. Та тортури зробили своє, і вона мусила дещо розповісти про життя в підпіллі.

Мізоцькі чекісти давно полювали на Л.Шавронську як дружину легендарного командира УПА-Південь “Докса” та зв’язкову місцевого керівника СБ “Ведмеда”. З матеріалів її кримінальної справи дізнаємось цікаві факти про діяльність ОУН та УПА на Південній Волині: *“У 1945 році, приблизно у квітні місяці, я познайомилась з командиром УПА “Доксом”, за якого в цьому ж році вийшла заміж. Вінчалась у церкві у селі Антонівці Шумського району. У грудні 1945 року мій чоловік разом з іншими повстанцями потрапив на засідку в селі Буща і загинув¹. Коли виходила заміж, він був командиром куреня, а коли загинув був полковником УПА. Я увесь час знаходилась з чоловіком у лісі, або він спеціально залишав охорону”².*

¹ З 15 по 17 грудня 1945 року в селах, що прилягають до Кременецького лісового масиву, силами оперскладу Мізоцького РВ НКВС і підрозділу 446 полку ВВ НКВС під командуванням капітана Воронкова проведено операцію, у результаті якої 17 грудня, в районі сіл Буща і Гурби Мізоцького району, був вбитий командир УПА-Південь Семен Котик (“Докс”, “Кожух”, “Вир”) і його ординарць. У вбитого “Докса” вилучено німецький автомат, пістолет ТТ, угорський пістолет, італійську гранату, 100 штук патронів до автомата і дві сумки з документами (ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.1700, арк.223).

Семен Котик – уродженець села Сестрятин Радивилівського району Рівненської області. З 1943 року – командир окремої сотні південної групи УПА “Енея”. З весни 1944 року очолював курінь УПА, який входив до складу з’єднання УПА-Південь “Холодний Яр”. Від початку 1945 року – командир УПА-Південь. Наказом ГВШ УПА за числом 9 від 6 листопада 1944 року отримав ступінь хорунжого; наказом за числом 4 Головного командира УПА від 11 жовтня 1945 року йому надано ступінь сотника (капітана) з датою старшинства 24 квітня 1945 року та нагороджено Бронзовим Хрестом Бойової заслуги.

² ГДА СБУ, Рівне, спр.П-12406, арк.12.

Коли “Докс” загинув, то через тиждень його дружину віднайшов новий командир УПА-Південь “Гармаш”, який детально розповів про обставини бою під Бущею та відвіз підводою до Вільхави. *“У цьому селі я народила сина і там проживала до початку жнив 1946 року у місцевій жительки Федори Гук, – розповіла Л. Шавронська. – Коли мене до неї привезли, то там на подвір’ї було 30 вояків УПА, які звідти пішли у невідомому напрямку. Періодично мене провідував “Гармаш”, який забезпечував усім необхідним”*³. Коли розпочались жнива, до Ліди приїхав з повстанцями командир УПА М.Кондрась-“Міша”⁴ і повідомив, що “Гармаша” вже немає, й він тепер виконує його обов’язки. Повстанці допомогли жінці перебратись у село Майдан, а сина відвезли до її батьків у село Дермань. З тих пір вона працювала знову зв’язковою і користувалась псевдонімами “Уляна” і “Горпина”. Переховувалась у селах Ступно, Бондарі, Нова Мощаниця, Батьківці⁵.

У квітні 1948 року загинув “Ведмідь”⁶ і Ліда втратила зв’язок з підпільниками, тому знову вирушила на хутір Вільхаву до знайомого селянина Андроника Кравчука. Вона знала, що у селі Нова Мощаниця мешкає дівчина Віра, яка була нареченою повстанця Кузьми Кітлика-“Папороті”. Тому влітку прийшла до неї з проханням влаштувати зустріч з повстанцями. Віра повела її у Гурбенський ліс до Кузьми. Разом з ним у той час був повстанець “Чумак”. З ними Л.Шавронська домовилась, щоб ті передали її прохання про зустріч для провідника. На початку вересня у Вільхаву до неї прийшов “Сталевий”⁷ разом з двома бойовиками – “Борисом” і “Пошукаєвим”⁸. “Сталевий” пообіцяв Ліді до зими чимось допомогти, запропонувавши поки-що лишатись на місці. Та 11 листопада вона була затримана і про підпілля більше нічого не знала.

Як не намагалися слідчі витягти з Л.Шавронської бодай якусь інформацію про діяльність ОУН на Мізоччині, вона мовчала, або розповідала про вже відомі факти. 26 березня 1949 року Військовий трибунал військ МДБ Рівненської області засудив Шавронську Лідію Гаврилівну за ст. 54-1 “а” та 54-11 на 25 років виправно-трудових таборів⁹.

Полювання на дерманців, що перебували у підпіллі чи якимось чином сприяли повстанцям, тривало. На той час найбільш впливовими керівниками, що залишались на волі, були дерманці Микола Андрощук-“Вороний”¹⁰, член окружного про-

³ Там само, арк.20.

⁴ С.Котик-“Докс” був кумом М.Кондрася, оскільки хрестив на початку грудня 1945 року в селі Антонівці Шумського району його сина Ігоря.

⁵ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-12406, арк.20, 60-73.

⁶ Підрайонний референт СБ Бобрик Іван Максимович-“Ведмідь” та його заступник Московець Василь Якович-“Білий” були вбиті співробітниками МДБ 30 квітня 1948 року у селі Стара Мощаниця.

⁷ “Сталевий” – підрайонний провідник ОУН на території Мізоцького району. Діяв у селах Будараж, Буца, Борщівка Українська і Чеська, Мости, Святе, Вільхави, Зелений Дуб, Новий Світ, Півча і Суйми.

⁸ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-12406, арк.22, 23.

⁹ Л.Шавронська була звільнена щойно 23 липня 1956 року. Перебувала в ув’язненні 7 років 8 місяців та 11 днів.

¹⁰ М.Андрощук-“Вороний” – керівник польової жандармерії групи УПА “Богун”, у 1948-1951 роках –член Рівненського окружного проводу ОУН. Довгий час хворів на туберкульоз. Помер навесні 1951 року в підпіллі.

воду ОУН; Святослав Криницький-“Славко”¹¹, керівник охоронної боївки окружного проводу; та Григорій Довбенко-“Юрко”¹², який певний час виконував функції районного провідника ОУН. Карально-репресивні органи намагалися відслідкувати всіх людей, що могли підтримувати з ними зв'язок – родичів, друзів, однокласників чи просто знайомих. Зокрема, співробітники МДБ слідували за Андрощуком Іваном Тимофійовичем з села Дермань Другий, який у 1949 році був сільським фінансовим агентом і допомагав підпіллю; Дубич Катериною з хутора Набивці, яка дозволила збудувати бункер у своєму господарстві; Каменякою Валентиною, яка допомагала купувати ліки у Рівному; Кравчук Вірою Петрівною та Рудою Марією Євгенівною, що мешкали у селі Дермань Другий.

У жовтні 1952 року було затримано Володимира Демидовича Красовського, 1934 року народження з Дерманя Першого¹³. Під тиском слідчого старшого лейтенанта держбезпеки УМДБ Рівненської області Распутіна 4 листопада 1952 року він зізнався в тому, що до них у хату часто заходили повстанці. Спочатку це був сусід Іван Семенович Рудий, який згодом пішов у підпілля, а також бандерівець “Іжак”. Батьки їх годували. У 1945 році вояк УПА Іван Рудий був вбитий енкаведистами, а “Іжак” перестав заходити. Через два роки родину Красовських знову почали відвідувати повстанці “Руслан”, “Сторчан”, “Крук”, “Якір”, “Зима” та той же “Іжак”.

Влітку 1948 року “Іжаком” з двома підпільниками переховувались у клуні Красовських і просили Володимира, щоб він дав їм щось їсти. Тоді ж “Іжак” вручив йому для прочитання брошуру “Вчителька”. Як розповідав В.Красовський, навесні 1949 року його з матір'ю викликали з хати у двір “Руслан”¹⁴, “Сторчан”¹⁵ та ще один невідомий. Вони попросили спорудити на полі бункер, після зведення якого переховувались там до зими 1949 року, до моменту ліквідації “Сторчана”¹⁶. Родину Красовських повстанці також використовували для зв'язку між собою. Зокрема, влітку “Руслан” приніс грипс і попросив його передати “Іжакові”. Марта Красовська занесла цей грипс доньці Ліді Красовській-Шарковій, яка вийшла заміж і проживала у селі Урвенна Здолбунівського району, куди заходив “Іжак”. Згодом з Урвенни надійшла відповідь для “Руслана”. Влітку наступного, 1950 року, “Іжак” приходив до Красовських у Дермань і розпитував про обставини загибелі “Руслана” та “Сторчана”. Про “Руслана” ті нічого не знали, а “Сторчан” був вбитий військовими неподалік від нашої їхньої хати¹⁷. Однієї ночі до

¹¹ Криницький Святослав Зіновійович, 1920 року народження, уродженець села Дермань Другий. Діяв під псевдонімом “Славко”. Був особистим зв'язковим та керівником охорони окружного провідника А.Маєвського-“Уліяна”. У 1947 році створив молодіжну групу ОУН серед дерманців, яка розповсюджувала націоналістичні листівки в селах Мізоцького району. Загинув у травні 1948 року.

¹² Довбенко Григорій Євгенович, 1920 року народження, уродженець села Дермань Другий. Діяв під псевдонімами “Юрко” і “Чорний”. Керівник боївки охорони окружного проводу ОУН у 1950-1951 роках. Загинув у бункері в лісі Мізоцького району Рівненської області 8 або 9 жовтня 1951 року.

¹³ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-6809, арк.53-59.

¹⁴ “Руслан”, “Месник”, “Галичанин”. Керівник Острозького районного проводу ОУН. 19 лютого 1950 року вбитий на території Острозького району. У його бункері було вилучено діючу друкарню.

¹⁵ Бухало-Рудий Гнат Григорович-“Сторчан”, уродженець Дерманя Першого. Загинув у 1950 році.

¹⁶ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-6809, арк.53-59.

¹⁷ Там само.

хати Красовських завітали Адам Ясен-“Крук”¹⁸ з Дерманя Першого, “Якір”¹⁹ і “Зима”. “Крук” передав грипс для “Їжака”, і М.Красовська знову віднесла його до своєї доньки. Десь через місяць з’явився “Їжак” і передав грипс “Крукові”. Перед цим троє згаданих повстанців двічі заходили за відповіддю, але її не було, і вони кілька днів переховувались у клуні.

Восени 1950 року повстанці запасалися продуктами на зиму. Група “Їжака” доручила Анатолію Шаркову зарізати телицю в селі Урвенна. Сестра Ліда повідомила про це Володимира Красовського, і він ходив допомагати. 21 лютого 1953 року Шаркову Лідію Демидівну, 1927 року народження, було заарештовано²⁰. В протоколах слідства зафіксовано, що вона була довіреною зв’язковою “Їжака” й мала псевдонім “Катерина”. Л.Шаркова повідомила, що певний час повстанці не давали про себе знати, а влітку 1949 року прийшли до неї вночі в Урвенну, попросили їсти та поцікавилися, що чути в селі. Потім вночі вони привели телицю, сказавши зарізати її на м’ясо. Контактувала Ліда з групою “Їжака” до 1952 року. Далі цей зв’язок припинився. З’ясованих фактів для слідчих з УМДБ виявилось достатньо, щоб підготувати звинувачення, за яким молоду жінку засудили до ув’язнення на 25 років у виправно-трудовах таборах. Лідія Шаркова вийшла на волю тільки 4 січня 1957 року²¹.

У підпіллі з 1948 року перебувала друкарка Рівненського окружного проводу ОУН Віра Максись-“Таня”. Її родина певний час була під пильним наглядом, а згодом вивезена у Сибір. Віра Максись знала Анатолія Маєвського як зверхника під псевдонімом “Требля” ще з 1946 року, коли вона навчалась у фельдшерсько-акушерській школі у Рівному. Він її детально розпитував про становище у місті, як проходить навчання, якою мовою викладають предмети вчителі, чи багато комсомольців. У кінці 1947 року провідник покликав її у Верхівський ліс між селами Дермань Другий та Верхів і попросив придбати медикаменти, яких украй бракувало. Віра кілька разів купувала ліки і приносила їх в умовлене місце, звідки підпільники їх забирали²². У квітні 1948 року В.Максись зустрілась з С.Криницьким-“Славком”, якого інформувала про становище у фельдшерсько-акушерській школі.

У подальшому дівчина зрозуміла, що радянські каральні органи слідкують за нею, але продовжувала зустрічатись з повстанцями під час поїздок з Рівного додому. 1 та 3 липня 1948 року Ганна була таємно доставлена в УМДБ Рівненської області й допитана про свої зв’язки з підпільниками ОУН, у тому числі про “Уліяна”-“Треблю”. Оперативники почали схилити молоду дівчину до секретної співпраці і, навіть, поставили перед нею завдання виявити місце перебування А.Маєвського. 22 липня

¹⁸ Ясен Адам Якович, 1930 або 1931 року народження, мешканець села Дермань Другий. Освіта 5 (або 9) класів. Псевдонім “Крук”. Учасник підпілля ОУН з жовтня 1949 року. Перебував в 1951 року у боївці Г. Довбенка-“Юрка”. Боївка діяла в основному на території Мізоцького району. Дострелився з власної зброї, оточений працівниками МДБ 9 лютого (січня?) 1952 року в бункері в у Дермані Другому.

¹⁹ Гордійчук Сава Сафронович, 1912 року народження, з села Грозів Острозького району. Захоплений живим у 9 липня 1952 року співробітниками МДБ. Засуджений військовим трибуналом Прикарпатського ВО 12 грудня 1952 року за ст. 54-1а до розстрілу. 22 січня 1953 року вирок виконано у Львові.

²⁰ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-7242, арк.31-33.

²¹ Там само, арк.153-157, 228, 229.

²² ГДА СБУ, Рівне, спр.П-13068, арк.29-31.

1948 року В.Максись відвідав один з офіцерів МДБ й розпитував про “Греблю”, але дівчина відповіла, що нічого не знає. На наступну зустріч, заплановану на 9 серпня, вона вже не з’явилась. Чекісти в таких випадках констатували – “перейшов чи перейшла на нелегальне становище”. Віра зустрілась з повстанцями і розповіла про те, що була змушена втікати з Рівного. Вони передали цю інформацію А.Маєвському-“Уліяну”. Саме він вирішив питання про впровадження її у діюче підпілля, присвоїв псевдонім “Таня” та надав можливість працювати друкаркою окружного проводу ОУН. Він, як колишній референт СБ, розумів, що чекісти користувалися таким шляхом, щоб закидати у підпілля своїх агентів-внутрішників, але до Віри Максись відчував довіру, оскільки добре знав всю її родину. “Таня” довгий час переховувалась з керівниками окружного проводу у Верхівському лісі, а потім перейшла з групою повстанців у Гошанський район.

Влітку 1951 року В.Максись знову зустрілась з окружним провідником “Уліяном” у Гурбенському лісі. Туди її привів зв’язівець “Кулемет”²³. А.Маєвський вирішив приєднати “Таню” до групи “Тараса”, яка діяла на території Мізоцького району. Бункер було облаштовано у селі Спасів. Та через деякий час перебування у цьому селі стало ризикованим, оскільки Д.Кітлик-“Тарас”²⁴ застрелив дільничного міліціонера, який випадково виявив їхню криївку²⁵. Підпільники швидко забрали необхідні речі й рушили в дорогу. Біля села Коршів зустрілись з керівником технічної ланки Й.Бобрицьким-“Славком”. Він повів їх у село Півче, у власний бункер. Там зібралась значна група повстанців – “Таня”, “Тарас”, “Мисливець”, “Славко”. “Уліян” прийшов у цю криївку десь через тиждень. Всі перебували тут до середини липня 1952 року, після чого перейшли у Кременецький ліс. Ліс для повстанців влітку завжди був великою відрадою. Тут вони проводили свої наради, активно налагоджували зв’язки, намагалися поправити підірване за зиму здоров’я, вдихаючи цілюще лісове повітря, наповнене пахощами різнотрав’я та хвої.

У серпні 1952 року “Уліян” наказав “Тані” на осінньо-зимовий період часу перейти на територію Острозького району і приєднатись до повстанців “Дениса”, “Зінька” і “Володі”²⁶. Зустріч з ними відбулась між селами Мости і Буща у лісовому масиві, звідки вже вчотирьох підпільники перейшли у Верхівський ліс. Група, з якою перебувала Віра, готувалась зустріти нову зиму. Бункер був споруджений на Бродівських хуторах у господарстві Хоми Дробинюка. Якось “Денис” і “Зінько” передали грипс, написаний “Уліяном” особисто для Віри. У ньому він давав завдання друкарці щодо розмноження листівок та літератури і встановлював зв’язок на наступну весну. Але одного дня повстанці, які пішли за продуктами, не повернулись до підземного сховища. Через деякий час надійшла звістка про їхню загибель. Тому “Таня” зиму 1952-1953

²³ Павлюк Борис Васильович (за іншими даними – Антонович), з села Великий Олексин Рівненського району. Мав псевдоніми “Кулемет”, “Борис”, “Мороз”. Кур’єр ОУН, довірена особа А. Маєвського, діяв у Гурбенському та Кременецькому лісах. Згодом керував групою кур’єрів Рівненського окружного проводу ОУН. Зустрічався з А.Маєвським у серпні 1951 року в лісі неподалік від села Майдан Мізоцького району. Тоді ж призначений керівником лінії зв’язку, що йшла з Рівненської у Житомирську область. Загинув у бою з оперативною групою МДБ 20 серпня 1952 року у селі Пашуки Гошанського району.

²⁴ Кітлик Дмитро Іванович (“Тарас”, “Старий”), уродженець села Мізочик Мізоцького району. Загинув 1 липня 1953 року у селі Спасів того ж району.

²⁵ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-13068, арк.29-31.

²⁶ Загинули восени 1952 року біля села Бухарів Острозького району.

років переховувалась самостійно. Вона мала певні кошти, залишені хлопцями, і витратила 800 карбованців на мило, гас, папір та інше²⁷.

Навесні Віра Максись не змогла встановити зв'язок з діючим підпіллям, тому вирушила у родинну сторону, до села Дермань. Кілька днів змучена добивалась до села, тримаючи у кишені пістолет та гранату. 15 травня 1953 року зайшла до рідної тітки, де поїла та заснула міцним сном. Але тітка не рада була приходу племінниці. Вона швидко послала дитину зі звісткою до бригадира про несподівану гостю. Поки “Ганя” спала, кілька “стрибків” та партійних активістів увірвалися до хати, скрутили дівчину та відібрали зброю. Далі її відвезли у Мізоч, а звідти до Рівного.

Слідчі МДБ піддали Віру Максись тяжким тортурам та психологічному тискові, вимагаючи інформації про діюче підпілля. Вона була змушена показати кілька криївок у різних селах, де переховувалась. Якось у липні 1953 року Віру вивели на подвір'я УМДБ і показали тіла двох загиблих повстанців. Ліворуч лежав худорлявий, низького зросту чоловік, який мав чорне волосся і невеликі вуса, а праворуч – дещо вищий, теж чорнявий чоловік міцної статури. Лейтенант Шалаєв запитав її, чи впізнає вона вбитих чоловіків. Перед нею лежали спотворені насильницькою смертю тіла “Чорного”²⁸ (ліворуч) та “Тараса”. З ними вона познайомилась восени 1950 року у Гурбенському лісі, а останній раз бачила влітку 1952 року. З “Тарасом” довгий час переховувалась взимку 1950-1951 років у селі Коршів, у будинку Василя Матвійчука, знала його, як відважного повстанця. Хлопці дуже часто ходили разом. “Чорний” мав на озброєнні СВТ та пістолет, а “Тарас” – ППШ і пістолет. Тепер їх не стало.

Офіційно слідство у справі В.Максись розпочалось щойно у 1954 році. До того рівненські чекісти намагались використати “Ганю” у власних цілях. Довели її до душевної хвороби²⁹. Тільки 1 листопада 1956 року, після тривалого лікування у психіатричній лікарні, Судова колегія в кримінальних справах Рівненського обласного суду під головуванням Симонця засудила Максись Віру Пилипівну на підставі статей 54-1а, 54-11 Карного кодексу УРСР до 25 років виправно-трудових таборів, з конфіскацією майна і обмеженням у правах згідно пунктів “а”, “б”, “в” статті 29 КК УРСР на п'ять років³⁰. На той час діючих підпільників на Рівненщині вже не було. Загинув й Анатолій Маєвський-“Уліян”.

Після захоплення Віри Максись у підпіллі з дерманців залишився діяти тільки “Мисливець”, він же “Лопух”, насправді Довбенко Іван Максимович, уродженець села Дермань Другий, зв'язковий Рівненського окружного проводу ОУН. Як свідчив захоплений у жовтні 1950 року керівник зв'язку крайового проводу ОУН на ПЗУЗ І.Власюк-“Назар” зв'язок з “Уліяном” здійснювався через підпорядкованого йому керівника кур'єрської групи “Тихого”, з яким 8, 18, 19 числа кожного місяця відбувалися зустрічі на березі річки Стубла, між селами Милостів та Гуменники Рівненського району. “Тихий” отриману пошту передавав кур'єрській групі “Лопуха”, з якою зустрічався вже 25-26 числа кожного місяця в околицях села Конюхи

²⁷ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-13068, арк.32-39.

²⁸ Карпюк Віталій Васильович (“Чорний”, “Марко”, “Петрусь”). Загинув 1 липня 1953 року у селі Спасів Мізоцького району.

²⁹ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-13068, арк.32-41.

³⁰ Там само, арк.197. Віра вийшла на волю тільки 3 листопада 1960 року, відбувши 7 років та понад 5 місяців важкої каторги. Була реабілітована щойно 24 червня 1993 року прокуратурою Рівненської області.

Дубенського району. І.Довбенко-“Лопух”, у свою чергу, пошту передавав М.Салаті-“Павуку”³¹. Той приносив її безпосередньо “Уліяну”, з яким щомісячно зустрічався 21-22 числа десь на межі Мізоцького та Кременецького районів у лісі. Цією ж лінією зв’язку переносилась пошта від крайового провідника ОУН на ПЗУЗ В.Галаси-“Орлана” до члена Проводу ОУН В.Кука-“Леміша” і далі до “171” (адреса Романа Шухевича)³².

На випадок знищення групи “Тихого”, чи неможливості двічі поспіль сконтактувати з нею, “Назар” мав домовленість про особисту зустріч з І. Довбенком-“Лопухом” у районі села Ульбарів, 15-16 числа кожного місяця. Для цього існував спеціальний пароль.

Якби зв’язкова лінія обірвалась через знищення “Лопуха”, то “Назар”, маючи спеціальний пароль, повинен особисто зустрітися з “Павуком” 5-6 чи 8-9-10 числа відповідного місяця у Кременецькому лісі, у районі хати лісника, що на півдорозі між селами Гурби та Майдан Мізоцького району, або 29-30 числа на узліссі поблизу села Ульбарів Дубенського району³³. Тобто, вже з кінця 1940-их років “Лопух” діяв у досить важливій штафетній ланці, яка підтримувала зв’язок з керівником Рівненського окружного проводу ОУН “Уліяном” та передавала пошту від керівництва Волинського підпілля ОУН керівництву Проводу ОУН – тобто Романові Шухевичу та Василеві Куку.

Коли влітку 1953 року “Уліян” зустрівся з Василем Галасою-“Орланом”, то повідомив про невідрадний стан у його окрузі: кілька підпільних груп було знищено емдебістами, друкарка “Ганя”, втративши контакти з підпіллям, була схоплена у Дермані; “Кулет”, що мав принести пошту з Житомирщини, на зв’язок не вийшов; колишній шеф зв’язку “Назар”, відчуваючи недовіру до себе з боку повстанців, кудись втік; місцеве населення, залякане терором МДБ та великим терміном ув’язнення тим, хто надає допомогу підпіллю (25 років виправно-трудова таборів), відмовлялось надавати їжу та місця для будівництва бункерів. Обидва керівники розуміли, що їхня боротьба згасає, залишилися лічені місяці для діючих осередків підпілля. Рано чи пізно машина МДБ через своїх агентів вийде й на них.

“Уліян”, знаючи що “Орлан” прямує на Хмельниччину до окружного провідника “Скоба”, відраджував його від такого кроку, відчуваючи в тому якийсь підступ з боку чекістів. “Скоба” вони добре не знали, через що можна було потрапити у хитро сплетену пастку. Він вислухав останні розпорядження зверхника: 1) група М.Салати-“Павука” має залишатись для зв’язку між ними та В.Куком на Кременеччині, підготувавши кілька добре облаштованих бункерів; 2) “Уліян” призначається заступником провідника ОУН на ПЗУЗ і відповідає за діюче тут підпілля; 3) кур’ери “Байда” і “Степан” повинні спробувати відновити зв’язок з Житомирським окружним проводом ОУН. Загалом, під керівництвом “Уліяна” залишилось всього шестеро підпільників³⁴. Рівненський окружний провід практично перестав існувати і діяти.

Анатолій Маєвський, взявши з собою “Лопуха” і “Славка” пішов будувати нове сховище, оскільки на старі бункери він вже не розраховував. Підпільникам

³¹ Салата Микола, 1921 року народження, родом з села Гільча Здолбунівського району. Мав псевдоніми “Павук”, “Бурий”, “Довгий”, “Кавка”, “Ліра”, “Мефодь”. Керівник групи зв’язківців Рівненського окружного проводу ОУН. Загинув 1 вересня 1953 року у селі Лідухів Почаївського району Тернопільської області.

³² ГДА СБУ, ф.13, спр.372, т.68, арк.24-26.

³³ Там само.

³⁴ Марчук І. Знайти і знищити “Уліяна” / І.Марчук // Вісті Рівненщини. – 2007. – 12 жовтня.

вдалося зустрітися з Миколою Матвійчуком³⁵ та його родичами, що проживали у селі Здовбиця та на хуторі Греновщина. Вони раніше зрідка допомагали повстанцям, а тепер ті просили у них прихистку. Микола погодився на те, щоб у його льосі, який знаходився на відстані 5 метрів від хати, був збудований бункер. Він був розрахований тільки на одну людину і мав такі розміри: висота 170 см, довжина 135 см, ширина 130 см. Навіть для однієї людини невисокого зросту у ньому було б доволі тісно. Та “Уліян” вибору вже не мав. Він залишився тут, відправивши “Лопуха” і “Славка” будувати ще одну окрему криївку й розуміючи, що боротьба вже припинена, а підпілля розгромлене.

24 серпня 1953 року о 15 годині 45 хвилин чекістсько-військова група у складі 40 чоловік під командуванням підполковника Дмитрієнка і його заступника майора Рилова на хуторах біля села Дорогобуж Гошанського району блокувала двох повстанців – “Байду” і “Степана”, що переховувались у хліві. Це була кур’єрська група зв’язку окружного проводу “Уліяна”. Підпільники відмовились здатися, відкривши вогонь по оперативниках. Згодом підпалили хлів і намагались вирватись під прикриттям диму з кільця оточення. У ході перестрілки повстанці загинули, знищивши 1-го бійця та 1-го поранивши. Чекістам дістались трофеї – чеський кулемет, автоматична гвинтівка, 2 пістолети (“Вальтер” і “ТТ”) та 20 патронів. Після цього 25-26 серпня 1953 року у районі лісових масивів 0662-1260³⁶ силами 2-го і 3-го дивізіонів військ МВС (всього 418 солдатів) проведена масштабна чекістсько-військова операція з пошуку “Уліяна”. Жодних результатів вона не принесла, було виявлено тільки 5 старих сховищ у лісі 1260³⁷.

Пастку для члена проводу ОУН, єдиного представника Української Головної Визвольної Ради у Рівненській області і одночасно крайового провідника ОУН Волині та Полісся Василя Галаси-“Орлана”, його дружини Марії Савчин-“Марічки” та охоронця Миколи Примаса-“Чумака” влаштували сусіди – чекісти Кам’янець-Подільської області. Вони створили з числа захоплених підпільників колишнього Кам’янець-Подільського окружного проводу ОУН під криптонімом “Дон” новий легендований окружний провід на чолі з переверованим керівником цього проводу М.Качановським-“Скобом”³⁸. Він відновив зв’язок з волинськими підпільниками за допомогою легендової чекістами групи зв’язківців з Кременеччини “Закат” і викликав 28 червня 1953 року “Орлана” на зустріч. Після наради зі “Скобом” В.Галаса-“Орлан”, переконаний що на сході діє значна група підпільників, написав про це листа “Лемішу”, передав основні інструкції та запасні зв’язки своєму заступнику “Уліяну”, вирішивши остаточно перенести свою діяльність у східні області України.

11 липня 1953 року крайовий провідник ОУН прибув у лісовий масив біля села Ямпіль Білогірського району нинішньої Хмельницької області. Після сніданку о 7.30 ранку В.Галаса та його дружина почали засинати (у продукти було додано снодійний спецпрепарат “Нептун”, який повстанці називали просто “труйка”; про непоодинокі факти його застосування для захоплення діючих груп повстанців у підпіллі вже

³⁵ Матвійчук Микола Мануїлович, 1924 року народження, уродженець села Здовбиця Здолбунівського району.

³⁶ Так у документі. Які це квадрати і якого лісу встановити не вдалося.

³⁷ Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 / В.Сергійчук. – К., 2005. – С.778, 779.

³⁸ Ковальчук В. Листування керівництва ОУН(б) і УПА на українських землях / В.Ковальчук, В.Огороднік // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. – 2010. – №1. – С.187.

було відомо). За командою “Скоба”, він же агент “Н-26”, двоє бойовиків миттю обеззброїли та зв’язали безпомічне подружжя. “Чумака” перед тим відправили в село на “конспіративну квартиру”, де його теж обеззброїли і захопили, хоча він при затриманні вчинив опір: хотів підірвати всіх гранатою і був поранений. Агенти вилучили у підпільників 21 тисячу карбованців, самозарядну гвинтівку, пістолет “ТТ” і револьвер системи “Наган”, блокноти з записами про встановлені дати зв’язків і шифри. Незабаром на місце прибули оперативні працівники з військовою групою й “Орлан” був відправлений у Київ для допитів³⁹. Від нього вимагали вказати місця умовлених зустрічей з “Уліяном” та іншими керівниками, назвати паролі та написати листа до окружного провідника з викликом на зустріч. Та “Орлан” так складав листи до свого підлеглого, щоб той міг зрозуміти, що його керівник пише не з своєї волі.

Марія Савчин-“Марічка” дружина “Орлана”, якій пощастило вирватися пізніше з лабет КДБ, у своїх спогадах неодноразово згадувала про зустрічі з “Уліяном”:

“Уліян, якого справжнє ім’я було Анатолій, походив з села Кустин... До війни був студентом політехнікуму в Познані... Я вже доволі наслухалась про нього від Орлана, який уважав Уліяна одним з найпомітніших керівників на ПЗУЗ, тож, зустрівшись, віталася із загостреною цікавістю. Переді мною був чоловік, мабуть, у другій половині тридцятки, середнього зросту, русявий, з ясними очима і таким же ясным поглядом, з характерним, наче стесаним назад чолом. Його мова була пересипана дотепами і здоровим гумором, що в ті часи вже нечасто траплялося серед виснажених повстанців. Тим він відразу створював свobodну атмосферу... Уліян суворо додержувався засад конспірації. Криївка маленька, навіть випростатися в ній не можна було на повний зріст, проте дуже добре замаскована. Всередині обладнання аж занадто скромне. Вхід до неї влаштовано у хаті, й таку криївку можна було відчинити кожної ночі, але тут її відкривалось лише раз на кілька ночей, коли треба було вийти на зв’язок або подати свіжу воду. Живились повстанці сухими харчами.

Хоч як важко було жити в суворо визначеному режимі Уліяна, однак повстанці, що з ним проживали або лише спілкувались, дуже його любили і поважали. За невигоди він винагороджував їх щирістю, теплом в особистому наставленні та батьківською турботою за кожного вояка. Душа – не провідник, казали хлопці”⁴⁰.

Криївку “Павука” у селі Лідухів на Кременеччині було закидано гранатами 1 вересня того ж року. У підпіллі їх залишилось троє – “Уліян”, “Лопух” і “Славко”.

У серпні 1955 року в УКДБ по Рівненській області його тодішній начальник полковник Петро Арнаутенко в черговий раз зібрав офіцерів 4-го відділу на термінову нараду. Він повідомив оперативним працівникам основне питання наради – Київ незадоволений тим, що в області продовжує діяти останній керівник Волинського підпілля, окружний провідник ОУН Анатолій Маєвський-“Уліян” та двоє його охоронців Й.Бобрицький-“Славко” та І.Довбенко-“Лопух”, він же “Мисливець”⁴¹. Полковник детально проаналізував основні заходи, що були здійснені у цьому напрямку раніше: впродовж 1953-1954 років вдалося ліквідувати кур’єрів та кілька

³⁹ Марчук І. Знайти і знищити “Уліяна”.

⁴⁰ Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни / М.Савчин. – К.: Смолоскип, 2003. – С.269-270.

⁴¹ Санников Г. Операція “Рейд”, или История одной любви: Спецслужбы в борьбе за Украину (1946-1956) / Г.Санников. – М.: Детектив-Пресс, 2007. – С.131, 132.

підпільних груп, що діяли під безпосереднім керівництвом “Уліяна”, було проведено масштабне прочісування лісів на півдні області, захоплено друкарку окружного проводу В.Максись-“Ганю” та кількох інших підпільників. Але окружний провідник вислизав із розставлених пасток. Його безпосередні зверхники Василь Кук-“Леміш” та Василь Галаса-“Орлан” через хитромудрі агентурні заходи чекістів були захоплені живими, проте відмовились видати свого підлеглого. Окружний провідник “Уліян” опинився у повній ізоляції. Без зв’язків та інструкцій, зі зменькою людей десь на стику Мізоцького, Здолбунівського, Рівненського і Гошанського районів. Підпільники з Волинської області на зв’язок до нього не могли вийти – Луцький окружний провідник Олександр Савира-“Ярош” був знищений ще у травні 1953 року.

Нараду полковник завершив словами: *“Мене щоденно питає секретар обкому, коли ми розберемося з цим “Уліяном” та його бандитами. Незадовільно працюємо у цьому напрямку. Соромно, товариші, терпіти на нашій території дії цього нелегала. Один він залишився зі своєю групою. Останній. Він досвідчений організатор і конспіратор, тому досить небезпечний... Давайте будемо закривати цю оперативну розробку. Активізуйте пошукову роботу, проведіть бесіди з місцевим активом, освідомлювачами на території Здолбунівського, Мізоцького та Рівненського районів. Зверніть увагу на Гурбенський і Верхівський ліси та навколишні села, там раніше було кілька кришок “Уліяна” та переховувалась його друкарка Віра Максись-“Ганя”, члени окружного проводу “Вороний” і “Сірий”, села Устенське I-ше та II-ге, звідки родом охоронець Іван Довбенко-“Лопух”. Десь вони затаїлись тут. Необхідно найближчим часом знешкодити цю банду. По можливості брати живими, а ні – знищуйте”⁴².*

Про окружного провідника ОУН “Уліяна” та його родину чекістам було відомо майже все, адже в ході десятирічної його розробки скрупульозно збиралась інформація про рідних, друзів, риси характеру, звички, підпільне оточення. Під псевдонімом “Уліян” ховався Маєвський Анатолій Васильович, 1915 року народження, родом з села Кустин тоді ще Олександрійського, а нині Рівненського району. Нагороджений Золотим хрестом заслуги у 1952 році за довголітню підпільну боротьбу, перед тим отримав Срібний хрест заслуги. У підпіллі знаходився ще з часів німецької окупації і діяв під псевдонімами “Гребля”, “Йовта”, “Триць”, “Знаний”, “Іно”, “Свтух”, “Микола”, “Старий”, “Стельмах”, “КРС”, “Ткач”, “257”, “940”, “127”, “179”, “77”, “006”. Довгий час він переховувався поблизу села Дермань, у Верхівському лісі, з’являвся у Гурбенському лісі та на Кременеччині⁴³.

Анатолій був досить освіченою людиною. Збереглась його автобіографія написана у підпіллі у серпні 1952 року:

“Життєпис (короткі дані).

Я, Маєвський Анатолій, син Василя і Юлії з дому Бусел, народився 3.VII-1915 році в місті Клевані на Волині. Батьки проживали в с. Кустині р-н Олександрія. Батько мав біля 2 га землі. Склад сім’ї – 4 особи.

В 1936 році скінчив я Рівненську Українську Гімназію. Після матури один рік перебував вдома, бо сестра моя в той час кінчала школу і 2-ох тяжко було вчити. В 1936 і 1937 роках – перебуваючи вдома беру участь у гром. житті, працюю при драматичному гуртку с. Кустин (вистави, річніці, академії і т.д.). В 1938 році дер-

⁴² Там само.

⁴³ Марчук І. Знайти і знищити “Уліяна”.

жу іспит в Познанському університеті на фармацевтичний відділ, куди не попав, а тому вступаю на Мат[ематично] Природ[ничий] Відділ, з думкою, щоб вдруге вступити на фармацевтику. Вийшло так, що замість фармац. поступив у 1938 році на школу “Вища Школа Будови Машин і Електротехніки” на відділ механічний. В тому році вступаю в ряди ОУН в місті Познані. З вибухом війни – 1939 р. вертаю додому і вчителюю в НСШ в с. Кустині. В 1940 році стаю директором тієї школи, а в 1941 р. завведом. В 1941 році – з вибухом війни, беру участь в громадському житті с. Кустин (сипання могил, організація “Січі”, здвиги, вистави, закладаю бібліотеку і “Просвіту”). У 1941 році вступаю в міліцію у місті Рівне, працюю в канц[елярській] роботі біля славної пам’яті В. Робітницького. Там побув всього 1-2 місяці, і коли німці взяли те все в свої руки, я кидаю міліцію і учителюю в своєму селі – був директором. У 1942 році на доручення Організації переносюся до Рівного, де працюю в харитативній установі – “Окружна Місцева Інституція Самопомоги”⁴⁴ і виконую доручувану роботу Організації. Під час арештів в м. липні втікаю від гестапо і переходжу у підпілля.

В 1943 році – в підпіллі був спочатку надрайонним реф[ерентом] пропаганди. Літом 1944 року стаю ком[ендантом] СБ при надрайоні. До березня [слово перекреслене] 1945 року моїм зверхником орг[анізаційним] сл[авної] п[ам’яті] д[руг] Матрос. В березні 1945 року впав мій зверхник сл[авної] п[ам’яті] д[руг] Супрун і я обнімаю надрайон. В 1946 році призначають мене на Окружного на становищі якого працюю до сьогодні.

Суджений не був, в тюрмі не сидів. В Орг[анізації] караний також не був. В 1946 році був повідомлений про нагородження “Срібним хрестом заслуги”. Сестра на Сибіри.

Про батьків не знаю нічого. Знаю, що в 48 році мати скривалася від більшовиків в інших районах”⁴⁵.

Родина Маєвських згідно чітких директив ЦК КП(б)У, як і сотні інших родин учасників українського визвольного руху, мала бути вислана у жовтні 1947 року, а все її майно конфісковане на користь радянської влади. Батько та матір А.Маєвського були змушені переховуватись. Василь Федорович виїхав у Чернігівську область, у село Рибці до рідної сестри Устинії Краснопольської, де і був заарештований 1 грудня 1949 року співробітниками відділу 2-Н. 28 жовтня 1950 року заарештували і племінника, Олексія Краснопольського, який у ті голодні часи їздив з Чернігівщини до дядька у Кустин по картоплю та збіжжя, а потім допоміг йому на певний час втекти від висилки у Сибір. 25 жовтня 1950 року постановою Особої наради при МДБ СРСР Маєвського Василя та Краснопольського Олексія засуджено на 10 років позбавлення волі як родичів члена ОУН Маєвського Анатолія. Мати була схоплена 1949 року і певний час утримувалась у Рівненській в’язниці, померла у вагоні під час етапування у Сибір 1950 року⁴⁶.

Пізно ввечері 18 серпня 1955 року в УКДБ зателефонував начальник Здолбунівського райвідділу міліції і схвилювано повідомив, що тільки-що вони затримали підпільника ОУН Івана Максимовича Довбенка-“Мисливця”, який вийшов з повинною. Оунівець подзвонив з телефона-автомата на залізничному вокзалі Здолбунова

⁴⁴ Цю установу очолював Леонід Ступницький.

⁴⁵ Марчук І. Знайти і знищити “Уліяна”.

⁴⁶ Там само.

у райвідділ і сказав, що хоче здатися і знаходиться у привокзальному буфеті⁴⁷. Кілька міліціонерів, які чергували того дня на вокзалі, затримали підпільника і безперешкодно отримали від нього готовий до стрільби пістолет “ТТ”⁴⁸. “Мисливця” негайно передали співробітникам КДБ та привезли машиною у Рівне.

Полковник Арнаутенко розумів – “Мисливець” це конкретний вихід на “Уліяна”. Він точно знає, де той переховується і які задуми виношує. На попередньому допиті підпільник розповів, що їхня група майже не діє, зброю сховали у спеціальній криївці. “Уліян”, якого він відвідував вчора, дуже хворий і вже довгий час не залишає підземний бункер. Він та “Славко” отримали наказ легалізуватися ще весною цього року. “Славко” за підробленими документами виїхав у Красноярський край до сестри, а сорокарічному “Мисливцю” не хотілось кидати напризволяще хворого керівника, та й родини як такої у нього майже не було.

За ніч було опрацьовано план по захопленню чи ліквідації “Уліяна” та створено оперативну групу з кількох чекістів, серед яких були заступник начальника 4-го відділу капітан Радул, начальник відділення цього відділу капітан Гненюк, старший оперуповноважений цього відділу капітан Стекляр, начальник Здолбунівського райвідділу КДБ підполковник Дмитрієнко та піднято по тривозі групу солдатів на чолі з лейтенантом Осіновим. Вранці чекістсько-військова група разом з “Мисливцем”, на якого накинули плащ-намет, щоб ніхто не впізнав, на вантажних автомашинах прибула до села Здовбиці та швидко оточила хату Матвійчука Миколи Мануїловича, яка й зараз знаходиться неподалік від залізничного переїзду. Також як свідків було запрошено сусідів, голову колгоспу і колишнього керівника “стрибків”. Господар, викликаний чекістами на двір, був змушений показати вхід у криївку, яка знаходилась у льосі на подвір’ї. Коли відкрили люк сховища, один з офіцерів крикнув, щоб “Уліян” здавався, інакше бункер закидають гранатами. Невдовзі під землею пролунав приглушений пістолетний постріл. Привели “Мисливця” і показали стволом автомата на люк – лізти до криївки. Через кілька хвилин на краю люка з’явилися руки “Мисливця”, в одній з них був пістолет “Вальтер”. Вилізши, він повідомив, що провідник палив якісь папери, а тоді застрелився з цього пістолета. Стріляв у голову.

Один з офіцерів взяв ліхтар і обережно спустився оглянути невеликий бункер. Він потім згадував: *“Уліян лежав на спині, на лежанці. Був він у чистій сорочці-вишиванці. Очевидно, одягнув перед тим як піти з життя. У галіфе та шерстяних шкарпетках. Мертвий, він виглядав набагато старшим від своїх років. Абсолютно біле волосся та такі ж посивілі вуса. Обличчя зовсім спокійне, поголене... На правій скроні невелика кривава пляма... На маленькому столику гасова лампа без скла. На ній він намагався спалити деякі документи, але не встиг”*⁴⁹.

У звіті про ліквідацію А.Маєвського зазначено: “Під час огляду сховища було вилучено: автомат ППС і чотири ріжки до нього; пістолет ТТ; пістолет “Вальтер”; патронів до ТТ 126 штук, до Вальтера 12 штук; дві ручні гранати; польова сумка з оунівськими документами та літературою у кількості 18 примірників, серед яких брошура авторства Василя Кука “Колгоспне рабство”, журнали “За волю нації”,

⁴⁷ Власне, таку версію подає Г.Санніков у книзі “Операція Рейд”. Можливо, що все відбувалось дещо й не так, але “Мисливець” дійсно здався 18 серпня 1955 року.

⁴⁸ Санніков Г. Операція “Рейд”. – С.134.

⁴⁹ Там само. – С.144.

“Молодий революціонер”⁵⁰. Так нескореним пішов з життя останній керівник волинського підпілля “Уліян”.

Матвійчука Миколу, який на той час працював водієм у місцевому колгоспі, одразу було заарештовано і відправлено до Рівненської в’язниці. Як свідчить довідка про його реабілітацію, Микола 10 листопада 1955 року був засуджений по статті 54-1а на 10 років позбавлення волі без конфіскації майна. Унаслідок амністії був звільнений 2 жовтня 1958 року⁵¹.

“Лопух”, оселившись у Києві, виконував надалі спецзавдання КДБ. Колишній співробітник МДБ УРСР Г.Санніков згадував: “Ми продовжили розпочату з ним у Ровно роботу... Мисливець вів себе відверто, на всі питання давав ґрунтовні відповіді... Він був готовий чесно “відпрацювати” свої гріхи та злочини”⁵². Це було тільки на руку органам держбезпеки, які намагалися використати таких людей максимально. І.Довбенку 1955 року виповнився 41 рік, його тримали у Києві на конспіративній квартирі, згодом переселили на Поділ у хату до тридцятип’ятирічної вдови, яка мала трьох дітей. Через рік вони одружились, хоча Іван вже мав сім’ю, яка була вивезена у Сибір. Колишній підпільник мав художній хист, різьбив по дереву (приклад його ППШ був майстерно оздоблений мисливськими сценами) та й псевдонім “Мисливець” походив від його захоплення полюванням. За Польщі закінчив тільки 4 класи сільської школи, відслужив дійсну службу у польській армії, 1939 року обороняв Річ Посполиту, потім 1941 року воював під Києвом вже у складі Червоної армії. Далі німецький полон і повернення у рідне село, де 1943 року він поповнив ряди повстанців.

У 1953-1954 роках “Мисливець” іноді з’являвся у селах навіть вдень, маючи у кишені тільки пістолет, відвідував стоматолога в Здолбунові, фотографувався на документи, але чекісти його так і не впіймали. Він бачив, що “Уліян” дуже хворіє і не залишає сховища. Той нібито написав для нього і “Славка” звернення на англійській мові до командування англійської чи американської армії наступного змісту: “Представнику армії США чи Великобританії. Пред’явник цього документу є вояком УПА і членом ОУН. Його псевдонім “Мисливець”. Він надасть армії допомогу у боротьбі з більшовиками і радянською владою. Окружний провідник Уліян. 26 червня 1954 року”⁵³. Це звернення обидва охоронці сховали у пляшки, які закоркували воском і закопали. Чи було таке звернення, залишається на совісті Г.Саннікова, оскільки заарештований “Славко” цю інформацію не підтвердив і про жодні листи на англійській мові не згадував.

1956 року чекісти вирішили використати Івана Довбенка як кур’ера від псевдопідпілля за кордон, але йому потрібен був товариш, який не підозрював би у ньому агента. Тому навесні того ж року “Мисливець” знову почав з’являтися на південній Рівненщині, перевіряючи свої колишні зв’язки. Він виявив значну кількість молодих людей, які бажали втекти з “радянського раю”. Але насправді всі вони були поставлені на оперативний облік КДБ як антирадянський елемент. Згодом спроби імітувати дії підпілля на Рівненщині відпали, і робота у цьому напрямку припинилась. Г. Санніков востаннє зустрів “Мисливця” того ж року у Києві, після чого більше його не бачив⁵⁴.

⁵⁰ Марчук І. Знайти і знищити “Уліяна”.

⁵¹ Архів науково-редакційної групи “Реабілітовані історією. Рівненська область”, копія.

⁵² Санніков Г. Операція “Рейд”. – С.262.

⁵³ Там само. – С.272.

⁵⁴ Там само. – С.283.

Інший охоронець “Уліяна” Йосип Бобрицький-“Славко”⁵⁵ спробував легалізуватися. Одягнувши знайдений одяг залізничного робітника, він у липні 1955 року поїхав у рідне село Дички на Рогатинщині до родичів, де дістав документи на інше прізвище. На початку серпня виїхав у Красноярському краї, врахувавши, що на території Західної України його можуть активно розшукувати. Однак І.Довбенко-“Мисливець” знав про його плани. Встановивши, де мешкає близька родина “Славка”, працівники КДБ 21 листопада того ж року затримали його на території Казачинського району Красноярського краю й спробували використати для виявлення антирадянських настроїв у середовищі колишніх політв’язнів. Однак Й.Бобрецький не захотів зраджувати своїх земляків, які вже й так зазнали чимало горя у радянських тюрмах і таборах. На вимогу УКДБ по Рівненській області 13 червня 1957 року він був офіційно заарештований. Вироком Рівненського обласного суду від 10 лютого 1958 року згідно ст. 54-1а, 54-8, 54-11, 138 ч.1 п. г Карного кодексу УРСР Йосипа Бобрецького засуджено до розстрілу з конфіскацією майна⁵⁶. Вирок виконано 23 липня того ж року в Києві.

Так завершилась епопея дерманських підпільників. На той час боротьба з повстанцями перемістилась в ідеологічну площину. Готувався удар по національній пам’яті та самосвідомості. Компартійні режисери з Києва та Рівного почали розкручувати маховик “Дерманської трагедії”, пересмикуючи факти, події, нівечачи людські долі.

⁵⁵ Й.Бобрицький-“Славко” родом з села Дички Рогатинського району Івано-Франківської області. Мав ще псевдоніми “Кучерявий”, “Око”, “Зубчик”, “Петро”.

⁵⁶ ГДА СБУ, Рівне, спр.9958, т.5, арк.226.

“Дерманська трагедія”

Працюючи над матеріалом про “Дерманську трагедію”, довелося тривалий час студіювати в Рівненській обласній бібліотеці радянські книги, газетні й журнальні публікації, що стосувалися повоєнних подій у селі. Повернувшись з книгозборища з етим нашим замовленням, черговий бібліотекар передала запитання, поставлене їй працівниками, які розшукували книги: що це за маніяк не дає їм спокою? В першу мить подумалося, що йдеться про кількість замовлених книг. І лише за тим знайшлась відповідь: справа не в кількості, а в назвах.

Убивці, Виродки, Вирване серце, Плем’я упирів, Продай-душі, Ті, що канули в пійму, Поета розстріляли надвечір, Розстріляні ночі – це лише дециця титулів з тих книг, які ми замовляли. Класичний набір для найменування маскультової продукції жахить, така собі “лякалка по-радянськи”. А ще – ключ до свідомості й підсвідомості радянської дівчорі і молоді: жовтенят, піонерів, комсомольців, учнів, студентів... Надто рясно було таких назв, щоб залишити це випадкові.

Як відомо з курсу психіатрії, маніяк – це людина з хворобливим станом психіки, для якої характерне зосередження свідомості й почуттів на якійсь одній ідеї. В нашому випадку такою ідеєю-фікс, яку компартійна номенклатура намагалася (зазначимо – не без успіху) імплантувати в свідомість радянського загалу, найперше молоді, стала боротьба з УБН – українським буржуазним націоналізмом.

Ідеологічні кампанії, які здійснювалися компартійною номенклатурою УРСР з метою викриття злочинів українських буржуазних націоналістів у 1940-х-1980-х роках, стали іманентною складовою тодішнього правлячого режиму. Дефініція “український буржуазний націоналізм” упродовж майже як півстоліття визначала основний орієнтир для ведення пропагандистського наступу компартійною номенклатурою: українська самостійність як ідея, українські націоналістичні сили як її оборонці, правлячі кола буржуазних країн як союзники українських націоналістів. Головний тактичний прийом, застосований радянською пропагандою, полягав у дискредитації самостійницької ідеї шляхом дискредитації її носіїв, що мало досягатися через викриття кривавих злочинів і цілковитого морального виродження націоналістів.

Ідеологічні кампанії проти “УБН” в різний час були розраховані на вирішення комплексу практичних завдань: за їх допомогою компартійна номенклатура намагалася усунути зі сфери публічного життя в УРСР своїх політичних опонентів – націоналістичні партії і групи та їх лідерів; завоювати маси, сформувавши стійку відразу до націоналізму, найперше в молодого покоління українців; розкручувати маховик

“холодної війни”, звинувачуючи уряди західних країн у потуранні та пособництві українській націоналістичній еміграції; створити заслін проникненню в Україну антикомуністичних ідей із сусідніх до неї країн “народної демократії”.

Задля реалізації цих планів були задіяні різноманітні структури: партійні комітети, комсомол, держбезпека, преса, радіо, школа, вузи, місцеві органи влади, громадські організації, науковці. З’явився обширний пласт псевдонаукової літератури та політичної публіцистики, який до сьогодні становить безальтернативний дискурс проблеми “УБН” і продовжує жити викривальний пафос послідовників її “ідеолога” Дмитра Мануїльського¹.

Випадок Дерманя яскраво розкриває складові, специфіку, технологію викривальних ідеологічних кампаній, спрямованих проти “УБН” з боку номенклатури КПУ-КДБ. Їх натхненники використали топонім “Дермань” як знаковий в цьому контексті (історія з “дерманськими криницями” стала “символом віри” для всіх поборників буржуазного націоналізму). Зважаючи на особливості свого національно-культурного й суспільно-політичного розвитку, Дермань був приречений перетворитись на об’єкт для проведення владою життєво необхідного їй соціального експерименту шляхом конструювання нової історичної ідентичності села.

Отже, чому саме Дермань виявився в епіцентрі ідеологічної боротьби, яку провадила влада проти “УБН”?

Якщо не вичерпну, то посутню відповідь на це питання ми знайшли в “Довідці на села Устенське 1 і 2 Мізоцького району Рівненської області”, підготовленій ще 15 червня 1950 року заступником начальника відділу 2-Н УМДБ Рівненської області майором Журавльовим². У 1957 році оригінал довідки знаходився в Мізоцькому райапараті УКДБ і, очевидно, служив для його працівників практичним керівництвом в оперативній роботі. Згаданий документ достатньо промовистий для того, щоб цитувати його дослівно:

“Села Устенське 1 і 2, які раніше мали назву Дермань, Мізоцького району до останнього часу є найбільш враженими бандоунівським підпіллям в Рівненській області. Ці села є суміжними.

В названих селах нараховується до 1000 селянських господарств, які в своїй більшості є середняцькими. В селі Устенське 2 є жіночий монастир, за Польщі була українська гімназія, а з возз’єднанням Західних областей України з УРСР на базі гімназії створена середня школа.

Наявність гімназії в селі Дермань за Польщі, де серед учнів проводилась велика виховна робота в дусі українського націоналізму, дала значну кількість інтелігенції з числа місцевих жителів, багато з яких стали активними учасниками ОУН.

В перший період окупації німцями території України, коли діяльність ОУН набула широкого розгортання, багато жителів сіл Устенське 1 і 2, в тому числі й місцева інтелігенція, пішли в бандитські формування ОУН-УПА, де зайняли керівне становище.

З сіл Устенське 1 і 2 в різний час, за далеко неповними даними, починаючи з 1941 року, пішло в підпілля ОУН і банди УПА понад 600 чол., в тому числі: з села Устенське 1 – до 300 чоловік і з Устенське 2 – 350 чоловік.

¹ Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини / Д.Мануїльський. – Київ, 1946.

² ГДА СБУ, Рівне, спр.19120, т.1, арк.16-18.

З числа жителів сіл Устенське 1 і 2 була велика кількість керівників оунівського підпілля.

В селі Устенське 2 в 1941 році тривалий час знаходився член Головного “проводу” ОУН – Кук під кличкою “Леміш”, а також систематично там знаходились т.зв. зам. командуючого південної групи УПА під кличкою “Докс”, ліквідований в 1944 році. Останній був одружений з місцевою жителькою Шавронською Лідією Гаврилівною (арештована), і т.зв. командир дивізії УПА під назвою “Холодний Яр” – “Ясен” (вбитий в кінці 1944 року).

В селах Устенське 1 і 2 і в прилеглих до них Верхівському й Буцанському лісах в 1944 і 1945 роках дислокувались крупні бандитські формування УПА – дивізії “Холодний Яр” та ін., учасникам яких жителі названих сіл надавали всебічну допомогу.

В результаті проведених заходів з розгрому бандформувань УПА і оунівського підпілля, дислокованих у районі сіл Устенське 1 і 2 і прилеглих до останніх лісах, з 1944 року до 1950 року ліквідовано понад 700 активних учасників ОУН-УПА.

За цей же час бандитами здійснено цілий ряд зухвалих проявів по селах Устенське 1 і 2, в результаті яких вбито до 200 чоловік з числа партійно-радянського і сільського активу, військовослужбовців і місцевих жителів, які лояльно ставились до Радянської влади; знищено 2 будівлі сільрад, молочний пункт, неодноразово здійснювались напади на сільради і зазнавали пограбування сільські кооперативи”.

Далі в документі наводяться конкретні приклади злочинних дій підпілля ОУН і формувань УПА, в т.ч.: вбивство секретаря Мізоцького РК КПУ Шитікової і зав. обліком того ж райкому Лебедишина; вбивство голови сільради селі Устенське Друге Василя Фридриха і трьох членів його сім’ї; вбивство заступника В.Фридриха; вбивство трьох членів сім’ї червоноармійця Олександра Гнатюка; вбивство військовослужбовців авіачастини старших сержантів Шульженка і Мрестовашвілі, які були в селі проїздом; влаштування вибуху сільради в селі Устенське Перше й підпалу сільради в селі Устенське Друге; пограбування магазину сільпа. Всі, вказані у довідці злочини ОУН і УПА, локалізовані 1944-им роком.

Наголосимо головний месидж процитованого документа: кількість і якість оунівських і упівських кадрів у Дермані – найвища в області, плюс всебічна допомога їм з боку місцевого населення. Імперативний випадок для проведення соціальної хірургії: всі покази суспільної хвороби наявні, стан суб’єкта такий, що без хірургічного втручання просто не обійтись, а в разі летального випадку – туди йому й дорога. До цього варто додати ненаголошену в документі, але добре знану владі та значиму для загалу роль уродженця Дерманя, письменника Уласа Самчука.

У.Самчук став однією з головних мішеней розгорнутої кампанії: йшлося про автора знаменитих “Волині”, “Марії”, “Кулака” – творів надто небезпечних для комуністичної влади за своєю тематикою, ідейним спрямуванням і художньою силою. Принагідно додавалося редагування У.Самчуком у 1941-1942 роках газети “Волинь” у Рівному, яка виходила “німецько-українською мовою”, і де редактор “архілакейськи оспівував Гітлера і фашизм” (вислови Ю.Мельничука).

Компартійним ідеологам і працівникам структур МДБ-КДБ було добре відомо, що в 1930-1940-х роках образ Волині в масовій свідомості краян незмінно пов’язувався з іменем У.Самчука та героїв його книг, що підтверджують численні свідчення учасників просвітянського та національно-визвольного рухів. Заступник командуючого УПА-

Південь Лука Павлишин (“Гор”), зокрема, згадував: *“Гучна незвичайними для всієї України подіяма, розрекламована деякими письменниками, Волинь манила не тільки мене. Манила подолян і галичан, селян і міщан, і особливо – молодь. Всі прагнули хоч краєчком ока вздріти легендарну українську армію, куточок уже вільної, самостійної України, аби впевнитись, що справа ОУН – не фікція. Завблювала тих, котрі зачитувались трилогією Уласа Самчука “Волинь” про пам’ятні розкуркулення й колективізацію, більшовицькі знуцання й тортури. Думалось в дорозі: Як сьогодні виглядають правдиві Володьки і Хведоти?”*³ (Володько і Хведот Довбенки – герої трилогії “Волинь” – авт.).

Одним з основних факторів формування власної національної ідентичності визначив “безцінну “Волинь” Самчука” “сірий волиняк” Микола Сивіцький⁴. Керівник крайового проводу ОУН на ПЗУЗ у 1948-1953 роках Василь Галаса (“Орлан”) назвав У.Самчука “улюбленим автором моєї юності”⁵.

Широка популярність і вплив літературної творчості У.Самчука на культурно-політичний розвиток західного українства були своєрідно засвідчені радянською владою ще напередодні війни з Німеччиною, коли впродовж червня 1940 – березня 1941 років, згідно з наказами начальника Львівського облліту П.Кущинського, потрапили до реєстру забороненої літератури і підлягали знищенню романи “Волинь”, “Марія”, “Кулак” і навіть збірка модерністських оповідань “Віднайде-ний рай”⁶. Фактор часу не дозволив тоді поставити крапку на феномені творчості У.Самчука. В період німецької окупації популярність письменника лише зросла, що привело до надто небезпечних для комуністичної системи наслідків. З найнесподіваніших прикладів варто навести хоча б такий. На початку літа 1948 року, у товаристві молоді, яка працювала в обласному видавництві “Червоний прапор” і редакції однойменної обласної компартійної газети, та була, одночасно, пов’язана з націоналістичним підпіллям, добуваючи для нього типографське обладнання, фарбу і папір, передавалася з рук до рук Самчукова “Марія”, оправлена в палітурки ...з-під книги Миколи Островського “Як гартувалася сталь”⁷. Такої ідеологічної підміни режим допустити не міг, тому заходився рятувати ситуацію.

У 1946 році компартійна влада вирішила, що нова історія села має розпочатися з нової назви, перейменувавши Дермань в Устенське. Перейменування повинно було дати множинний ефект, усунувши з вербального дискурсу небажані для компартійних функціонерів асоціації з Дерманським монастирем, націоналістичним підпіллям і творчістю У.Самчука.

Попри задум авторів перейменування, ефект не спрацював, оскільки в побуті дерманці продовжували вперто триматися попередньої назви. Періодично на підтримку їм приходили діячі культури. Зокрема, в 1974 році видатний український мовознавець і перекладач Борис Тен (Микола Хомичевський), уродженець “старовинного Дерманя,

³ Щеглюк В. “...Як роса на сонці” / В.Щеглюк. – Львів: УПІ ім. Івана Федорова, 1992. – С.112.

⁴ Сивіцький М. Записки сірого волиняка / М.Сивіцький. – 2-ге вид. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – С.167.

⁵ Літературно-меморіальний музей Уласа Самчука в Дермані. – Книга відгуків.

⁶ Львівська національна наукова бібліотека імені В.Стефаника НАН України. – Накази начальника Львівського облліту. – №30(7) від 5 червня 1940 р. – С.19; №82(12) від 30 жовтня 1940 р. – С.144; №9(15) від 5 лютого 1941 р.; №16(16) від 12 березня 1941 р. – С.166.

⁷ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.4962, арк.196.

якому належить таке почесне місце в історії нашої культури”, закликав “повернути історичну його назву замість нічим не виправданого Устенське”⁸.

Однак, тільки 16 червня 1988 року, після численних виступів творчої інтелігенції і звернення мешканців села, вийшов указ Президії Верховної Ради УРСР №6040-XI “Про відновлення селам Устенське Перше і Устенське Друге Здолбунівського району Ровенської області їх колишніх найменувань”⁹. В указі села названі відповідно Дерманню Першою і Дерманню Другою, без огляду на вживану дерманцями чоловічу форму цього топоніма, і засторогу М.Хомичевського про те, що назва села “чомусь трактується в жіночому роді”¹⁰.

Упродовж другої половини 1940-х – першої половини 1950-х роках в Дермані-Устенському і навколишніх селах розпочалось будівництво “нового радянського життя”, яке йшло поруч із “зачисткою” терену від підпілля ОУН. З метою забезпечення належного ідеологічного впливу на місцеву молодь у 1947 році директором Устенської середньої школи призначений Андрій Демченко, випускник Харківського інституту соціального виховання¹¹.

Новий директор негайно взявся до справи. На будівлі школи з’явилися п’ятикутна зірка і гасло “Хай живе партія!”¹². За рік-два зі школи звільнено всіх учителів, хто працював там з довоєнних чи окупаційних часів. З метою демонстрації учням переваг соціалістичного способу життя А.Демченко організовано декілька екскурсійних поїздок старшокласників до Києва. В школі створено піонерську дружину імені Олександра Матросова, яку очолила Євгенія Шавронська¹³.

Складніше виявилось утворити шкільну комсомольську організацію – учні-старшокласники вперто не бажали до неї вступати. Навесні 1950 року за відмову стати членами ВЛКСМ зі школи виключено 24 учні 8-10-х класів (з формулюванням “за порушення трудової дисципліни” та “як недисципліновані і політично ненадійні”). Коли це не вплинуло, восени 1950 року було розформовано випускний 10-й клас (у 1951 році в Дерманській школі випуску не було, окремим з виключених учнів удалося здобути атестат у райцентрі Мізоч)¹⁴.

Як учитель біології, А.Демченко з розмахом налагодив діяльність шкільного гуртка юннатів, що дало можливість нав’язати контакти учнівської молоді з ровесниками і природо-дослідницькими центрами в УРСР та поза її межами. Зокрема, було влаштовано зразкові пришкільні навчально-дослідні ділянки, кролеферма, пасіка, теплиці, розбито на площі 3 га фруктовো-ягідний сад, де, окрім звичних для Дерманя порід, вирощувались тутові і лимонні дерева, виноград тощо. 35 юннатів були відзначені медалями Всесоюзної сільськогосподарської виставки. На базі школи проводились семінари-практикуми для викладачів-природознавців з різних шкіл Рівненської

⁸ Хомичевський М. Називаймо, як зве народ / М.Хомичевський // Жадань і задумів неспокій. З творчої спадщини Бориса Тена. – К.: Радянський письменник, 1988. – С.92.

⁹ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1988. – №26. – С.614.

¹⁰ Хомичевський М. Називаймо, як зве народ. – С.92.

¹¹ Єфімчук Ф. Нариси історії дерманських шкіл: до 400-ліття дерманської школи та друкарні / Ф.Єфімчук. – Рівне: ВАТ “Рівненська друкарня”, 2002. – С.54.

¹² Зірка. – 1951. – 10 травня. – С.3.

¹³ Перемога. – 1952. – №13. – 14 лютого. – С.2.

¹⁴ Єфімчук Ф. Нариси історії дерманських шкіл. – С.55-56.

області¹⁵. Про ці та інші здобутки дерманських школярів із захопленням повідомляла республіканська преса¹⁶.

Старшокласники склали основу гуртків художньої самодіяльності, які діяли в школі і сільському клубі. Як повідомляла в 1954 році районна газета “Перемога”, хор села Устенське Перше під керівництвом Кіндрата Кальчука “відзначився в майстерності виконання і доборі репертуару” на районному огляді художньої самодіяльності. В репертуарі хору, що складався з 34-х осіб, були, зокрема, пісні “Мир переможе війну”, “Пісня про Героя Соціалістичної Праці Анастасію Васильчук”¹⁷, “Слава партії!”, “Мчатся гуси вереницей”¹⁸ та ін. На початку 1956 року хор клубу села Устенське Перше зайняв перше місце на обласному огляді сільської художньої самодіяльності¹⁹.

Водночас, намагання місцевої компартноменклатури привнести в життя Дерманя нові форми соціалістичного господарювання і співжиття до кінця 1940-х років бажаних результатів не дали. З матеріалів комісії ЦК КП(б)У на чолі з секретарем ЦК К.Литвином, яка фронтально вивчала ситуацію в Рівненській області після усунення восени 1949 року з посади секретаря обкому КП(б)У В.Бегми, впливає, що на початку 1950 року колгосп імені Шевченка існував лише в Устенському Першому. Він був створений 19 січня 1949 року і об’єднував 60 з 509 селянських господарств (11,7%). У доповідній записці першому секретареві ЦК КП(б)У Л.Мельникову К.Литвин зазначив: *“Головою колгоспу працює 63-х річний старий Рудий Кіндрат, який у часи панської Польщі був старостою в цьому ж селі. Робота в колгоспі запущена, трудова дисципліна низька, худоба на зиму не забезпечена кормами. Прийом у колгосп нових членів відсутній”*. В Устенському Другому колгоспу взагалі не було²⁰.

Керівництво Мізоцького району поспішило зняти з себе відповідальність за такий стан колективізації в Дермані. Завідувач відділом РК КП(б)У О.Користін піддав нищівній критиці в районній газеті “Перемога” партійну роботу в створеній навесні 1951 року сільгоспартілі імені Горького (село Устенське Друге). Зокрема, партфункціонер обурювався тим, що колгоспники користуються присадибними ділянками розміром 1-3 га, “куркульські вишкребки пролізли” на керівні посади в колгоспі та ін.²¹.

Паралельно із зусиллями компартійного керівництва щодо перевиховання молоді й нав’язування селянам нових форм господарювання здійснювалась “зачистка” села оперативними підрозділами МДБ. У 1949-1950 роках у приміщенні медпункту села Дермань базувалась оперативна група МДБ УРСР, до якої входили працівник УМДБ Київської області Ворона, працівник УМДБ Вінницької області Ятченко, працівник МДБ УРСР, учасник багатьох спецоперацій органів радянської держбезпеки О.Святогоров та ін. Разом із приданими їй солдатами внутрішніх військ, діючи, як правило, в нічний час, опергрупа проводила роботу по виявленню оунівського підпілля в Дермані та інших селах Мізоцького району. Опергрупою була затримана і згодом ув’язнена на термін від 10 до 25 років група дерманської молоді (в кількості 7 чоло-

¹⁵ Перемога. – 1956. – №93. – 18 листопада. – С.2.

¹⁶ Зірка. – 1951. – 10 травня. – С.3.

¹⁷ Перемога. – 1954. – №97. – 2 грудня. – С.2.

¹⁸ Перемога. – 1956. – №103. – 23 грудня. – С.2.

¹⁹ Перемога. – 1956. – №6. – 19 січня. – С.2.

²⁰ ЦДАГОУ, ф.1, оп.24, стр.4, арк.68.

²¹ Перемога. – 1951. – №42. – 31 травня. – С.2.

вік), яких звинуватили в поширенні у селі в 1948-1950 роках антирадянських листівок, вивішуванні синьо-жовтого прапора, підготовці терористичних актів та ін.²²

Тоді ж заарештовано і засуджено листоношу села Дермань Другий В.Чемерчука, який нібито сприяв оунівському підпіллю в перлюстрації кореспонденції і доставляв, за його завданням, листівки антирадянського змісту на адресу вчителів місцевої школи²³. Не виключено, що останнє могло бути провокацією органів МДБ з метою перевірки лояльності надісланих в Дермань педагогічних працівників.

У грудні 1952 року відділом 2-Н УМДБ Рівненської області розпочате слідство щодо іншої групи дерманської молоді, яку звинувачували у колективному студіюванні “антирадянської націоналістичної літератури”, зокрема журналів “Учителька”, “Перець”, календаря “Колос” та ін. За цей “злочин” заарештовано і засуджено двоє юнаків²⁴. Стосовно інших шести “фігурантів” справи, то їх від арешту і ув’язнення врятувала та обставина, що вони відбували службу в Радянській армії. За час, поки здійснювалася їх оперативна розробка, настала смерть Й.Сталіна і справа втратила свою актуальність.

Попри зусилля номенклатури КПУ-КДБ, їй не вдалося до середини 1950-х ідеологічно завоювати Дермань-Устенське. Докази знаходимо в Г.Саннікова, який брав участь у здійсненні органами КДБ агентурної розробки І.Довбенка (“Мисливця”), уродженця Дерманя, охоронця Рівненського окружного провідника ОУН А.Маєвського (“Уліяна”). 18 серпня 1955 року І.Довбенко з’явився на станцію Здолбунів і здався представникам УКДБ по Рівненській області на чолі з керівником управління П.Арнаутенком, викривши при цьому криївку “Уліяна”. У березні-травні 1956 року спецгрупа центрального апарату КДБ у Києві провела “вилазки” по колишніх зв’язках І.Довбенка-“Мисливця” селами Рівненщини з метою пошуків йому молодого напарника для здійснення кур’єрської місії на Захід. Для цього вранці виїжджали автомобілем з Києва до Рівного, а вже увечері переодягнений “Мисливець” (звичайний сільський одяг або напіввійськова екіпіровка з його особистим автоматом, портупесею з начепленими на ній гранатою і пістолетом) йшов селами. Через кілька годин або через день-два агента забирали в умовленому місці²⁵.

Г.Санніков, який у 1950-х роках забезпечував оперативне прикриття “Мисливця”, тому претендує у своїх спогадах на досить ретельний, навіть проникливий аналіз тодішньої західноукраїнської дійсності, зі здивуванням, що не зникло за 50 років, згадує:

“Незабаром з’ясувалося, що від бажаних піти разом з Мисливцем на Захід не було, як мовиться, відбою. Він зустрівся з десятками молодих хлопців, з яких ми вибрали декілька “кандидатів” на роль напарника-кур’єра. Ці молоді люди раніше були пов’язані з підпіллям і слугували надійними помічниками оунівців. До початку Великої Вітчизняної їм було по 10-12 років, і саме на роки німецької окупації, невиданого сплеску оунівського руху припало їх духовне і ідеологічне формування. [...] На час описуваних подій їм було по 20 та більше років. Вони відучилися в радянській школі на своїй рідній українській, багато з них стали комсомольцями. Деякі мали середню освіту, планували навчання у вузах. Майже всі пройшли службу в Радянській армії.

²² Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.4863.

²³ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.5014.

²⁴ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-6809.

²⁵ Санніков Г. Операция “Рейд”, или История одной любви: Спецслужбы в борьбе за Украину (1946-1956) / Г.Санніков. – М.: Детектив-Пресс, 2007. – С.275.

Чесно і добросовісно працювали в колгоспах. [...] І все ж десь щось ми прогледіли, десь і щось не врахували, недопрацювали, якщо навіть така молодь, як мовиться, краща на селі, комсомольці, що пройшли армійську службу, все це тяжіли до оунівського підпілля, все ще заражені націоналістичною ідеологією “незалежної” України. Й найнеприємніше, чого я ніяк не міг зрозуміти: ні один з тих, з ким обговорював тему відходу на Захід Мисливець, наш агент Андрій, не повідомив, не доніс про це. Ні одного сигналу! Саме це вразило мене і моїх товаришів” (виділення наше – авт.). Г.Санніков додає: “Звісно, всі ці молоді люди були поставлені на оперативний облік, на них були заведені первинні матеріали”²⁶.

Не змогла нова влада вирішити до середини 1950-х років й насущні соціально-побутові проблеми місцевого населення. У 1954 році в Дермані-Устенському не можна було придбати ниток, гасу, сірників, солі²⁷. Голова райспоживспілки Поліщук всіх, хто запитував про гас, спрямовував “до міста Баку і в інші місця, де видобувають нафтопродукти”²⁸. На одній з сесій Мізоцької райради йшлося про нестачу в торгівлі, окрім названих товарів, булочних виробів, газованої води, вугілля, заліза, скла. Села Дермань Перший і Дермань Другий з районним центром зв’язувала розбита ґрунтова дорога, рух по якій іноді припинявся²⁹.

Утворені колгоспи господарювали неефективно. У виступі на нараді передовиків сільського господарства Мізоцького району 22 березня 1955 року головний агроном місцевої МТС Ф.Змієвський констатував: у 1954 році в середньому по району врожай зернових культур низький, цукрових буряків – невисокий, а надої молока – малі³⁰.

У 1956 році західноукраїнська компартійна номенклатура опинилась перед викликом, від адекватної відповіді на який, по суті, залежало успішне завершення процесів радянзації в цьому регіоні, а значить її подальша доля. Внаслідок звільнення з таборів, відбулося масове повернення до попереднього місця проживання засуджених за націоналістичну і антирадянську діяльність. Усього в області Західної України повернулося до 100 тисяч осіб.

16 жовтня 1956 року прокурор УРСР Д.Панасюк направив на адресу першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка документ, в якому відмічалось, що в західних областях України почастишали випадки злочинних проявів з боку осіб, у минулому засуджених за контрреволюційну націоналістичну діяльність, які повернулися з місць ув’язнення й заслання. Прокурори Львівської, Тернопільської, Станіславської, Дрогобицької, Волинської і Рівненської областей спільно з УКДБ переглянули близько 200 справ на колишніх активних бандитів ОУН і терористів, нібито передчасно звільнених з місць ув’язнення. Вивчення цих справ, вважав прокурор, показало, що комісії Президії Верховної Ради СРСР і судові органи в багатьох випадках достроково звільнили з місць позбавлення волі активних бандитів і терористів, засуджених на тривалі терміни позбавлення волі – 20-25 років, з мотивів недоцільності подальшого їх утримання під вартою³¹.

²⁶ Там само. – С.279.

²⁷ Перемога. – 1954. – №92. – 14 листопада. – С.2.

²⁸ Перемога. – 1953. – №3. – 8 січня. – С.2.

²⁹ Перемога. – 1955. – №12. – 10 лютого. – С.2.

³⁰ Перемога. – 1955. – №24. – 24 березня. – С.2.

³¹ ЦДАГОУ, ф.1, оп.24, спр.4307, арк.63-64.

Наголосимо, що піддаючи сумніву правильність звільнення ув'язнених, прокуратура УРСР чітко зафіксувала реальну, а не формальну ієрархію владних структур у державі – органи прокуратури й КДБ мали право перегляду рішень судів й комісій Президії Верховної Ради СРСР, тобто фактично були поставлені понад ними. Регіональні партійні керівники вважали за необхідне внести зміни в укази від 17 вересня 1955 року і 10 березня 1956 року стосовно повернення звільнених в табори, якщо їх сім'ї знаходяться на спецпоселеннях, а тих, хто вже повернувся, а сім'ї ще ні, – в примусовому порядку повернути до сімей³².

Восени 1956 року бригади відповідальних працівників ЦК КПУ, прокуратури, УКДБ й УМВС вивчили в ряді областей Західної України питання про осіб з числа колишніх учасників озброєних повстанських формувань й підпілля ОУН, які повертались на місце попереднього проживання після звільнення з місць ув'язнення і вислання, а також стан роботи, у зв'язку з цим, місцевих органів.

У секретному документі, поданому до ЦК КПУ групою, яка вивчала ситуацію в Рівненській області, йшлося, що за час боротьби з озброєними бандформуваннями й підпіллям українських буржуазних націоналістів на території області було ліквідовано 20.450 бандитів, з'явилися з повинною 1.643, арештовано й засуджено – 17.299 чоловік, в тому числі: бандитів – 2.200, учасників ОУН і бандпосібників – 15.099. Крім того, було вислано у віддалені райони СРСР 9.657 сімей бандитів, учасників ОУН і активних бандпосібників в складі 32.900 чоловік. Станом на 10 жовтня 1956 року в область повернулися 6.348 чоловік, у тому числі: колишніх бандитів – 1.088, учасників ОУН – 863, бандпосібників – 4.451. Значна частина осіб, звільнених з місць ув'язнення, повернулася в 1956 році. Тільки за останні три місяці прибуло більше 2000 чоловік, з яких 166 осіли в Рівному, 616 – у райцентрах і 5.622 – в селах.

У документі підкреслювалось, що населення області позитивно ставиться до повернення з місць ув'язнення і вислання частини колишніх учасників ОУН і бандпосібників, в той же час є багато випадків негативного ставлення місцевого населення до повернення колишніх бандитів-терористів і активних оунівців.

Автори документа зазначали, що виявлено багато фактів, коли колишні активні учасники оунівського підпілля, повернувшись з місць ув'язнення, не відмовилися від своїх націоналістичних поглядів, шляхом погроз, хуліганських дій, нанесення побоїв, підпалів і крадіжок громадського і державного майна, намагалися залякати населення, знизити його активність в політичному і громадському житті, підірвати трудову дисципліну.

В 1956 році на території області з боку таких осіб було скоєно вбивство трьох сільських активістів, шість підпалів, 14 випадків нанесення побоїв і значна кількість погроз сільським активістам, особам, які виступали свідками в судах, спроб захоплення конфіскованих будівель і майна.

У документі вказувалося, що місцеві органи влади Рівненської області до останнього часу незадовільно займалися вивченням осіб, які повернулися з місць ув'язнення. Був запущений облік прибулих і робота по їх працевлаштуванню. Маючи окремі сигнали про наміри колишніх активних учасників оунівського підпілля щодо проведення організованої антирадянської діяльності, обласне управління і уповноважені КДБ в районах не вживали дійових заходів для перевірки цих сигналів і припинення воро-

³² Там само, арк.67.

жих дій націоналістичних елементів. Унаслідок безвідповідального ставлення до розслідування випадків відкритих ворожих проявів, здійснених прибулими оунівцями, недостатньої злагодженості в роботі мали місце непоодинокі факти, коли злочинці тривалий час залишалися непокараними чи зовсім уникали відповідальності.

Автори наголошували, що подібні факти притуплення уваги до проявів націоналістичних елементів мали місце у Мізоцькому, Степанському, Сосновському, Млинівському, Козинському, Межиріцькому, Гоцанському районах. Виконкоми і сільради, прокуратури районів, знаючи про факти самоуправних дій окремих прибулих з місць ув'язнення щодо захоплення конфіскованих у них будівель, мирилися з цим, не вживаючи належних заходів³³.

З метою виправлення ситуації політбюро ЦК КПУ прийняло три майже ідентичні за назвою постанови – “Про перегляд справ деяких осіб, звільнених з ув'язнення і заслання” від 30 листопада 1956 р., “Про питання, зв'язані з поверненням в західні області УРСР з місць ув'язнення і спецпоселення учасників оунівського підпілля та їх посібників” від 3 січня 1957 року і “Питання, зв'язані з поверненням в західні області УРСР з місць ув'язнення і спецпоселення учасників оунівського підпілля та їх посібників” від 7 березня 1957 року³⁴.

Міністерство внутрішніх справ СРСР у довідці про оперативну обстановку на території УРСР акцентувало увагу на зміні тактики націоналістів після поразки в збройній боротьбі: головне завдання – ідеологічна обробка “відсталой частини місцевого населення, і особливо молоді (в тому числі студентів) в дусі націоналізму і ворожості до радянської влади”. Водночас, в Україні було нібито можливим повстання на зразок угорського³⁵.

Таким чином, на початок 1957 року сформувався комплекс причин, які вимагали від рівненської компартійної номенклатури вжиття негайних сильнодіючих засобів для нормалізації суспільно-політичної ситуації в області. Тоді й був запущений маховик потужної пропагандистської кампанії під назвою “Дерманська трагедія”.

Як зазначено в акті, складеному 10 березня 1957 року й підписаному головою Устенської Другої сільської ради, головним лікарем Устенської сільської лікарської дільниці, головою і партторгом місцевого колгоспу, вісьмома посадовцями МВС, КДБ, прокуратури обласного і районного рівнів та двома депутатами сільради і одним вчителем, 6-8 березня того ж року, під час очищення селянами колодязя на кутку Нагорянці, на глибині 60 метрів було виявлено 16 людських черепів і фрагменти скелетів, окремі з яких були нібито впізнані місцевими жителями як рештки жертв оунівського терору. В акті йдеться про жорстокість вбивць, наводяться псевдоніми керівників оунівських банд, які нібито діяли в селі і вчиняли подібні розправи. Зазначено, що людські рештки в трьох трунах поховані 10 березня 1957 року на сільському цвинтарі в присутності трьох тисяч людей, траурна процесія з участю яких “перетворилась у демонстрацію нечуваної ненависті” до дій українських націоналістів³⁶.

Водночас, акт не був засвідчений підписом жодного з селян, що брали участь в очищенні криниці, як також будь-кого з судмедекспертів чи експертів-кримі-

³³ ЦДАГОУ, ф.1, оп.24, спр.4307, арк.25-33.

³⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т.3. – С.570, 575, 580.

³⁵ Гончарук Г. Расправа: Украинское повстанчество в советских документах 1954-1964 годов: Монография / Г.Гончарук, А.Нагайцев. – Ч.2. – Одесса: Астропринт, 2006. – С.166,167.

³⁶ ГДА СБУ, Рівне, спр.19120, т.1, арк.19-22.

налістів. Натомість, у ролі таких експертів виступили головний лікар Устенської сільської лікарської дільниці Хрипка і медсестра Хомич, які склали 8 березня 1957 року акт про обстеження людських решток, піднятих з колодязя³⁷. Постанови про затвердження Хрипка і Хомич в якості експертів у матеріалах слідства і судового розгляду в справі про “дерманську трагедію” немає. Навпаки, саме складений ними акт став однією з підстав для початку провадження слідства.

Дивує й оперативність, з якою були проведені розкопки і поховання: впродовж п’яти (!) днів знайдені й підняті людські рештки, здійснені їх обстеження та ідентифікація, організовано і проведено перезахоронення з участю представників обласного й районного компартійного керівництва, журналістів республіканських і місцевих видань, письменників, трьох тисяч мешканців з навколишніх сіл. Все це виглядає як наперед спланована і ретельно підготовлена акція.

Негайно була розпочата й пропагандистська атака на ОУН і УПА. Про викритий злочин українських буржуазних націоналістів в Устенському Другому – криницю зі знайденими рештками сім’ї Довбенків та ін. (всього – 16 чоловік) – вже в день перезахоронення цих решток розповіла районна газета “Перемога”. У публікації йшлося, що впродовж 1944-1949 роках у селі оунівцями було вбито понад 450 селян, вчителів, лікарів, жінок, стариків і немовлят³⁸.

13 березня 1957 року розлогий нарис під назвою “Це більше не повториться” з’явився в обласній компартійній газеті “Червоний прапор”³⁹. У ньому повторювалася цифра оунівських жертв у Дермані – понад 450 чоловік, і вказувалися конкретні винуватці злочинів – комендант боївки СБ Сергій Турчин і надрайонний провідник ОУН Василь Тибенко. Автор статті А.Свистун чітко зазначив причини розгортання кампанії проти “УБН”, наголосивши: *“Оунівці ... заворушилися були, підняли нікчемні свої голови в дні, коли західні імперіалісти організували фашистський терористичний заколот в Угорщині і здійснили інтервенцію в Єгипті”*. Далі подавалася ідеологічна настанова для загалу в формі більшовицького закляття проти “УБН”: *“Народ не забуде і ніколи не забуде про те горе, яке несли покидьки без Батьківщини українському народу, віками проклинатиме він тих, хто вознем і кров’ю перешкоджав приходу нового, хто в часи панування шляхетської Польщі отрутою наклепів, а в роки тимчасової німецької окупації – вогнем і мечем намагався вбити в західноукраїнських трудящих любов до Радянської держави, до великого російського народу, прагнення до нового соціалістичного життя”*.

Керівництво Рівненського обкому КПУ і управління КДБ тепер мало чим звітувати перед ЦК. Повідомлення про події в селі Устенське Друге секретар Рівненського обкому КПУ А.Денисенко направив секретареві ЦК КПУ О.Кириченку⁴⁰. В ньому констатовалося, що вказане село “під час німецької окупації і в перші роки після зволення його від окупантів Радянською Армією було одним з центрів українських буржуазних націоналістів”. Під час розчищення однієї з криниць виявлено “останки приблизно 16 чоловік”, “по прикметах” впізнано 2 чоловік, вбитих у 1944 році, “розслідуванням встановлено 8 осіб бувших мешканців села, які були вбиті і закинута в цю

³⁷ Там само, арк.23-24.

³⁸ Конончук І. Народ обвинувачує / І.Конончук // Перемога. – 1957. – №21. – 10 березня.

³⁹ Свистун А. Це більше не повториться / А.Свистун // Червоний прапор. – 1957. – №51. – 13 березня.

⁴⁰ ЦДАГОУ, ф.1, оп.24, спр.4532, арк.2-9.

криницю”. Всього в селі в 1944-1948 роках “оунівськими бандитами замучено і вбито понад 450 чол.”⁴¹. Зауважимо, що розслідування “Дерманської трагедії” розпочалося лише у квітні 1957 року. До того ж, у згаданій публікації в “Червоному прапорі” вона була віднесена не до 1944-1948, а до 1944-1949 років.

Однак, коректність наведених даних не надто турбувала обласне партійне керівництво. Пріоритетним завданням бачилося інше: *“Обласний комітет партії надав цьому факту політичного значення, – рапортував О.Денисенко. – Було вирішено використати цю подію для викриття звірств бандерівських банд, політичного викриття українських буржуазних націоналістів, використати все це для виховання мас в дусі гніву і ненависті до українських буржуазних націоналістів і їх ідеології”*⁴². У доповідній наголошувалося на “активній участі” в похороні місцевого населення, окремо відзначалося, що “багато жінок і чоловіків було з дітьми”, це “надавало похорону великого виховного значення”. Насамкінець О.Денисенко з’ясовував, що *“проведені з усіма почестями похорони і добре організований мітинг” мали, “викликаючи у населення ненависть до українських буржуазних націоналістів, цим самим зміцнити почуття дружби українського народу з великим російським народом, з усіма народами СРСР, виховувати трудящих в дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму”*⁴³.

Інформація начальника УКДБ при РМ УРСР по Рівненській області П.Арнауценка секретареві ЦК КПУ О.Кириченку від 14 березня 1957 року висвітлювала “реагування населення у зв’язку з похоронами решток жертв бандитського терору в селі Устенське II, Мізоцького району”. Достовірність фактів, викладених у цій інформації, вже ставилась під сумнів в історичній літературі⁴⁴, тому ми теж уважніше зупинимось на її змісті.

Начальник УКДБ повідомляв, що шляхом перлюстрації кореспонденції “отримано матеріали про позитивне реагування населення з нагоди похорон решток жертв, які загинули від рук українських націоналістів”. На підтвердження цього цитувалися уривки з чотирьох листів жителів села. Однак троє з них не були мешканцями Дерманя, а ще один чомусь “переплутав” імена та прізвища виступаючих, в результаті чого з Євгенії Шавронської і Володимира Шепельчука вийшла така собі “Євгенія Шепельчук”, під час промови якої “люди так кричали, що в небі було чути, й вона сама також плакала, розповідала і про вбивство нашого Колі і своїх сестер”. Інший автор нібито писав, що “дуже добре ховали, грав духовий оркестр, а тих, хто кидав до колодязя, забрали й арештували і вивезли, ви самі будете читати в газетах про це і в кіно будете дивитись”. Ще інший автор повідомляв, що “на цій трагедії був якийсь письменник з Києва, напевно, буде писати книгу”. Такі “обмовки” про майбутні арешти винуватців, публікації в газетах і книгах та кінозйомки мали, на нашу думку, прозондувати реакцію ЦК на сценарій наступних кроків режисерів кампанії.

Окрім того, від голови сільради співробітники КДБ довідалися, що незадоволенням траурною процесією виявився лише священик Афіноген Павлюк, який “заявив, що рештки трупів треба було поховати за церковним обрядом”. Оперативникам КДБ місцеві жителі назвали ряд імен мешканців села, “запідозрених у вбивстві радянських

⁴¹ Там само, арк.4.

⁴² Там само, арк.4-5.

⁴³ Там само, арк.5-7.

⁴⁴ Гончарук Г. Расправа. – С.152.

громадян”. Серед названих в інформації П.Арнауценка таких осіб знаходимо двох з тих, хто згодом постане перед судом – Василя Шевчука і Івана Бухальського. При цьому останнього по-батькові вказано як Наумовича, хоча насправді він був Романовичем, помилка ж вкралася під час його першого арешту і слідства, про що односельчани навряд чи могли знати. Окремі мешканці вимагали від влади “жорстокіших мір”, “виявляли прагнення особисто розправитися з активними учасниками банди ОУН”, а звинувачення і погрози одного з них дослівно (!) збігаються із записаним згодом за ним на слідстві і суді⁴⁵.

Незабаром статті про “Дерманську трагедію” вийшли у львівській “Вільній Україні”⁴⁶ і київській “Правді України”⁴⁷. Остання зменшила кількість оунівських жертв у Дермані до 400 громадян, разом з тим розширивши хронологічні рамки їх здійснення до 1942-1949 років.

Впродовж квітня – серпня 1957 року УКДБ при РМ УРСР по Рівненській області провело розслідування справи про “дерманські криниці” і віднайшло винних у масовому знищенні людей. Зважаючи на вагу і розголос справи, слідчі мали працювати водночас оперативно і обачно. Найкраще на роль головних підсудних годилися б останній головнокомандувач УПА Василь Кук і керівник проводу ОУН на ПЗУЗ Василь Галаса, які в 1953-1954 роках потрапили до рук органів МДБ і, до того ж, були безпосередньо пов’язані з Дерманем. Однак, їх в якості можливих підслідних навіть не розглядали, очевидно через потребу подальшого оперативного використання і ризикованість виведення на публічний судовий процес фігур такого рівня.

Аналогічні, на нашу думку, міркування змусили керівництво й слідчий апарат УКДБ відмовитися від використання в ході розслідування й слухань у суді двох оунівських керівників середньої ланки, які вийшли з підпілля з повинною в 1944 року, викривши організаційну мережу в Дермані. Внаслідок цього, як подавав нарком внутрішніх справ УРСР Василь Рясной Лаврентію Берії, 13-15 листопада 1944 року органами НКВС і внутрішніми військами проведено операцію, під час якої в Дермані вбито 99 і заарештовано 145 чоловік⁴⁸. Обидва колишні оунівські функціонери згодом закінчили львівські вузи – університет і медінститут: у 1957 році один працював викладачем в університеті, інший був лікарем у Дрогобичі. Вочевидь, слідство спочатку відводило їм якусь роль у справі, тому обом надіслали виклик на допит. Проте незабаром пріоритети слідства змінились, і у справі з’явилися дві подиву гідні відписки: в одній йшлося, що в адресному бюро міліції міста Львова потрібний адресат не значиться⁴⁹; в іншій повідомлялося, що адресат відбув з Дрогобича із сім’єю у відпустку і його місцеперебування наразі невідоме⁵⁰. УКДБ готувало арешти також інших жителів Дерманя, зокрема Івана Кальчука⁵¹, однак з якихось міркувань їх не провели.

Зрештою, на роль підсудних були знайдені/“призначені” Василь Шевчук, Василь Кальчук, Венедикт Дрозд і Іван Бухальський. Вибір слідчих УКДБ можна розцінити як випадковий і невідповідний водночас. Випадковий, бо визначений склад злочину

⁴⁵ ЦДАГОУ, ф.1, оп.24, спр.4532, арк.10-17.

⁴⁶ Мельничук Ю. Дерманська трагедія / Ю.Мельничук // Вільна Україна. – 1957. – 25, 26 березня.

⁴⁷ Правда України. – 1957. – 20 березня, 24 жовтня.

⁴⁸ “Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр. – С.104.

⁴⁹ ГДА СБУ, Рівне, спр.435, т.3, арк.374.

⁵⁰ Там само, арк.376.

⁵¹ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-12329, арк.29.

і вага справи передбачали притягнення до відповідальності зовсім не рядових виконавців, та де їх було взяти – переважна більшість вже не жила, а інші були далеко. Тому слідство змушене було задовольнитися тими, хто виявився близько. Після прочитання дев'ятитомної слідчої справи виникає стійке переконання, що якби В.Шевчук, В.Кальчук, В.Дрозд, І.Бухальський навесні 1957 року не перебували в селі, звинуватили б інших, хто знайшовся б поруч. Однак зовсім випадковим вибір назвати не можна. Кожному зі звинувачених було відведено свою роль у схемі злочинної групи, сконструйованої слідством: есбіст В.Шевчук, пропагандист В.Кальчук, рядові виконавці В.Дрозд і І.Бухальський, всі уродженці Дерманя.

Василь Шевчук у 1945-1947 роках перебував у місцевій боївці СБ. У липні 1947 року з'явився з повинною до Мізоцького РВ МДБ, після чого три роки мешкав у селі, вступив до колгоспу, пізніше виїхав до Сталіно, повернувся, працював на цементному заводі в Здолбунові, в Бушанському лісництві, на момент арешту – робітник будівельної бригади в колгоспі села Устенське Друге⁵². Зрозуміло, що весь цей час знаходився під контролем органів МДБ-КДБ й змушений був співпрацювати з ними. Важлива деталь: рідний брат В.Шевчука Йосип упродовж передвоєнних, воєнних і перших післявоєнних років учителював у Дерманській школі, звідки звільнений директором А.Демченком (Йосип Шевчук помер ще перед 1957 роком).

Василь Кальчук у 1944 році належав до пропагандистської ланки крайового проводу ОУН, що діяла під керівництвом функціонера, який згодом опинився на викладацькій роботі в Львівському університеті. В березні 1945 роком В.Кальчук з'явився з повинною, через рік, “будучи секретним співробітником органів МДБ” “знову пішов на нелегальне становище”⁵³. Згодом, у листі до Генерального прокурора СРСР В.Кальчук визнав: “Мені дозволяли робити все (тобто антирадянські дії), щоб тільки викрити підпілля націоналістів”⁵⁴. Легалізувався в серпні 1947 року. Нове керівництво Мізоцького РВ МДБ запідозрило В.Кальчука в нещирості, в 1949 році він заарештований і за вироком Особливої наради ув'язнений на 10 років ВТТ “за участь в антирадянській націоналістичній банді”. Покарання відбував у Степлазі, в Джезказгані, звільнився в травні 1956 року⁵⁵.

Венедикт Дрозд затриманий як вояк УПА в листопаді 1944 році Військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області засуджений до розстрілу, Військова колегія Верховного суду СРСР замінила розстріл на 25 років каторжних робіт. Покарання відбував на руднику в Джезказгані, в 1955 році комісія Верховної Ради СРСР знизил термін покарання до 10 років. Звільнений у листопаді 1956 року, в лютому 1957 року повернувся в Дермань⁵⁶.

Іван Бухальський затриманий у грудні 1944 року, звинувачений в приналежності до УПА, засуджений військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області на 15 років каторжних робіт. У 1955 році комісія Верховної Ради СРСР знизил термін покарання до 10 років. Звільнений із Севвостлагу в березні 1956 року, тоді ж почав оскаржувати свій вирок⁵⁷.

⁵² ГДА СБУ, Рівне, спр.19120, т.1.

⁵³ ГДА СБУ, Рівне, спр.435, т.1, арк.83, 128.

⁵⁴ Там само, арк.132зв.

⁵⁵ Там само, т.1.

⁵⁶ Там само, т.3.

⁵⁷ ГДА СБУ, Рівне, спр.436, т.1.

Долі В.Дрозда і І.Бухальського виявилися подібними не тільки обставинами першого арешту й ув'язнення. На лаву підсудних у 1957 році їх привели загострене почуття справедливості й незговірливість з місцевою владою. І.Бухальський, окрім протестів на адресу Верховної Ради й прокуратури СРСР, “завинив” перед головою колгоспу, якого підлітком, під час війни, відлупцював по-сусідськи за небезпечні забави з вибухівкою⁵⁸. В.Дрозд наважився після повернення в село звернутися до голови сільради з вимогою “звільнити його колишнє обійстя від житлової забудови”, оскільки він на цьому місці хотів “проводити розкопку раніше схованого майна”, що було розцінено як погроза і злісне порушення громадського спокою⁵⁹.

Якщо узагальнити, то слідчі мали справу з двома колишніми низовими функціонерами ОУН, які стали секретними співробітниками МДБ, та ще з двома людьми, затриманими й засудженими в час повальних арештів і розправ 1944 році, які відтоді в селі були відсутні. Проте це аж ніяк не вплинуло на результат роботи слідства – поспіхом, впродовж квітня-серпня 1957 року, “докази” вини заарештованих були зібрані і запротокольовані. Звинувачувальний висновок всуціль опирався на суб'єктивні покази односельців підслідних, які, отримавши виразне застереження від влади, всіяко намагалися відвести від себе підозру в нелояльності – вигадками, обмовами, відмовчанням. Як видається, село поринуло в страх, підозрілість і недовіру більші, ніж це було в 40-х роках.

Виїзна сесія Рівненського обласного суду під головуванням А.Симонця, яка заідала у Мізочі 28 серпня – 10 вересня 1957 року, розглянула справу “активних учасників банди ОУН” Дрозда В.Д., Кальчука В.І., Бухальського І.Р., Шевчука В.С., які “протягом 1942-1949 років у селах Устенське І і Устенське ІІ закатували 400 громадян, 28 солдатів і офіцерів Радянської Армії”, заслухавши 120 свідків обвинувачення, але ні одного свідка оборони чи експерта.

Промовистими щодо характеру судового розгляду є покази свідків у справі В.Шевчука. Жодного епізоду, пов'язаного з вбивствами, які він ніби особисто здійснював, судом, по суті, доведено не було. Єдиним доказом його участі в цих вбивствах стали суперечливі і плутані покази свідків, які доводилися близькими родичами вбитих. Один з них показав про зустріч з В.Шевчуком: *“У 1946 році, після демобілізації, до мене до хати приходив Шевчук і говорив: не бійся, я український повстанець. Казав, що треба боротися за самостійну Україну. Хотів помінятися зі мною годинником, я не захотів, і на цьому ми розійшлися”*. Далі, без будь-якого переходу, цей же свідок продовжував: *“Я хочу запитати підсудного Шевчука, де він дів мого батька, він же вдушив мого рідного батька, а якщо не він, то нехай вкаже хто, можливо ходять вони на волі, то їх також треба судити за те, що катували невинних людей”*⁶⁰. Інший свідок заявив: *“Шевчук приходив до хати, давав мені свою зброю і говорив: на зброю, забий мене, ти ж казав, що мене заб'єш. А потім каже, коли ти нам будеш бити, ти ж робиш Сталіну”*⁶¹. Висунуті звинувачення у вбивствах В.Шевчук заперечив, сказавши: *“Я ходив до людей, їв у них, брали хліб, худобу, але брали по просьбі. Чому зараз всі свідки так говорять, я не знаю”*⁶².

⁵⁸ Там само, т.3, арк.252.

⁵⁹ ГДА СБУ, Рівне, спр.435, т.3, арк.444.

⁶⁰ ГДА СБУ, Рівне, спр.19120, т.3, арк.275зв.

⁶¹ Там само, арк.288.

⁶² Там само, арк.298.

Виїзна сесія обласного суду обрала всім звинуваченим найвищу міру покарання – розстріл. З проханням ухвалити саме такий вирок звернулися до суду “громадяни села Устенське”, які представляли правління колгоспу, комсомольську організацію, вчительський колектив, депутатів сільради⁶³. 19 вересня 1957 року районна газета “Перемога” повідомила про завершення суду, поспішивши додати, що “вирок виконано”⁶⁴. Насправді ухвала обласного суду на той час перебувала на розгляді в судовій колегії Верховного Суду УРСР, яка залишила її в силі. 30 січня 1958 року Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову про відхилення клопотання засуджених про помилування. Вирок щодо В.Шевчука і І.Бухальського було виконано 11 лютого 1958 року⁶⁵, щодо В.Кальчука і В.Дрозда – 18 лютого 1958 року в Києві⁶⁶.

Додамо, що справа В.Кальчука і В.Дрозда за поданням заступника Генерального прокурора переглядалася 27 лютого 1998 року пленумом Верховного Суду України під головуванням В.Бойка. Верховний Суд України скасував вирок Рівненського обласного суду і Верховного Суду УРСР 1957 року у частині засудження їх за ст.ст. 54-1 а, 54-10 ч.2, 54-11 КК УРСР, а справу закрити за відсутністю в їх діях вказаних складів злочину. Водночас, звинувачення В.Кальчука і В.Дрозда за ст.54-8 (тероризм) було перекваліфіковане на ст. 56-17 (бандитизм) КК УРСР й вирішено “вважати їх засудженими до міри покарання, визначеної судом”⁶⁷. Маємо парадокс: всі політичні звинувачення, висунуті радянським правосуддям, з підсудних зняті, однак перекваліфікація складу інкримінованого їм злочину на звичайну кримінальну статтю цілковито закрила можливість для їх реабілітації як жертв політичних репресій. Не зрозуміло також, яким чином залишення обраної міри покарання узгоджується з тим, що в 1957 році вона була обрана з санкції Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 січня 1950 року “Про застосування смертної кари до зрадників батьківщини, шпигунів, підричників-диверсантів”.

Кампанія з викриття злочинів “українських буржуазних націоналістів” і перезахоронення решток “жертв оунівського терору” була продовжена в Мізоцькому районі у 1958 році. Так, 3 серпня 1958 року газета “Перемога” опублікувала статтю О.Демиденка “Народ проклинає мерзенних виродків – українських буржуазних націоналістів”. У ній повідомлялося про велелюдний похорон решток “жертв оунівських бандитів” з сіл Півче, Стара Мощаниця, Нова Мощаниця у райцентрі Мізоч. На траурному мітингові виступили голова Мізоцької райради О.Користін, секретар райкому КП(б)У Мандрик, дружина загиблого лейтенанта МДБ В.Студнева, завуч Старомощаницької семирічної школи Любименко, голова Старомощаницької сільради Клиновий, голова Новомощаницької сільради Павлюк, секретар райкому ЛКСМУ Харченко. Вони повідомили, що внаслідок терору ОУН в селі Півче загинуло 70 чоловік, в селі Стара Мощаниця – 100 чоловік, в селі Нова Мощаниця – 120 чоловік, як також назвали імена окремих винуватців⁶⁸.

3 жовтня 1958 року газета “Перемога” проінформувала жителів району про те, що “терористів і вбивць покарано”: виїзна сесія обласного суду в Мізочі розглянула

⁶³ ГДА СБУ, Рівне, спр.436, т.2, арк.241-243.

⁶⁴ Сидорук П. Викидні української землі / П.Сидорук // Перемога. – 1957. – №76. – 19 вересня.

⁶⁵ ГДА СБУ, Рівне, спр.19120, т.3, арк.333-334.

⁶⁶ ГДА СБУ, Рівне, спр.435, т.3, арк.480.

⁶⁷ Там само, арк.493-506.

⁶⁸ Демиденко О. Народ проклинає мерзенних виродків – українських буржуазних націоналістів / О.Демиденко // Перемога. – 1958. – №62-63. – 3 серпня.

кримінальну справу щодо обвинувачення П.О.Мельника і М.А.Пилипчука зі Старої Мощаниці (їх імена фігурували в газетній публікації від 3 серпня), засудивши першого на 25, а другого на 10 років ув'язнення з подальшим обмеженням в правах на 5 років⁶⁹.

Пізніше начальник УКДБ при РМ УРСР по Рівненській області П.Арнауєнко назвав підпорядкований йому підрозділ одним з першопрохідців у проведенні ідеологічних кампаній проти “УБН” і “реакційних церковників”. Задля їх розгортання рівненські чекісти, очевидно, що з благословіння вищих партійних інстанцій, реалізували своє “ноу-хау” – відкриті судові процеси, які фільмувалися документалістам⁷⁰. Не відзнятими на плівку виявилися лише перші такі судові процеси в Мізочі 1957-1958 роках. Проте вже в 1959 році у кіножурналі “Радянська Україна” та окремими фільмами вийшли сюжети і стрічки кінодокументалістів – “Ось які вони, “мурашківці” (про діяльність релігійної секти “мурашківців” у селі Берестя Дубровицького району)⁷¹, “Про справи сектантські” (про п’ятидесятників села Городок Рівненського району)⁷², “Народ звинувачує” (про судовий процес над колишніми вояками УПА в місті Червоноармійську)⁷³, “Піп з Голубно” (про судовий процес над священиком з села Голубно Березнівського району)⁷⁴, “Справа отця Памфілія” (про судовий процес над священиком в с. Синів Гоцанського району)⁷⁵.

Досвід рівненської компартноменклатури досить швидко поширився в інших областях Західної України: в 1960 році відзнято документальні фільми “Низівська трагедія” (про судовий процес в Белзі Сокальського району Львівської області над членами ОУН, які в 1943 році знищили 200 жителів села Низи Забузького району цієї ж області)⁷⁶, “Суд над ієговістами” (Закарпатська область)⁷⁷, “Суд над оунівцями” (про судовий процес над членами ОУН у місті Ковель Волинської області)⁷⁸ та ін.

Загалом, як видно з доповідної записки відділу адміністративних органів ЦК КПУ “Про стан роботи органів державної безпеки Української РСР”, у Рівненській, Львівській, Станіславській, Волинській і Тернопільській областях у цей час було проведено 14 відкритих судових процесів над 51 “колишнім оунівським терористом”, з них 24 чоловіки засуджені до вищої міри покарання. Зупинена нелегальна діяльність 150 церковно-сектантських груп, в яких брали участь понад 860 чоловік, з них близько 2000 чоловік відійшли від релігії⁷⁹.

В українській діаспорі розгорнута з 1957 року в УРСР ідеологічна кампанія проти “УБН” була названа “чекістською пропагандою жахів”. На думку Л.Шанковського, вона включала звинувачення “бійців ОУН-УПА у підлому вислуговуванні гітлерів-

⁶⁹ Перемога. – 1958. – №85. – 3 жовтня.

⁷⁰ Арнауєнко П. Щит і меч революції / П.Арнауєнко // Червоний прапор. – 1967. – №250. – 20 грудня.

⁷¹ Кінолітопис: анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (червень 1956–1965) / Упорядники: Л.Б.Пількевич, О.І.Селіфонов, Н.М.Слончак, Н.О.Топішко. Державний комітет архівів України, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного. – К., 2003. – С.143.

⁷² Там само. – С.144.

⁷³ Там само. – С.174.

⁷⁴ Там само. – С.176.

⁷⁵ Там само. – С.177.

⁷⁶ Там само. – С.238.

⁷⁷ Там само. – С.245.

⁷⁸ Там само. – С.248.

⁷⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т.3. – С.582.

ським окупантам, а також у несамовитому садизмі: у мученні й катуванні людей, у киданні живих людей у палаючі хати, у розрізуванні людей на дві половини іржавими пилами, у вішанні дітей на піонерських галстуках, у заповнюванні трупами криниць тощо". У всіх цих обвинуваченнях у "садизмі", "мордах" і "жорстокостях" "криниці" займали особливе місце. *"Для людини, яка знає українське світовідчужання, – зазначав Л.Шанковський, – мотив "криниць" у "чекістській пропаганді жахить" повністю зрозумілий. Московсько-советські пропагандисти, не без допомоги меншого українського брата, добре знають, що оспівана в українських піснях "криниця" з чистою, прозорою водою, – це для українського народу символ життя, символ святого і недоторканого. Отже советські "геббельси" стараються переконати український народ, що цей символ недоторканого життя "націоналістичні вовкулаки" з ОУН чи УПА зуміли перемінити на страхітливі братські могили"*⁸⁰.

Таке міркування не позбавлене сенсу, особливо коли зважити на добре відомі керівництву УРСР факти використання криниць, як місць заховання своїх жертв, співробітниками органів МДБ, зокрема в Рівненській області. Наприклад, 31 грудня 1948 року під час допиту в приміщенні Острожецького РВ МДБ, яким керував начальник РВ МДБ, сталося вбивство секретаря Терешівської сільської ради П.Романюка. Його обезголовлений труп вкинули в криницю, що знаходилась у колишній поміщицькій садибі Лядуховського (трупи "бандитів" кидали туди й раніше). За посередництва депутата ВР СРСР Г.Олійник, винуватці оформили фальшиву довідку про смерть вбитого. Факт набув розголосу через місяць, коли жінка П.Романюка знайшла в криниці і впізнала його тіло. Справа доповідалася секретарем Рівненського обкому КП(б)У В.Чучукалом, прокурорами Г.Кошарським і Р.Руденком секретарям ЦК М.Хрущову, Л.Мельникову, З.Сердюкові⁸¹. Винних покарали, однак скоріше через те, що цей випадок, як обурювався прокурор Г.Кошарський, "став відомий місцевому населенню, а факт заховання вбитих бандитів у колодязі" використовувався "для всяких антирадянських вигадок"⁸².

"Дерманська трагедія" набула надзвичайного розголосу завдяки зусиллям письменників, які побували на похороні 10 березня 1957 року – головного редактора журналу "Жовтень", органу Спілки письменників УРСР, що видавався у Львові, Юрія Мельничука і поета Дмитра Павличка.

Цикл віршів Д.Павличка "Убивці" написаний і опублікований незабаром після похорону в Дермані. Як зазначала районна газета "Перемога", "під враженням баченого він написав цикл віршів, в яких викривав звіряче обличчя українських буржуазних націоналістів"⁸³. Цикл включав шістнадцять віршів ("На Волині, у Дермані сталося...", "Із криниць витягали побитих людей...", "Писав хлопчина вірші...", "Дівчина ішла по воду...", "Пили з криниці воду...", "Українці ми оба...", "О ви, "борці" за Україну!...", "Коли від Збруча по високі Бескиди...", "Ваша Україна – вілли...", "Між нами не лишень кордон...", "Це неправда, що за волю...", "Будеш Україно, довго пам'ятати...", "Ой у полі три криниченьки...", "Боялися плакати навіть...", "Пла-

⁸⁰ Шанковський Л. "Спогади Д.Шумука" у світлі фактів / Л.Шанковський // Визвольний шлях. – 1975. – Кн.3. – С.330-331.

⁸¹ ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.5728, арк.40-46.

⁸² Там само, арк.34.

⁸³ Перемога. – 1958. – №4. – 12 січня.

чуть на Волині...”, “В могилі правда не згниє...”⁸⁴. Антинаціоналістичні викривальні інвективи, втілені в поетичних рядках Д.Павличка – “На Волині, у Дермані сталося, із землі просочилася кров!..”; “...Як судитимуть Бандеру За його вину тяжку, з Дермані покличуть свідків”; “Будеш, Україно, довго пам’ятати... Виколені очі, Очі-зоряниці. Будеш пам’ятати Дерманські криниці” – до сьогодні використовуються на доказ злочинів ОУН⁸⁵.

У 2011 році в газеті “Літературна Україна” з’явилася збірка досі недрукованих поезій Д.Павличка “З різних літ”, складена з речей, що їх автор “познаходив тепер у своїх паперах і вирішив опублікувати”. У супровідному слові поет зазначив: “Тут двома рядками 1956 року сказане те, що жило в мені десятиліттями, як страшна правда: “Я син загиблого народу, що сам себе закатував”. Ця збірка, – продовжив Д.Павличко, – “моє каяття за те, що 1956 року, коли совітські танки “визволяли” Угорщину від угорських патріотів, я писав речі, що нині мені соромно за них”⁸⁶.

Ю.Мельничук упродовж 1957 року у різних виданнях видрукував цикл політичних памфлетів під загальною назвою “Дерманська трагедія” (“Королева волинських сіл”, “Криниця смерті”, “В останню путь”, “Над братською могилою”, “Гайвороння над монастирем”, “Оптимізм отця Афіногена”, “Суддя народний”)⁸⁷, вміщених згодом у численних книгах його політичної публіцистики⁸⁸. В передмові до однієї з книг Ю.Мельничука кількість оунівських жертв у Дермані виросла до 500 жителів, “між якими були старики й немовлята”⁸⁹.

В ідеологічну кампанію другої половини 1950-х років органічно вписалося закриття монастирів і церков, що розпочалося з 1958 року. В 1959 році був закритий Крем’янецький жіночий монастир. Ігуменя й 53 насельниці були переселені в Корецьку обитель. Через рік закрили Свято-Троїцький Дерманський монастир, ігуменя й 45 сестер якого також були переведені в Корецький монастир. Як один з приводів до цього влада використала хресний хід “леонтіївців” (на чолі релігійного угруповання стояв уродженець села Нова Мощаниця Мізоцького району Леонтій Грицан) від Корця до Почаєва, під час якого, за твердженням радянської преси, здійснювалася антирадянська агітація – лунали заклики не підкорятися радянським законам, не працювати в колгоспах, не брати участь у виборах. Мало місце читання “снів” “пророка” та спілкування з віруючими біля Дерманського монастиря⁹⁰. Наприкінці квітня 1958 року Рівненський обласний суд виніс вирок про позбавлення Леонтія Грицана волі на тривалий час⁹¹.

⁸⁴ Павличко Д. Бистрина / Д.Павличко. – К., 1959; Павличко Д. Пелюстки і лева. Вибрані поезії / Д.Павличко. – К., 1964; Павличко Д. Вибрані твори / Д.Павличко. – Т.1. – К., 1979. – С.115-125.

⁸⁵ Дерманська трагедія // <http://povogoss-73.livejournal.com/30880.html>. [11.05.2010].

⁸⁶ Павличко Д. З різних літ / Д.Павличко // Літературна Україна. – 2011. – №1(5380). – 6 січня. – С.8-9.

⁸⁷ Мельничук Ю. Дерманська трагедія / Ю.Мельничук // Вільна Україна. – 1957. – 25, 26 березня; Мельничук Ю. Дерманська трагедія / Ю.Мельничук // Жовтень. – 1957. – №5. – С.96-113.

⁸⁸ Мельничук Ю. Вибране. Памфлети, статті, літературні портрети / Ю.Мельничук. – К., 1965. – С.210-226, 258-264; Мельничук Ю. Вирване серце / Ю.Мельничук. – К., 1966. – С.9-39, 147-157; Мельничук Ю. Під чужим порогом / Ю.Мельничук. – К., 1974. – С.128-165, 207-230; Мельничук Ю. Продай-душі / Ю.Мельничук. – Львів, 1967. – С.39-69; Мельничук Ю. Сонцю світити вічно. Статті, памфлети, нариси / Ю.Мельничук. – К., 1974. – С.50-73, 172-179, 215-237.

⁸⁹ Мельничук Ю. Плем’я упірив. Нариси, памфлети, фейлетони / Ю.Мельничук. – К., 1963. – С.6.

⁹⁰ Тищенко І. Що криється під назвою “істинно-православна церква” або сектою “леонтіївців” / І.Тищенко // Перемога. – 1958. – №43. – 25 травня; №44. – 29 травня.

⁹¹ Перемога. – 1958. – №115. – 17 грудня.

Ідеологічна кампанія проти “УБН” набула стрункості і завершеності після того, коли були вказані “ідейні натхненники” оунівців, які вчинили “дерманську трагедію” та інші злочини – Улас Самчук і Степан Скрипник (митрополит Мстислав)⁹². Щоб затерти пам’ять про У.Самчука, радянськими ідеологами створено міф про поета-комсомольця Миколу Максися, жертву оунівського терору в Дермані⁹³. Аналіз цього міфу потребує окремого розгляду⁹⁴. На протипагу Самчуковій трилогії “Волинь” Борис Харчук написав однойменну тетралогію, негайно розтиражовану київськими і московськими видавництвами⁹⁵. У.Самчук в інтерв’ю радіо “Свобода” з нагоди її виходу доречно зауважив, що *“на цю справу треба б дивитися не конче як на бажання написати літературний твір, а скорше як на бажання заперечити мою “Волинь”. Це не так творчість, як пропаганда”*⁹⁶.

Таврування У.Самчука радянською публіцистикою з часом набрало фантазмагоричних форм⁹⁷. У В.Микитася знаходимо, що “натхненні писанням Самчука, націоналістичні банди разом з гітлерівцями під час тимчасової окупації вчинили жорстоку розправу і звірства над непокірним мирним населенням, втопивши понад 450 чоловік у криницях”⁹⁸. Тобто, тут уже українські повстанці діють у спілці з гітлерівцями, причому всі 450 жертв вони топлять у криницях.

Висновки, що вочевидь випливають зі здійсненої нами реконструкції, сформулюємо так: боротьба з “УБН” була життєво необхідною, іманентною складовою комуністичного режиму; ідеологічні кампанії проти “УБН” базувалися на класичних маніпулятивних технологіях, що виразно демонструє історія з “Дерманською трагедією”; основні концепти цих кампаній продовжують слугувати інструментом для конструювання історичної пам’яті в українському суспільстві.

⁹² Мельничук Ю. Викидні української землі / Ю.Мельничук // Жовтень. – 1957. – №6. – С.109-127.

⁹³ Максись М. Живу і буду жити / М.Максись. – Львів, 1970; Мельничук Ю. Поета розстріляли надвечір / Ю.Мельничук // Червоний прапор. – 1963. – 12 червня; Мельничук Ю. Поета розстріляли надвечір / Ю.Мельничук // Жовтень. – 1963. – №7.

⁹⁴ Жив’юк А. Анатомія міфу / А.Жив’юк // Молодь України. – 1995. – 23 лютого; Надюк В. Ще раз про біографію Миколи Максися / В.Надюк // Зміна. – 1990. – 10 лютого.

⁹⁵ Харчук Б. Волинь. Роман / Б.Харчук. – Кн.1. – К., 1959; Харчук Б. Волинь. Роман / Б.Харчук. – Кн.2. – К., 1961; Харчук Б. Волинь. Роман / Б.Харчук. – Кн.3. – М., 1966; Харчук Б. Волинь. Роман / Б.Харчук. – Кн.4. – К., 1966; Харчук Б. Волинь: Роман: Тетралогія / Б.Харчук. – Кн.1-2. – К., 1988; Харчук Б. Волинь: Роман: Тетралогія / Б.Харчук. – Кн.3-4. – К., 1988.

⁹⁶ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України, ф.195 (Самчук У.О.), од. зб.265, арк.13.

⁹⁷ Войтович А. Виродки / А.Войтович // Червоний прапор. – 1967. – №228. – 14 листопада; Омельчук Ю. Змова / Ю.Омельчук. – Львів, 1967. – С.27-51; Ті, що канули в п’ятьму. – Львів, 1964. – С.10-28; Харчук Б. Слово про Дермань / Б.Харчук. – К., 1959; Харчук Б. Розстріляні ночі. Нариси / Б.Харчук. – К., 1979; Цмокаленко Д. Сповідь людомора / Д.Цмокаленко // Літературна Україна. – 1965. – 23 листопада.

⁹⁸ Микитась В. Заангажований фашизмом / В.Микитась // Іудине поріддя: Збірка нарисів, оповідань, поезій. – К., 1975. – С.268.

Міф про Миколу Максися

Історія ходить по колу.

Початок творення міфу про “поета-комсомольця Миколу Максися” сягає, думається, березня 1957 року. Саме після того, як знайшли в дерманських криницях людські рештки і перепоховали їх, стартувала пропагандистська кампанія щодо звинувачення в цих злочинах “українських буржуазних націоналістів”. Головним її заспівувачем виступив редактор журналу “Жовтень” Юрій Мельничук, спеціально відряджений зі Львова в Дермань разом із завідувачем відділу поезії цього журналу Дмитром Павличком. Спочатку в львівській газеті “Вільна Україна”, а тоді в п’ятому числі “Жовтня” за 1957 році з’явився нарис Ю.Мельничука “Дерманська трагедія”¹, де він однозначно трактував факти знищення місцевих жителів як справу рук українських націоналістів, котрі, замітаючи сліди своїх злочинів, закидали тілами невинних жертв сільські криниці. Д.Павличко затаврував учинені націоналістами злочини в циклі віршів “Убивці”².

Нарис Ю.Мельничука “Дерманська трагедія” став, однак, лише прелюдією до його наступної публікації в шостому числі журналу під назвою “Викидні української землі”. Тут, у нарисах “Улас Самчук вдома і на Україні” та “Хто такий єпископ Мстислав”³ автор прямо назвав ідейних натхненників “бандерівських душогубів”: Улас Самчук й Степан Скрипник. Очевидно, що заздалегідь розроблений вищою компартійною номенклатурою сценарій передбачав дискредитацію широковідомих на Волині й в Україні людей – письменника Уласа Самчука і митрополита Степана Скрипника, на той час чільних представників української еміграції на американському континенті. Класика радянського політичного жанру періоду “холодної війни”: розвінчання “звироднелих запланданців” власного народу, пригрітих ненависними імперіалістами.

¹ Вільна Україна. – 1957. – 25, 26 березня; Жовтень. – 1957. – №5. – С.96-113. Згодом політичні памфлети Ю.Мельничука під загальною назвою “Дерманська трагедія” (“Королева волинських сіл”, “Криниця смерті”, “В останню путь”, “Над братською могилою”, “Гайвороння над монастирем”, “Оптимізм отця Афіногена”, “Суддя народний”) були вміщені в його книгах: Мельничук Ю. Плем’я упірив. – К., 1963; Мельничук Ю. Вирване серце. – К., 1966. – С.147-157; Мельничук Ю. Під чужим порогом. – К.: Дніпро, 1974. – С.128-165 та ін.

² Цикл віршів Д.Павличка “Убивці” (“Дівчина ішла по воду...”, “Із криниць витягали побитих людей...”, “Це неправда, що за волю...”, “Плачуть на Волині...”, “В могилі правда не згніє...”, “На Волині, у Дермані сталося...”) був опублікований у журналі “Жовтень” (1957, №8, с.85-87), газеті “Перемога” (1958, 12 січня), а згодом увійшов до збірок: Павличко Д. Бистрина. – К., 1959; Павличко Д. Пелюстки і лева. – К., 1964 та ін.

³ Мельничук Ю. Викидні української землі / Ю.Мельничук // Жовтень. – 1957. – №6. – С.109-127.

Компартійним ідеологам і “бійцям невидимого фронту” з КДБ було добре відомо, що в 1930-1940-х роках образ Волині в масовій свідомості краян незмінно пов’язувався з іменем У.Самчука та героїв його книг, що, як уже відзначалося, підтверджують численні свідчення учасників просвітянського та національно-визвольного рухів.

Силове поле Самчукової творчості продовжувало діяти й в повоєнний період. Існує достатньо свідомств того, що книги У.Самчука мали вплив на розгортання національно-визвольної боротьби на Рівненщині. У кінці 1940-х років у селах Михалківці, Милятин, Оженин Острозького району, містах Острозі та Львові існувала молодіжна збройна Організація вільних козаків, створена Віталієм Пантюшком, що поставила завданням боротьбу з радянською владою через розширення свого підпілля по всій Україні. Член організації Віталій Мельничук, торкаючись обставин створення ОВК, писав: “Під впливом прочитаних книг, що залишилися від “Просвіти”, про голод (“Марія” Уласа Самчука) та про романтику козацьких звичаїв, бажаючи допомогти якомось поневоленому народові, Пантюшко створює підпільну організацію Вільних Козаків”⁴.

Над справою розвінчання кумира волинської молоді заходився випускник республіканської партійної школи при ЦК КПУ, депутат Верховної Ради СРСР Ю.Мельничук. Перебуваючи напровесні 1957 року в Дермані, він, серед іншого, довідався про місцевого хлопця Миколу Максися, випускника середньої школи, активіста, котрий писав вірші, гарно співав і грав на гітарі. У вересні 1948 року він загинув за нез’ясованих обставин, нібито від рук бандерівців. Думається, вже тоді виник задум канонізації Миколи Максися як поета і комсомольця *contra* письменника і націоналіста Уласа Самчука. Таким чином досягався подвійний результат: розвінчувався один кумир і возвеличувався інший. П’єдестал не мав бути спорожнілим.

Нарис “Поета розстріляли надвечір” з’явився влітку 1963 року, незадовго до смерті Ю.Мельничука, в обласній газеті “Червоний прапор”⁵ та в журналі “Жовтень”⁶. Пізніше він неодноразово дублювався в посмертних виданнях радянського публіциста⁷. Розпочату справу випало завершувати рівненським письменникам і журналістам під наглядом місцевих партійних функціонерів.

Хроніка подальших подій має такий вигляд: серія публікацій у місцевій періодиці про поета-комсомольця, жертву “оунівських головорізів”, талант якого трагічно не встиг розкритися (Г.Сербін, А.Григорук, М.Горопаха, І.Турчин, П.Здоровило та ін.)⁸; 1967 рік – заснування обласної комсомольської премії імені М.Максися і оголошення конкурсу прозових і поетичних творів на її здобуття; 1968 рік – присвоєння імені Миколи Максися Устенській середній школі і відкриття його пам’ятника на подвір’ї

⁴ Мельничук В. Нас було дев’ятнадцятеро / В.Мельничук // Із криниці печалі: Збірник спогадів та документів. – Вип.1. – Рівне: Азалія, 1993. – С.99.

⁵ Мельничук Ю. Поета розстріляли надвечір / Ю.Мельничук // Червоний прапор. – 1963. – 12 червня.

⁶ Мельничук Ю. Поета розстріляли надвечір / Ю.Мельничук // Жовтень. – 1963. – №7.

⁷ Див.: Ті, що канули в п’їтму. – Львів: Каменяр, 1964. – С.10-28; Мельничук Ю. Вирване серце / Ю.Мельничук. – К.: Молодь, 1966. – С.9-39; Мельничук Ю. Під чужим порогом / Ю.Мельничук. – К.: Дніпро, 1974. – С.207-230; Дніпро. – 1973. №9. – С.128-139.

⁸ Горопаха М. Життя – яскравий факел / М.Горопаха // Зміна. – 1967. – 2 лютого. – С.; Григорук А. Недоспівана пісня / А.Григорук // Зміна. – 1968. – 28 вересня. – С.3; Григорук А. Не зітреться в пам’яті / А.Григорук // Шлях Ілліча. – 1971. – 6 лютого. – С.4.

школи; 1970 рік – видавництво “Каменяр” у Львові випускає у світ збірку його поезій “Живу і буду жити” (упорядники Г.Сербін, П.Красюк, передмова П.Лещенка)⁹.

Кажучи мовою протоколу – всі ці факти мали місце. Виходячи з них, нині повторюється азбучна істина: не відмовлятися від свого минулого, яким би воно не було. Галина Гордасевич, пишучи в журналі “Березіль” про підготовку до видання нового випуску збірки “З порога смерті” і вказуючи на імена репресованих і знищених майстрів українського слова, які повинні посісти там місце, наголошувала в 1990-х роках: *“Тепер я ще хочу сказати одну річ, яка, знаю, може викликати на мене зливу обурення, але моя совість велить мені це сказати. Якщо в новому збірнику буде Юрій Липа, якого вночі забрали енкаведисти, а вранці знайшли його спотворений труп, то чому б там не мав бути Микола Максись, якого теж вночі забрали, і він зник без сліду (? – авт.). Так, він мало писав, але і мало прожив. Так, він писав: “Бандерівські душогуби, що ж ви нарobili? Комсомолок молоденьких безневинно вбили”. Але хіба не писали щось подібне й інші поети?”*¹⁰.

Дійсно, історію не перепишеш, і ми не маємо наміру повторювати цю сізіфову спробу в черговий раз. Але що мусимо зробити обов’язково і однозначно – це розмежувати історію задокументованого факту від історії міфу.

Історія як наука, за К.Леві-Стросом, йде від подій до розкриття структури. І навпаки: структурне визначення міфу – рух від структури до події¹¹. Комуністична система, як і будь-яка інша схоластична ідеологічна доктрина, для обґрунтування і підтримання своєї життєздатності потребувала взірць: зразково-ідеального, із заданими наперед параметрами (пріоритет класових цінностей) героя. Оскільки взяти з життя його було практично неможливо – творився міф. А що герої тиражувалися масово – творення міфів поставили на конвеєр, починаючи ще з Павлика Морозова.

Переведемо тепер абстрактний алгоритм творення міфу взагалі в конкретну площину нашого випадку. По-перше, потрібен письменник (поет), котрий би оспівував радянську дійсність і таврував націоналізм у всіх його проявах. По-друге, потрібен не просто поет, а поет, котрий би, в силу свого соціального походження, мав чітку класову позицію, бажано закріплену організаційно, себто належав до партії комуністів чи до комсомолу. По-третє, потрібен не просто поет-комсомолец, а поет-мученик, котрий би загинув від рук класового ворога. Ну й, що суттєво в даному разі, уродженець Дерманя. Технологія зрозуміла, зупинимося на фактах.

1. Найголовніше. Поет Микола Максись – чи був він? Збірка “Живу і буду жити” нараховує 27 віршів, які займають 29 з 68 сторінок книжки (решта її місця заповнена передмовою і віршами, присвяченими М.Максисю). Це не так багато, навіть для початківця, котрим, без сумніву, був М.Максись. Автор передмови до збірки, кандидат філологічних наук Петро Лещенко, відзначивши “недостатню поетичну майстерність юнака”, змушений був констатувати, що “маємо справу з віршами поета-початківця”¹². Феодосій Мандзюк в публікації “Нескорена пісня”, чи не кращій з усього, написаного про М.Максисю, зауважив: “Тільки народжувався поет. Не завжди виходило у його ві-

⁹ Максись М. Живу і буду жити / М.Максись. – Львів: Каменяр, 1970. – 68 с.

¹⁰ Гордасевич Г. Твої, Україно, діти... / Г.Гордасевич // Березіль. – 1993. – Ч.9-12. – С.140.

¹¹ Леві-Строс К. Первісне мислення / К.Леві-Строс. – К.: Український центр духовної культури, 2000. – 324 с.; Леві-Строс К. Структурна антропологія / К.Леві-Строс. – К.: Основи, 2000. – 387 с.

¹² Лещенко П. Недоспівана пісня поета-комсомольця / П.Лещенко // Максись М. Живу і буду жити. – Львів: Каменяр, 1970.

ршах з римою і ритмом”¹³. Ці оцінки промовисті тим, що зроблені людьми, перед котрими стояла прямо протилежна мета: популяризація міфу про поета-комсомольця.

Можна припустити, що не всі вірші М.Максися були знайдені і потрапили до збірки. Однак, зважаючи на слова одного з упорядників, Георгія Сербіна, про “скрупульозний і наполегливий” процес пошуку рукописів у рідних і знайомих юнака, в архівних документах, який тривав більше року і провадився силами чи не всіх рівненських поетів та краєзнавців¹⁴, це видається малоімовірним. Інша річ, що якісь спроби М.Максися могли бути неопублікованими з редакторсько-цензурних міркувань. Так, запозичивши дев’ять Максисевих віршів з нарису Ю.Мельничука “Поета розстріляли надвечір”, упорядники, водночас, відкинули деякі наведені там твори, що аж надто прозраджували рівень початківця.

Зауважимо тут, що багато Мельничукових художніх домислів стосовно біографії і творчості М.Максися цитувалися згодом іншими авторами як істинні й незаперечні факти. Варто звернутися до історії зустрічі Миколи Максися з Павлом Тичиною під час поїздки дерманських школярів до Києва влітку 1948 року, яка нібито стала поворотною в долі самого початківця і своєрідним догматом віри для його іконописців. Ще б пак: поет №1 Радянської України помітив обдарованість юнака і благословив його шлях у велику літературу. Які ще докази поетичного таланту М.Максися потрібні в такому разі?

Романтична казковість зустрічі породила сумнів щодо її правдивості. Сумнів підтвердився – ніякої зустрічі не було й не могло бути.

Ось свідчення одного з учасників пам’ятної поїздки до Києва, нині мешканця Львова Герасимчука Василя Захаровича: *“У червні 1948 року директор Дерманської середньої школи Демченко Андрій Прокопович організував для учнів, котрі закінчили 9-й клас, екскурсію до Києва. До цієї групи увійшли Іван Кір’янчук, Галина Кирилюк, Борис Новак, Микола Максись, Галина Павлюк, Олександр Кравчук, Федір Фридрих, Ілляшевич, Петро Сакал, Михайло Федорчук, Адам Войтук, Василь Бухальський і я, Василь Герасимчук (після 7-го класу). Поїздка була організована з ініціативи директора школи, без всяких путівок, на свої особисті кошти. Після приїзду до Києва потрібно було знайти якесь місце для проживання, і тоді Андрій Прокопович звернувся в Міністерство освіти за допомогою, де йому було відмовлено. Знайшлася в Андрія Прокоповича добре знайома жінка, котра прийняла до своєї квартири, де ми ночували всі дні перебування в Києві. Екскурсія тривала днів 4-5, за цей час побували в оперному театрі, цирку, ботанічному саду, зоопарку і багатьох музеях. Усі були перший раз в такому великому місці і ходили разом під керівництвом директора. За всі дні перебування тільки один раз Андрій Прокопович звертався за допомогою в Міністерство освіти, більше зустрічей із службовцями, письменниками чи поетами ніяких не було. Ми всім цікавилися, нами – ніхто”*¹⁵.

Довільне поводження з фактами біографії М.Максися логічно привело до фальсифікації його творчого доробку, необхідної для утвердження аксіоми про оспівування юнаком Жовтневої революції, радянської влади, Леніна, комуністичної партії, комсомолу тощо. Принаймні шість віршів збірки (“Я славлю”, “Живу і буду жити”, “Найдо-

¹³ Мандзюк Ф. Нескорена пісня / Ф.Мандзюк // Молодь України. – 1987. – 19 березня. – С.3.

¹⁴ Сербін Г. “Живу і буду жити...”: Сьогодні йому, двадцятирічному, було б шістьдесят / Г.Сербін // Червоний прапор. – 1987. – 7 лютого. – С.4.

¹⁵ Спогад Герасимчука Василя Захаровича // Архів А.Жив’юка, оригінал.

рожче”, “Зорі миру”, “Пісня про матір”, “Прапор миру”) зримо випадають з її контексту: навіть побіжний погляд на них зароджує сумнів у авторстві М.Максися.

Цьому є й прямий доказ. Так, вірш “Зорі миру” був опублікований 1957 року в альманасі “Літературна Ровенщина” за підписом ...Георгія Сербіна¹⁶, і тільки в 1970 році він вигулькнув у Максисевій збірці “Живу і буду жити”, одним з упорядників якої був той же Г.Сербін¹⁷. Факт такого своєрідного автоплагиату (чи плагиату навиворіт) зауважила в 1974 році газета “Літературна Україна”¹⁸, однак тоді ця історія продовження, зрозуміло, не отримала.

Чи не тут ховається відповідь на питання про долю автографів Максисевих віршів, жоден з яких, незважаючи на неодноразові прохання, так і не зміг отримати, у свій час, Рівненський обласний краєзнавчий музей?

2. Комсомолец Микола Максись. У публікаціях про нього називалися різні дати вступу до членів ЛКСМУ, найчастіше 1945 рік. П.Лещенко в передмові до збірки “Живу і буду жити” пише: “У 1945 році Микола першим у селі вступив до лав ленінського комсомолу...”¹⁹. Однак у Державному архіві Рівненської області, у фонді Мізоцького райкому комсомолу (село Дермань (Устенське) до 1959 року належало до Мізоцького району) ніяких записів про вступ М.Максися в члени ЛКСМУ, видачу йому комсомольського квитка в 1945 році немає²⁰.

На це, до речі, звернула увагу в 1990 році обласна комсомольська газета “Зміна” в публікації “Ще раз про біографію Миколи Максися” за підписом В.Надюк²¹, не наважившись, проте, на висновок, що М.Максись комсомольцем не був. Можна, звичайно, припустити його перебування в членах ЛКСМУ інкогніто від райкому комсомолу, його бюро і секретаря, що виглядатиме, однак, аж надто фантазмагорично. Особливо, коли зважити на рішення ЦК ЛКСМУ від 7 січня 1945 року “Про проведення обліку в міськкомах, райкомах ЛКСМУ та первинних комсомольських організаціях Західних областей України” (продубльоване 1 лютого 1945 року постановою бюро Рівненського обкому ЛКСМУ), які передбачали запровадження з 1 січня 1945 року обліку комсомольців у повній відповідності з інструкцією ЦК ВЛКСМ від 30 жовтня 1940 року, тобто за обліковими картками. Заповнення карток і виправлення недоліків в обліковій вимагалось завершити до 16 лютого 1945 року²².

Єдиним “документом”, який стверджує перебування юнака в комсомолі, є довідка Мізоцького РК ЛКСМУ від 3 квітня 1957 року (звертаємо увагу на дату) про те, “что тов. Максись, являясь учеником 10 класса и пребывая в членах ВЛКСМ, принимал активное участие в общеполитической жизни села, за что был убит”, підписана секретарем Мізоцького РК ЛКСМУ В.Кучернюком. На якість вихідні документи (протокол засідання бюро, номер комсомольського квитка) довідка не посилалася²³. Очевидно, що можливість для виготовлення цього квитка створила розпочата 1 січня 1956

¹⁶ Сербін Г. Зорі миру / Г.Сербін // Літературна Ровенщина. Альманах. – Ровно: Обл. вид-во, 1957. – С.51.

¹⁷ Зорі миру // Максись М. Живу і буду жити. – Львів: Каменярь, 1971.

¹⁸ Пінчук О. Чий вірш? / О.Пінчук // Літературна Україна. – 1974. – №14. – 19 лютого. – С.4.

¹⁹ Лещенко П. Недоспівана пісня поета-комсомольця.

²⁰ Держархів Рівненської області, ф.12, оп.1, спр.12; спр.25.

²¹ Надюк В. Ще раз про біографію Миколи Максися / В.Надюк // Зміна. – 1990. – 10 лютого. – С.2.

²² Держархів Рівненської області, ф.12, оп.1, спр.9, арк.1.

²³ Довідка Мізоцького РК ЛКСМУ від 3 квітня 1957 р. // Архів А.Жив’юка, копія.

року кампанія з обміну комсомольських документів, який не проводився в організації впродовж 17-ти років²⁴.

Так само з'явилися на світ у 1968 році копії комсомольської квитка та облікової картки члена ВЛКСМ М.Максися, підписані вже секретарем Здолбунівського РК ЛКСМУ С.Бернацьким²⁵. Нічого дивного в цих фактах немає: сказавши “А”, міфотворці мали казати “Б”. Тут вже було не до протоколів, квитків й облікових карток.

Що ж до свідчень близьких М.Максисю людей, то вони або не підтверджують його перебування в комсомолі, або суперечать самі собі. Як-от покази батька Павла Івановича Максися, котрий, під час слідства в справі одного з гіпотетичних вбивць сина В.Шевчука, назвав перебування в комсомолі однією з причин розправи над Миколою, а на суді ствердив зовсім інше, сказавши, що син загинув через зв'язок з оперуповноваженим РВ МДБ²⁶. У будь-якому разі, коректний і неупереджений аналіз фактів дозволяє зробити однозначний висновок: членом ЛКСМУ М.Максись ніколи не був.

3. Найскладніше питання: чи був М.Максись мучеником за ідею?

Уважне прочитання всього написаного про нього породжує лише нові запитання. Справді: ким і чому був убитий Микола? Офіційна версія, яка утворилася не зразу, вказує на бандерівців, переодягнених у форму радянських військовослужбовців. Головним доказом є свідчення П.І.Максися, котрий нібито впізнав декого з бандитів – П.Ковальчука (“Галицького”), Г.Довбенка та В.Шевчука, а інакше “подумав би, що це військові Радянської Армії”²⁷. Чому в такому разі зловмисники не могли впізнати Миколу (в хаті з ним був менший брат Степан), розпитували батька, як звати старшого сина?

Беручи до уваги численні попередні погрози, “виховні бесіди”, кількаразові розправи над хлопцем (жорстоке побиття його на лузі 16 серпня 1948 року, в якому брав участь той же П.Ковальчук (“Галицький”), це виглядає, по меншій мірі, дивним. І як пояснити візит на садибу через декілька днів після похорону Миколи двох незнайомих радянських офіцерів, які розпитували про вірші? Потім, забравши всі автографи зі скриньки, вони зникли.

Тепер: чи були вірші причиною загибелі М.Максися? У згаданій статті в “Зміні” в 1990 році констатувалось: *“Версія авторів публікацій, що вірші Миколи були однією з причин його вбивства, документально не підтверджується ні матеріалами слідчих справ, ні матеріалами суду над одним із вбивць юнака В.Шевчуком. Але, ймовірно, що бандерівці знали про існування віршів”*²⁸. Цікаво, як то вони могли про них не знати після неодноразового зривання оунівцями шкільної стінгазети з прорадянськими поезіями М.Максися та їхніх намагань переконати хлопця писати про самостійну Україну. Нічого про вірші не згадували й одягнуті в радянську військову форму люди, котрі прийшли 30 вересня 1948 року забирати Миколу. Припустимо, що це якраз той випадок, коли таємне так і не стає явним.

І ще. Василь Шевчук (“Вусатий”), який нібито брав участь у вбивстві М.Максися 30 вересня 1948 року, півтора роками раніше, навесні 1947 року, з'явився з пови-

²⁴ Перемога. – 1955. – №78. – 29 вересня. – С.2.

²⁵ Комсомольський квиток та облікова картка члена ВЛКСМ М.Максися // Архів А.Жив'юка, копія.

²⁶ Надюк В. Ще раз про біографію Миколи Максися.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

ною в Мізоцький райвідділ НКДБ, що зафіксовано в протоколі його допиту слідчим Дергуновим 4 лютого 1950 року та довідці начальника Мізоцького РВ МДБ Богданова від 6 лютого 1950 року²⁹. Ідейний опонент М.Максися (в інтерпретації Ю.Мельничука) – керівник боївки СБ Сергій Турчин (“Трибок”), який погрожував юнакові й знущався над ним перед поїздкою того до Києва влітку 1948 року і зразу після неї, застрілювався, будучи оточеним в криївці, навесні 1946 року. Це посвідчив на допиті в управлінні КДБ по Рівненській області 28 листопада 1958 року мешканець Дерманя Володимир Максись, котрий був у криївці з С.Турчином³⁰. Чи не тому Ю.Мельничук “переніс” відвідання Києва дерманськими школярами на 1946 рік? Але ж організатор і керівник поїздки Андрій Демченко став директором школи в Дермані лише в 1947 році! Так ланка за ланкою випадають з конструкції міфу, відкриваючи його фальш.

Жив собі звичайний сільський хлопець на ймення Микола. Ходив до школи, працював на землі. Не був обділений талантами – гарно співав, грав на гітарі, виступав зі сцени. А ще, як немало його ровесників у пору юності і першого кохання, писав вірші. Час і простір земного буття вготували його поколінню жертвний шлях. Трагедія Миколиної долі й долі тисяч його земляків вплелася в трагедію долі народу, що жив на цій землі. Тільки з Миколою доля обійшлася найсுவоріше: йому випало стати жертвою ще й після смерті. Жертвою міфу про “поета-комсомольця”, який нині бумерангом повертається до його імені³¹.

Він у цьому не винен. Що ж до нас – маємо обов’язок позбутися минулих міфів. Щоб не творити нових. Інакше життя в ілюзорному світі стане нашим приреченням.

²⁹ Держархів Рівненської області, ф.Р-2771, оп.2, спр.4863, арк.258, 309.

³⁰ ГДА СБУ, Рівне, спр.П-7427, арк.59зв.

³¹ У жовтні 1994 року, напередодні відкриття в Дермані меморіальної дошки, присвяченої У.Самчукові, пам’ятник-погруддя М.Максися, встановлений на подвір’ї школи, був, за рішенням місцевої ради, демонтований і перенесений на кладовище, де знаходиться його могила.

Відлуння. Дисидент-“бандерівець” Мелетій Лахман

Пригадую, як десь у березні 1969-го батько казав дома: “Знайшли Мілетя”. І вже тихіше, щоб я не чув: “Знайшли повішеним, десь біля Плоски”. Оце “знайшли повішеним”, а не “повісився”, село ввівголоса вперто повторювало впродовж наступних років. Перекази, що доводять насильницьку смерть Мелетія Лахмана, можна почути в Дермані ще й сьогодні (хлопця знайшли повішеним на півдорозі між Дерманем Другим та Острогом, куди ходив у пошуках роботи).

Його послідовне, до останніх днів життя (М.Лахман народився в Дермані 6 березня 1935 року) відстоювання своїх громадянських прав та свобод, твердість у протистоянні тоталітарній владі змушують сумніватися у правдивості офіційної версії про самогубство. Зрештою, у свідоцтві про смерть Лахмана Мілетія Васильовича, виданому Устенською сільською радою 1 квітня 1969 року, причиною смерті було названо “механічну асфіксію через повішення”¹. І тільки. Без будь якого натяку на суїцид. Звичайно, обставини смерті мало встановити слідство, та чи проводилося воно і до яких висновків дійшло – наразі невідомо.

Однак зіставлення того, що передувало смерті Мелетія Лахмана з іншими подібними випадками (загибель через 3 роки в Рівненській тюрмі Петра Раєвського², через 10 років у Брюховичьському лісі Володимира Івасюка – така сама!, одкровення про спецоперації КДБ колишніх його генералів Павла Судоплатова і Олега Калугіна) підказує, що інсценізація самогубства може бути цілком вірогідною. Надто вже допик дерманський правдолюбець своїми домаганнями відповідним органам. Звертався з десятками заяв до Президії Верховної Ради СРСР, Верховного суду УРСР, прокуратури УРСР та Рівненської області, Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР і УРСР, редакцій газет “Правда”, “Ізвестія”, “Комсомольская правда”, “Вільна Україна”, “Львовская правда”, “Червоний прапор”, особисто до М.Суслова, секретарів Рівненського та Львівського обкомів КПУ. Навіть подавав клопотання до голови Ради Міністрів СРСР О.Косигіна про виїзд з Радянського Союзу³.

¹ Свідоцтво про смерть Лахмана Мілетія Васильовича, VII-ЯР №252366 від 1 квітня 1969 р. // Архів А.Жив’юка, оригінал.

² Рожко В. Слухай, небо, я говоритиму... / В.Рожко // Його ж. У пащі диявола. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2009. – С.46.

³ Лахман М. Список офіційних документів, залишених мною в державних установах // Архів А.Жив’юка, оригінал.

У час оголошеного владою “полювання на вовків” (пісня Володимира Висоцького з однойменною назвою з’явилася у 1968-му) така непокора не могла лишитися безкарною. Хоча, як підказує досвід, таємниця смерті Мелетія Лахмана не буде розкрита ні сьогодні, ні завтра. Що ж до сільських переказів – цілком ймовірно. Та головне тут в іншому.

...Село Дермань було вбите. Убите ще при кінці 1940-х років. Винищені підрозділами МДБ повстанці, виселені з села непокірні, зорганізовані колгоспи. Відібрано саму назву села, замінену на Устенське, щоб і згадки про нього не лишилося. Але дух непокори проривався у повстанських співах захмелілих сільських дядьків на весіллях, розповідях пошепки про Самчукову “Марію”, упертим іменуванням себе дерманцями.

Мелетій Лахман став прапором цього духу непокори у 1950-х-1960-х. Так, як він, думали багато. Сказати ж у голос наважився він один.

Уперше про Мелетія Лахмана довелося писати у 1995 році. Тоді ще була жива його мати Харитина Тимофіївна, у якої дивом збереглися рештки синового архіву, з копіями протоколів обшуків включно. Тоді ще був живий учитель математики Мізоцької школи Володимир Трохимович Кавецький, який був народним засідателем на першому суді Мелетія Лахмана і написав свої спогади про нього. Ці люди передали естафету пам’яті про юнака. У 1996-му я її занотував у “Протокол однієї долі”⁴, сподіваючись на реакцію дерманців.

Вона була – від дальшої рідні до однокласників. Але сталося дивне – відомості про Мелетія Лахмана почали надходити й з несподіваних сторін. Обізвався рівненський письменник Степан Бабій, якому коротке знайомство з М.Лахманом у Львові на початку 1960-х засіло гвіздком у пам’яті (поет вихлюпнув свій спогад-біль у одному з віршів збірки “Україна під сатаною”, 1997 р.)⁵.

Затим надійшли листи – один і другий – від О.Ломако, який до виходу на пенсію працював начальником кількох рівненських будуправлінь, а в 1950-60-х товаришував з Мелетієм Лахманом. Автор листів завдячує Мелетію, який своїм прикладом і майже силою примусив його закінчити вечірню школу, а потім наполіг на здобутті вищої освіти⁶.

Якусь дешифру про життя М.Лахмана відкриває його архів, уцілілі листи від друзів. Йому писали з Рівного до Львова, коли він важко трудився там на будівництві задля одного – стати студентом філології Франкового університету. Йому писали зі Львова до Дерманя, коли він самотів там від болісно-несправедливого виключення з університету. Йому писали з Крайньої Півночі, з Полярного, з армійської служби. Йому співчували (“працювати і вчитись – надзвичайно трудно, а ще така робота, як в тебе – труба діло”)⁷, дякували за вислану до армії книжку⁸, переймались його здоров’ям (“Пару років я пам’ятаю тебе бравим, жвавим, веселим хлопцем. Від чого статися могло таке виснаження організму?”)⁹, радили тікати з будівництва, бо це “не

⁴ Жив’юк А. Протокол однієї долі (штрихи до біографії Мелетія Лахмана) / А.Жив’юк // Сім днів. – 1996. – №27. – 6 липня. – С.8; Нове життя. – 1996. – №72. – 18 вересня. – С.2-3.

⁵ Бабій Степан. Україна під сатаною. Політична поезія / С.Бабій. – Рівне, 1997. – С.23.

⁶ Лист О.Ломако до А.Жив’юка від 9 грудня 2004 р. // Архів А.Жив’юка, оригінал.

⁷ Лист з Рівного до Мелетія Лахмана від 27 жовтня [1962 р.] // Архів А.Жив’юка, оригінал.

⁸ Лист Миколи Лахмана до Мелетія Лахмана [без дати] // Архів А.Жив’юка, оригінал.

⁹ Лист з Рівного до Мелетія Лахмана від 6 вересня [1962 р.] // Архів А.Жив’юка, оригінал.

твое місце в житті” і “змінити свої погляди, свої думки відносно сучасного життя” та жити, як усі живуть¹⁰.

Але до цього, після цього і замість цього на 2-ох (менше немає), 4-ох, 5-ти, 8-ми учнівських сторінках йому виливали наболіле, сповідались, просили поради, нарешті, зітхаючи (“Ех, щоб ти жив в Ровно, ти мені поміг би, правда?”)¹¹, відкривали сокровенне (“Для мене було б великим щастям працювати з тобою”)¹². М.Лахман радив, допомагав, підтримував, як міг.

А ще оте небажання “жити як усі”. Уперше Мелетій став на прохання з системою в 14-річному віці. Цитуємо тут з “Моеї автобіографії”, написаної М.Лахманом у 1962 році:

“Тисяча дев’ясот сорок дев’ятий рік. У селі організується колгосп. У школі – комсомольська організація. Почалась робота над подоланням релігійних пережитків. Я вчуся у 9-му класі. Весною, в один із релігійних празників, вийшов наш 9-й клас на дослідні ділянки до роботи. Огинаючись, взялися за лопати і, під покрикування директора, почали працювати. З церкви вийшли люди і, проходячи мимо нас, сурово дивилися на нехристів. Я і ще декілька чоловік до роботи не приступили.

– Вибирайся звідси і в школу можеш більше не приходити! – сказав директор.

Так моє навчання закінчилося. Аналізуючи зараз цей випадок, я згадую, що працювати я не захотів не тому, що боявся кари Божої. Це був ніби пасивний протест проти немилого мені оточення. Пригадую, коли в кабінет закликав офіцер з КДБ і говорив:

– Що ж, батько твій в колгосп не подає заяву, ти в комсомол також не поступаєш. Видно, хочеш до свого брата в Сибір, до білих ведмедів зі своєю сім’єю відправитися?

Звичайно, треба було зламати старий корінь, він був червивий, нездоровий, але коли учень повертався зі школи додому вночі та ще й з синяками, то тут навпаки хотілося робити напроти. От і моя зухвала поведінка довела до того, що на другий день мене перед учнями зі школи виключили”¹³ (М.Лахман виключений зі школи згідно з наказом №22 від 14 квітня 1951 року за “дезорганізаційну роботу в школі”)¹⁴.

“Старий червивий нездоровий корінь” Мелетій Лахман ламав, працюючи на заробітках з батьком, навчаючись у залізничному училищі та вечірній школі у Здолбуніві, заочному інституті інженерів транспорту, де закінчив 2 курси, несучи військову службу в Североморську. У різний час працював слюсарем, кошегаром у поїзді, лаборантом, муляром.

Товариш по залізничному училищу О.Ломако свідчить: “Мене, тоді 15-річного, дивувало, що всі дерманські хлопці, (Мелетій у тому числі – авт.) виховані в зовсім іншому дусі, ніж я з Межиріч і хлопці з Хмельницької обл. Вони своїх батьків називали на “Ви”, не соромились перед строем своїх учнів із ЗУ цілувати матерям руки, від них ніколи не почуєш було матюків”¹⁵.

¹⁰ Лист з Рівного до Мелетія Лахмана від 18 березня [1963 р.] // Архів А.Жив’юка, оригінал.

¹¹ Лист з Рівного до Мелетія Лахмана від 27 жовтня [1962 р.].

¹² Лист Миколи Лахмана до Мелетія Лахмана [без дати].

¹³ Лахман Мелетій. Моя автобіографія / М.Лахман // Сім днів. – 1996. – №27. – 6 липня. – С.8-9.

¹⁴ Єфімчук О. Нариси історії дерманських шкіл. – С.56.

¹⁵ Жив’юк А. Передне слово / А.Жив’юк // Дзвони Дерманя. – С.5.

Потім у долі Мелетія Лахмана був Львів: кількарічна праця на будівництві (отримав відзнаку “Ударника комуністичної праці”) і, нарешті, вимріяний університет. Учитися було не те що важко – важко нестерпно. Спочатку, з вересня 1962 року, на вечірньому відділенні¹⁶, після денної праці на будівництві. Було за що жити – не було часу на навчання. 25 січня 1963 року наказом ректора Євгена Лазаренка студента Мелетія Лахмана перевели на стаціонар¹⁷. Для навчання з’явився час, проте зникли засоби до існування. Мусив уночі ходити на розвантаження вагонів: у селі лишилася одна мати-колгоспниця (батько трагічно загинув ще у 1953 році).

“Здобути, або не бути” – не знати, чи мав це гасло тоді в голові Мелетій. Але якби й не мав, то життя ставило перед ним свої вимоги в не менш радикальній формі. Так, напевно, має бути: час найстрімкішого життєвого сходження (освітнього, культурного, соціального) поставив Мелетія Лахмана перед найбільшим життєвим вибором.

Дамо тут слово однокурсникові Мелетія, письменникові Зиновію Легкому, одному з тих, хто дався чути листом-спогадом у 1999-му:

“Відколи невістка Оріся сповістила про Вашу розмову з нею, живу під знаком Мелетія. А з вашим листом постать колишнього однокурсника спанхнула якскравіше у своїй цільності й одержимості.

Вістка про передчасну кончину Мелетія мене не приголомшила, ні: душа була готова до такого вінця, адже 35 років – жодної чутки про “неофіта” ні у мене, ні в інших університетських приятелів. Це й насторожувало, будило тривожні передчуття, недобрі асоціації: позбулися ж В.Івасюка, В.Стуса, І.Сокульського... А Мелетій... відомо ж, яким був той Мелетій.

Ба, до останнього дня свого студентства був він звичайнісіньким хлопцем. Так як бачу його, середнього на зріст, стрункого, високочолого, русявого, в сірому – чомусь таки в сірому! – костюмі, голубавій сорочці, до блиску виглянцуваних мештах, завше підголеного й гладко зачесаного (був наш Мелетій штрамаком, як кажуть галичани). Бачу то з прихиленою головою, задуманим до присмути, то жартівливим, життєрадісним, енергійним. Чую дзвінкий чистий голос, розважно-спокійну, а під час емоційного збудження покванно–скорострілну вимову, щирий, аж клетітний сміх, від якого ходить підстрибки гострий борлак на шиї. І....

Ось і все. Як не силкуюсь, а годі відколупнути од стужавілої й посірілої з часом минувшини щось оригінальне, чисто лахманівське. Не могла цього зробити й однокурсниця-львів’янка Оля Книш-Карпюк, до якої днями бігав за підмогою. Мелетій як Мелетій – привітний, зичливий, скромний. Так, так, він аж надто скромний. Однокурсники Микола Красюк, Роман Качурівський, Степан Бабій, Іван Сокульський – ці вже мали гучну славу поетів (згодом усі такі ввійшли в літературу), а Мелетій... той творив потайки, нікому не показував написаного, ніхто про його творчі муки й не здогадувався. Сутність його була начеб прихованою до часу. Втім, брешу! Його неабиякий дар до лицедійства несподівано відкривсь мені на Шевченковому святі: роль Панька Куліша в актовому університетському залі зіграв наш Мелетій блискуче. Вражала не лише зовнішня схожість актора й героя (для абсолютного адеквату в житті Мелетієві бракувало хіба що вислих козацьких

¹⁶ Повідомлення №61 приймальної комісії ЛДУ ім. І.Франка від 10 серпня 1962 р. // Архів А.Жив’юка, оригінал.

¹⁷ Виписка з наказу №24 ректора ЛДУ ім. І.Франка Є.К.Лазаренка від 25 січня 1963 р. // Архів А.Жив’юка, оригінал.

вусів), а й природне відтворення душі Тарасового друга й опонента. Отож одна “родзинка” все-таки є. Варт додати й таке: мав хлопець організаторський хист. У моєму студентському нотатнику зберігся короткий запис, що під час осінніх польових робіт (вересень 1963 р.) у селі Чучманах на Львівщині Мелетій очолював одну з чотирьох бригад. Та й неспроста ж і старостою курсу обрали: до Мелетія прислухалися й горнулися, з ним рахувалися. Чогось безглузлого сказати чи вчинити він не міг.

А проте мав Мелетій вразливу душу. Пам’ятаю, закохавсь був, бідолашко, в однокурсницю Ліду Г., десятьма роками молодшу і, не отримавши взаємності, тяжко переживав – з’їдався, витягнувся з лиця, понурився... Віддамо йому належне: знайшов у собі силу й мужність “забути” той “прикрий трафунок” чи бодай уміло приховати, задекорувати осмугу зовнішньою безтурботністю й веселістю... Яких внутрішніх потуг коштувало це йому, можна лишень здогадуватися.

Розмірковуючи зараз над феноменом Лахмана, доходжу висновку: лиш чуйна, спочутлива, жива людина здатна на рішучий – може, навіть відчайдушний та ризикований – крок во ім’я Правди. Але я поквапивсь із резюме – спочатку про фатальний березень Мелетія-студента.

Стипендію нам таки були затримали. Перебивались на бобах, пак, хрущовській милостині – безплатному хлібові в їдальні. Тож кожен, звісно, до Мелетія-старости: коли ж, нарешті, видадуть нам наші гроші? Ось і викинув він в аудиторії самогубне: давайте ж протестувати, не йти на лекції. Я, признатись, сприйняв цей заклик як жарт: де ж бо чувано, щоби передові радянські студенти та й страйкували? А в багатолюдному залі ще й стіни конче мають вуха. Почули стіни. Тут же й збори. Викликали в деканат найсвідоміших, напучували, як виступати, гудити, цькувати ворохобника, що посмів порушити благословенний, майже летаргічний спокій студентської громади, підбивати до непокори не лише філологів, але й студентів інших факультетів. На цих зборах несподівано висвітилась нова іпостась бунтівника – іпостась прихованого ворога-націоналіста, сина унівця-бандерівця, вихідця із Дерманя, де навіть дітей у криницях...

Живим прискому мозку прізвища громовержців-золотоустів, та не називатиму їх, бо переконаний: маріонеткою в цій справі був навіть ректор М.Максимович. Отож били-чесали мої “праведники” Мелетія. Та якби ж то лише його!

[Після першого курсу я був перевівся на заочний, бо отримав гарантію директора одної опільської школи на моїй батьківщині (Рогатинщина), що вчителюватиму там, адже до армії закінчив педучилище. Однак наприкінці серпня заврайвно Бібік М.Л., капітан у відставці й східняк-перевертенець, затявся: ні – і крапка. Благаю: мама ж одна, колгоспниця, тяжко їй утримувати ще й студента. А той прищурич очіці: а де ж батько? На війні, кажу, пропав. А він глипнув скоса вовком і процідив глумливо-іронічно: в Заланівському (від назви мого села) лісі? Знаю тебе як облупленого, іди собак ганяй. Це дослівно. Я обмер. Прозвучала майже правда: тато прийняв декалог ОУН, і в 1941 р., перед війною, енкаведисти забрали його до Станіславської тюрми, звідки вже не випустили, – мабуть, в Дем’яновому Лазі останки його...] Отож, мої однокурсники-“патріоти” псякували не лише Мелетія, а ще й мене, та й не тільки мене...

І вихопивсь я на трибуну. Я назагал спокійний, розважний, але від урази душа імпульсує, кипить... Чи ж годен дослівно, з протокольною точністю передати все

те, що мовилося тоді в стані афекту? Аж ніяк. Але, пам'ятаю, дорікнув вельми запопадливій комуністці N., яка дуже легко розпоряджалася долею Мелетія (не місце йому, мовляв, серед студентів), а потім гнув своє: заклик до протесту – це недоладний жарг Мелетія, всі “нормальні” так це й сприйняли, бо ж, бачимо, організованим страйком і не пахло; шують–латають людині “ізви”, але ж сини не відповідають за вчинки родичів, тим паче під час повстанських рухів Мелетій був неповнолітнім...

На захист опального стали й інші, це правда. Дуже б хотілося назвати їх, та ба! *Tabula rasa!* Звітрилося, злиняло з пам'яті за 35 років – хоч плач... Більшість стояла за те, щоби просити ректора не виключати хлопця з університету. І ось тоді...

Тоді слово взяв Мелетій. Виходив до трибуни неквапно, з прихиленою головою. Говорив притишено, дещо, може, й сумбурно – хвилюювався, звісна річ. Я припишло слухав й отерпав, притиснувшись грудьми до кантів'я стільниці: все, що набалакано було непрошеними адвокатами-зичливцями, летіло, даруйте, коту під хвіст. Усім нам, заступникам-оборонцям, Мелетій давав ляпаса.

Говорив ось що. Так, він кликав до непокори свідомо, бо чому позбавляють студента засобів до існування й інтелектуальної праці? Так, він виростав і формувався на теренах розвою визвольних змагань, і атмосфера, сам дух боротьби, мали на нього визначальний вплив. Симпатії його на боці повстанців, які вели бої на своїй землі, не посягаючи на чуже й не прагнучи когось поневолити. Дуже шкодую, що нема в мене записів за 1964 рік (не вів їх, чи зошит загубився?), що не зафіксовано точно виступу “грішника”, бо ж іноді щось таке приверзеться-примариться буцім Мелетій таки конче говорив про власну безпосередню причетність до боротьби – про зв'язок з лісовиками й виконання їхніх найпростіших доручень. Так воно, чи лиш здається? Мушу зв'язатися з деякими однокурсниками й упевнитись. Та як би там не було, Мелетій кидав виклик. Перемогти він, звісно, не міг. Але його одвертість, стійкість захоплюють. Мелетія виключили, виселили з гуртожитку. Він виїхав зі Львова, здавалось, назавжди. Та ні. Наприкінці травня (здається, таки 64-го року) я вискочив після лекцій з центрального корпусу і зіткнувся з Мелетієм.

– Хочу поговорити з тобою, – сказав він.

Ми пересікли вулицю й увійшли в парк.

– Але тобі небажано прогулюватися зі мною, – застеріг Мелетій.

Я засміявся.

Тримавсь він бадьоро, однак бадьорість ця була силуваною, робленою: в очах тьмяніла осмута. Випитував про наші справи, про викладачів й однокурсників, звідавсь навіть, як там Ліда Г. Я розказував, цікавився, як йому ведеться, де влаштувався. “А ніде, – відповів. – Б'юся, щоби поновили тут чи бодай прилаштували в якомусь іншому вузі, та марні потуги...”

Тоді, пам'ятаю, й дорікнув йому: пощо ж було відкриватися, вивертати себе навиворіт на цих останніх зборах. Він осміхнувся зіркло, пильно подивився на мене й ураз спитав про моє ставлення до системи. Я відбувся запитанням: чи можна сприйняти серцем лад, який убив тобі батька й виморив мільйони люду? Він значливо скинув бровами: ось то-то, тоді чому маємо мовчати – правда ж над усе. Ми в цьому були одностайними, однак я відчував якусь провину перед ним, може, тому, що жив у футлярі, над усе боячись зостатися поза університетом, що не

доріс до його рішучості й відчайдушної одваги, що сповідував капітулянтську мудрість: обуха батогом не перебити, а твій голос правди ніхто не почує в цій німій безбережній пустелі...

*Розійшлись ми з надією на зустріч. Однак була вона останньою*¹⁸.

Нитку, яка в'язала зі Львовом і студентським братством, Мелетій ревно оберігав. Хоч поодинокі листи від друзів, що надходили до Дерманя, напевно, рвали душу: “Знаєш, ві Львові – театри, – писав один з товаришів. – Оце бачив Губенка, брата твого усміхненого улюбленця. І Гжицького бачив – ювілей у нього ниньки. А ти знаєш про їх долю? Вона в якійсь мірі повторилась у твоїй судьбі”. І далі: “На лекції ходити мушу, бо виконую твої функції і регулярно не відмічаю акробатів, що стрибають у “Парк”¹⁹.

Оскільки після виключення з університету (7 березня 1964 року, згідно з наказом ректора М.Максимовича, М.Лахман виключений “за поведінку негідну радянського студента та грубе порушення трудової дисципліни”)²⁰ він ніде не працював, домагаючись поновлення на навчання, Здолбунівський народний суд 23 червня 1965 року постановив виселити його “в спеціально відведені місцевості строком на 2 роки з обов’язковим залученням до трудової діяльності” на підставі ст.1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 червня 1961 року. “Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці і ведуть анти паразитичний (так у постанові – *авт.*) спосіб життя”²¹. Через те, що М.Лахман, не погодившись із рішенням суду, не бажав приступити до роботи за місцем висилки (сміт. Томашгород), Рокитнівський народний суд 10 липня 1965 року ухвалив притягнути його (в документі фігурує прізвище Лохман) “до виправних робіт за місцем поселення, без позбавлення волі строком на 1 рік з відрахуванням на користь держави по 10% заробітку” на підставі ст.7 Указу від 12 червня 1961 р.²², а 22 липня 1965 року замінив це рішення на інше – про “позбавлення Лахмана М.В. волі строком на чотири місяці з відбуттям у ВТК загального режиму” на підставі ст.30 КК УРСР²³. Під час ув’язнення “за відмову від роботи, негідну поведінку і порушення режиму” адміністрація ВТК помічала М.Лахмана у штрафний ізолятор та переводила на знижену норму харчування²⁴. Відбувши ув’язнення (табір ЯА 128/100 у Володимирецькому районі Рівненської області), М.Лахман без дозволу декілька разів залишав місце виселення, був оголошений у розшук, затриманий, і 28 лютого 1966 року засуджений Рокитнівським районним судом “до позбавлення волі строком на 1 рік 10 місяців 26 днів з відбуттям у ВТК суворого режиму” на підставі ст.184 КК УРСР²⁵ (відбував покарання в таборі ЯА 128/42 у Маневицькому районі Волинської області).

Після звільнення, на початку 1968 року, М.Лахман виїжджає до міста Кустанай Казахської РСР, де працює каменярем і майстром виробничого навчання, просить про зарахування на 2-й курс Кустанайського педінституту, але отримує відмову.

¹⁸ Лист Зиновія Легкого до Андрія Жив’юка від 28 серпня 1999 р. // Архів А.Жив’юка, оригінал.

¹⁹ Лист зі Львова до Мелетія Лахмана [без дати] // Архів А.Жив’юка, оригінал.

²⁰

²¹ Постанова Народного суду Здолбунівського району від 23 червня 1965 р. // Архів А.Жив’юка, копія.

²² Ухвала Народного суду Рокитнівського району від 10 липня 1965 р. // Архів А.Жив’юка, копія.

²³ Ухвала Народного суду Рокитнівського району від 22 липня 1965 р. // Архів А.Жив’юка, копія.

²⁴ Відповідь прокуратури Рівненської області Мелетію Лахману від 17 січня 1966 р. // Архів А.Жив’юка, оригінал.

²⁵ Вирок Народного суду Рокитнівського району від 28 лютого 1966 р. // Архів А.Жив’юка, копія.

Наприкінці 1968 року працював арматурником на будівництві Єрмацької ГРЕС (Павлодарська область).

Впродовж 1964-1968 років М.Лахман неодноразово звертався в різні інстанції з клопотанням про перегляд своєї справи, проте безрезультатно. У ВТК він відбув неодноразові голодування та ув'язнення в карцері, протестуючи проти несправедливого вироку та порушень табірної адміністрації. Повернувшись у 1968 році з Казахстану до села Дермань Другий, він ніде не міг влаштуватися.

А затим настало фатальне 23 березня 1969 року.

Вважати Мелетія Лахмана шістдесятником, хоч він прямо не був пов'язаний із найзначнішими осередками цього руху (Київ, Львів тощо), або ж із його найвідомішими представниками (хоча, безсумнівно, перебував у їхньому силовому полі), є правомірним із кількох причин. Найперше, шістдесятництво було не організаційно-політичною, а, за визначенням Олексія Зарецького, “культурно-ідеологічною опозицією системі, причому опозицією індивідуальною”²⁶. Звідси випливає, що це явище не може бути обмежене якимось колом осіб, які більш-менш узгоджено діяли у великих культурних та адміністративних центрах України, а й має глибоке підґрунтя. Думається, що імена багатьох “провінційних”, “містечкових”, “сільських” шістдесятників відкриватимуться й надалі, розширюючи просторово та якісно масштаби означеного явища.

Саме навесні 1969 року, коли помер Мелетій, радіостанція “Свобода” обнародувала “Лист творчої молоді Дніпропетровська” з кричущими фактами культурного геноциду, дискримінації української інтелігенції й цькування роману О.Гончара “Собор” на Придніпров'ї, написаний і поширений колишнім одноклассником М.Лахмана Іваном Сокульським. Тоді ж І.Сокульського заарештовано й згодом ув'язнено на 4,5 роки разом із соратником Миколою Кульчинським (отримав 2,5 роки)²⁷, онуком знаного дерманського священика Євгена Кульчинського²⁸.

Аналогічним щодо інших представників шістдесятництва був шлях становлення світогляду М.Лахмана: ХХ з'їзд КПРС і викриття сталінського культу, хрущовська “відлига”, звільнення з таборів багатьох політв'язнів, відносно послаблення в другій половині 1950-х років ідеологічної партійної інквізиції. Були й особливості формування світогляду юнака: М.Лахман – уродженець історичного Дерманя, який перед тим дав Україні Уласа Самчука й був одним із головних осередків повстанського руху на Волині; додалися родинні обставини (засуджені за політичними статтями два двоюрідних брати й сестра).

На прикладі М.Лахмана можна простежити також, як система відпрацьовувала, шліфувала механізм боротьби з інакомислячими, готуючись до масштабних ідеологічних чисток в Україні в серпні – вересні 1965 та січні 1972 років. О.Зарецький пише: “Хрущов відкрив брами таборів, але закрав Мін'юст: у травні – червні 1961 року було видано два укази: за крадіжку в особливо великих розмірах і за порушення правил

²⁶ Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР / О.Зарецький // Сучасність. – 1995. – №4. – С.122.

²⁷ Савченко В. Хроніка одного кримінального процесу / В.Савченко // Сучасність. – 1993. – №9. – С.163; Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60-80-х рр. ХХ ст. Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: Тронько П.Т., Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. – К.: Рідний край, 1999. – С.261

²⁸ Шморгун Є. Рано-вранці вітри заголосять... Життєпис родини Тульчинських / Є.Шморгун. – Рівне: Азалія, 1994. – С.15.

про валютні операції можна давати розстріл”²⁹. Додамо, що у випадку з М.Лахманом (як, напевне, й в інших) значно ефективнішим виявився “невинний” указ ПВР УРСР від 12 червня 1961 року. “Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці й ведуть паразитичний спосіб життя”, спрямований на протидію так званому “тунеядству”, тобто, в першу чергу, на боротьбу з нелояльними або незручними для системи людьми, яких вона ж сама попередньо позбавляла засобів для існування.

Мелетій Лахман був з числа тих, хто, відкинувши всякий компроміс із системою, протистояв їй до кінця. У цьому випадку ерудиція юнака (збереглося декілька зошитів із його історичними, філософськими, літературними студіями, фольклорними записами, самотужки Мелетій вивчав латинську мову, добре знав математику, його лектура нараховує сотні томів вітчизняної й зарубіжної класики), як також його літературний і мистецький хист (залишив досить цікаву художню автобіографію, фрагменти публіцистики, декілька малюнків, окремо виділимо дві табірні “захалявні” книжки, де М.Лахман здійснював конспективні замальовки тамтешнього побуту, одночасно продовжуючи працювати над собою), – все це становило неабияку небезпеку для системи. На жаль, не всі матеріали, авторство яких належить М.Лахману, нині доступні, значна частина їх конфіскована при обшуках.

Сьогодні нібито немає формальних підстав для юридичної реабілітації Мелетія Лахмана, оскільки, виходячи із положень Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” від 17 квітня 1991 року, він не є жертвою таких репресій. Однак зважимо на інше.

Ще до виключення Мелетія Лахмана з університету, органами КДБ було проведено обшуки в кімнаті львівського гуртожитку, де він мешкав (протокол обшуку, проведеного оперуповноваженим УКДБ по Львівській області старшим лейтенантом Грачем з участю старшого оперуповноваженого УКДБ майора Алтуніна та старшого слідчого УКДБ старшого лейтенанта Пугачьова, від 5 березня 1964 року)³⁰ та в батьківській хаті в селі Дермань Другий (протокол обшуку, проведеного майором Алтуніним з участю оперпрацівників Здолбунівського РВ КДБ капітана Калошина та старшого лейтенанта Молодченка, від 7 березня 1964 року)³¹. Вилучено декілька учнівських зошитів з віршами, українськими піснями, фольклорними записами, конспектами з історії, літератури, філософії, а також деякі книги, видані до 1939 року.

І ще одне. Вже згадуваний Володимир Кавецький, який був одним із засідателів на суді у Здолбунові, свідчив: *“Суду ждав молодий хлопець з блокнотом на колінах. Від захисту Лахман відмовився, сказав, що буде вести захист сам, так як адвокат у суді ніякої ролі не грає... Він пояснив суду, що його увесь час переслідує КДБ і що з того часу, як його виключили з ЛДУ, ніде на роботу не приймають... Він пояснив суду, де він був і хотів влаштуватись, навіть трохи працював, але його звільнили. Переслідують його за погляди і за те, що батько був в УПА... На питання судді, що він робить зараз, відповів, що пише книгу й тому вважає, що він працює. Доводив суду, що хоче працювати за спеціальністю. В нарадчій кімнаті Пример (суддя –*

²⁹ Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига... – С.120.

³⁰ Протокол обшуку (м. Львів, вул. Пасічна, 62 а, кімн. 154) від 5 березня 1964 р. // Архів А.Жив’юка, копія.

³¹ Протокол обыска (с. Устенское II) от 7 марта 1964 г. // Архів А.Жив’юка, копія.

авт.) повідомив, що його слід ізолювати... Було видно, що той суд був влаштований відповідними органами або за їхньою вказівкою”³².

Безкомпромісною відповіддю на висунуті проти нього політичні звинувачення став лист Мелетія Лахмана до редакції “Червоного прапора”, написаний у 1965 році – “Бути з бандерівцями – вважаю щастям”³³. Тому, з огляду на характер і обставини виключення Мелетія Лахмана зі Львівського університету, його подальших судових переслідувань і ув’язнення, нарешті загибелі (навіть якщо це було доведення до самогубства!), існують вагомі підстави для вивчення питання про його правову реабілітацію. Що ж до реабілітації громадської, упевнений, що вона відбулася.

³² Пояснення засідателя суду Кавецького В.Т., 29.ІІ.1994 р. // Архів А.Жив’юка, оригінал.

³³ Лахман М. Список офіційних документів, залишених мною в державних установах // Архів А.Жив’юка, оригінал.